Нурулла Гариф

Казан ханлыгы чоры ташъязмалары

Nurulla GARIF

Казан ханлыгы чоры ташъязмалары

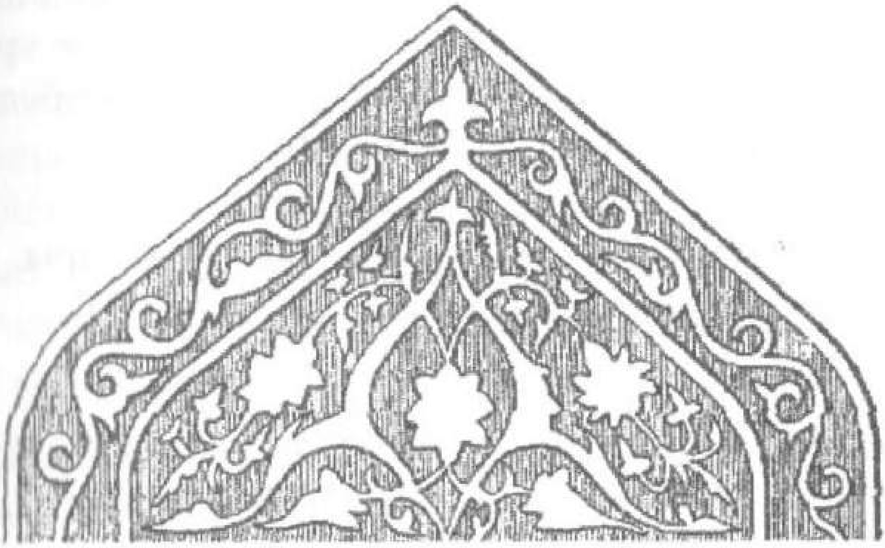

QAZAN - 2010

Кулыгызга алган китап Сембер каласында яшәп иҗат итүче милләтпәрвәр шәхес, "Азатлык" радиосы журналисты, язучы-публицист **Ибраһимов Айрат Исмәгыйль** улының матди ярдәме белән дөнья күрде. Якын кешемә, фикердәшемә игелекле гамәле өчен рәхмәтемне белдереп, изге теләкләрдә калам

Фәнни мөхәррир: филология фәннәре докторы
Әхмәтҗанов Марсель Ибраһим улы

Китапны әзерләгәндә ярдәм иткән өчен http://tashlar.narod.ru сәхифәсен оештыручы **Азат Сәйфетдиновка**, Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре **Нәҗип Фәйзрахман улы Исмәгыйловка**, археограф, филология фәннәре кандидаты **Раиф Фәтхелбәян улы Мәрдановка** һәм Татарстан Милли китапханәсенең фәнни эшләр буенча директор урынбасары **Ирек Габделхәй улы Һадиевка** зур рәхмәтемне белдерәм

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары – Казан, ТФА. Тарих институты басмаханәсе, 2010. – 128 б.

Казан ханлыгы чорына караган документлар күп сакланмаган. Шул сәбәпле ханлыкның тарихи, мәдәни һәм матди культурасын ачыклау, икътисадый һәм хуҗалык тормышын өйрәнү, төбәкнең тарихи географиясен барлауда археология, эпиграфика һәм нумизматика материаллары кыйммәтле чыганак булып тора. Җыентыкта Казан ханлыгы чорына караган ташъязмалар турында мәгълүмат бирелә.

Гариф Н.Г. 2010

Казан ханлыгы чорына караган ташъязмаларны барлау, исәпкә алу һәм аларга статистик анализ

Казан ханлыгы чорына караган документлар күп сакланмаган. Шул сәбәпле ханлыкның тарихи, мәдәни һәм матди культурасын ачыклау, икътисадый һәм хуҗалык тормышын өйрәнү, төбәкнең тарихи географиясен барлауда археология, эпиграфика һәм нумизматика материаллары кыйммәтле чыганак булып тора.

Идел буеның атаклы археологы А.П.Смирнов: *«Ташъязмалар Алтын Урданың барлык өлкәләреннән бары тик Болгар җирендә генә таралган»* - дип яза *(Смирнов, 1951)*. Бу эпитафияләрнең нәкъ менә болгарларда таралуын тикшерүче галимнәр ислам дине, мәдәнияте һәм мәгарифе үтеп керүе белән аңлаталар. Әлеге үзенчәлек, Болгар, Алтын Урданың дәвамчысы Казан ханлыгында да таралыш алган. Шул сәбәпле ташъязма чыганакларны өйрәнү ханлык чорын ачыклауда мөһим роль уйный.

XIX гасырда Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорлары тарихын ачыклауда археологик тикшеренү эшләре башланып китә. 1877 елда Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте (ОАИЭ) төзелә. Җәмгыять эшчәнлегендә И.А.Износков, С.М.Шпилевский, К.И.Невоструев, Н.А.Толмачев кебек тарихчылар актив катнаша. Алар Казан ханлыгының төрле төбәкләрендә урнашкан тарихи урыннарны, әлеге җирлектәге эпиграфик һәйкәлләрне барлау һәм өйрәнүгә күп хезмәт куялар.

Аталган җәмгыять эшчәнлегенә, туып килүче милли тарих мәктәбенә фәнни юнәлеш бирүчеләр буларак саналырга хаклы, татар тарихчылары Шиһабетдин Мәрҗани, Хөсәен Фәезханов, Каюм Насыйри, Гайнетдин Әхмәров, Риза Фәхретдин һ.б. кушылып китә.

Татар халкы үткәнен өйрәнүче тарихчылар өчен совет чорының башлангыч вакыты – 1920-1930 нчы еллар арасында яңа мөмкинчелекләр туа. М.Г.Худяков, Һ.М.Атласи, Г.С.Гобәйдуллин һ.б. тарихчылар, Казан ханлыгының үткәнен өйрәнеп, аның дәүләт төзелешен, иҗтимагый-сәяси һәм икътисадый тарихын ачыклауны үзмаксат итеп куялар. Әлеге эшчәнлеккә ханлык чорыннан ук сакланып калган кабер ташларындагы язулар да ачыклык кертү сәбәпле, аларны өйрәнүгә дә игътыяҗ туа.

Әмма яңарыш чоры озак дәвам итми. Сталинизм чорында – 1930 нчы еллардан алып 1950 нче елларның уртасына чаклы Казан ханлыгы тарихын өйрәнү партия күзлегеннән чыгып, мәгълүм бер кысаларга куып кертелә. Шуңа да карамастан, шушы чор тарихчылары Н.И.Воробьев, Н.Ф.Калинин, Х.Г.Гыймади, Ш.Ф.Мөхәммәдьяров, текстолог Г.М.Рәхим, эпиграфист Һ.В.Йосыпов һ.б. тарафыннан Казан ханлыгы чорына караган күп кенә археологик, эпиграфик һәм башка язма мәгълүматлар туплана һәм фәнни әйләнешкә кертелә.

Совет чорында эпиграфик чыганакларны барлау, өйрәнү дәвам итә. Болгар, Алтын Урда, ханлык чорларына караган зират-каберлекләрнең каберташ язмалары А.Х.Халиков, Р.Г.Фәхретдинов. Ф.С.Хәкимҗанов, Җ.Г.Мөхәммәтшин, М.И.Әхмәтҗанов, һ.б. тарихчылар, текстологлар тарафыннан өйрәнелгән.

Соңгы елларда кабер ташларын өйрәнү эшчәнлегендә Н.И.Исмәгыйлов (Нәккаш), Р.Ф.Мәрдәнов, И.Г.Һадиев, И.Мөстәкыймов кебек мәгълүм тарихчылар хезмәт кертте.

Шуңа да карамастан Казан ханлыгы дәверенә караган кабер ташлары әле һаман да табыла һәм өйрәнелә тора. Мисал өчен 1957 елда XVI-нчы гасырның беренче яртысына караган 150 эпиграфик һәйкәл билгеле булган. Әлеге һәйкәлләр 50 дән артык торак урыннары янында урнашкан *(Юсупов, 1960, с. 24)*. Бүгенге көндә XVI-нчы гасырның беренче яртысына караган һәйкәлләрнең саны, 90-га якын торак биләмәсен тирәсендә – 260-ка җитә *(Татарстан җирлегендә урнашканнары гына исәпкә алынды)*. Бу очракта ханлык җирләренең бер өлеше *(Татарстан Республикасыннан тыш)* булган урыннарда эпиграфик һәйкәлләрнең соңгы елларда актив рәвештә өйрәнелмәвен дә билгеләп узарга кирәк. Мәсәлән, 1955 елларда Чуваш Республикасы җирлегендә урнашкан 22 торак урында мөселман кабер ташлары билгеле булган. Аларның таралыш чиге Сура елгасына чаклы җиткән *(Воробьев, 1956, с. 38)*.

Казан ханлыгының татар халкы күпләп яшәгән үзәк җирләрендә бүгенге көнгә 291 кабер ташы билгеле *(тулаем алганда 297 таш. Фәнни яктан өйрәнелгәннәре генә исәпкә алынды).*

Язулы кабер ташлары 93 авыл[1] биләмәсендә урнашкан *(Биектау районының 21 авылында 77 таш; Арча, 16–60 Әтнә, 8–52; Яшел Үзән, 13–26; Питрәч, 8–17; Саба, 7–10; Балык бистәсе, 4–8; Теләче, 4–9; Кайбыч, 2–6; Балтач, 2–3; Югары Ослан, 2–3; Тәтеш 2–2; Апас, 1–1; Лаеш, 1–1; Мамадыш, 1–1; Алексеевск, 1–1;* Казан шәһәре биләмәсендә – 12 *(2 таш 1996 елда Благовещение соборында, 5-се 2004 елда Кремль биләмәсендә, 1-се Бауман урамының Дәүләт музее (метро) тирәсендә, ике кабер ташының кисәкләре ханнар зираты урынын археологик тикшерү вакытында)* кабер ташы табылды[2].

Ханлык чорына караган эпиграфик истәлекләр Казан шәһәре тирәсендәге 16 административ район биләмәсендә урнашкан.

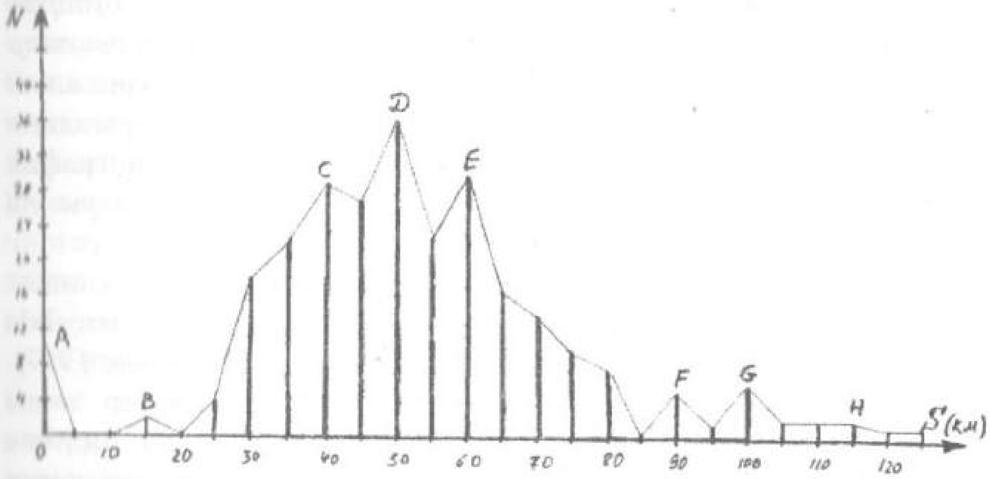

1-нче рәсем. Һәйкәлләрнең Казаннан читтә урнашуы һәм хисабы.
***А** – Казан; **Б** – Шаһгали авылы; **С** – Алат; **Д** – Хан гаскәре урнашкан төбәк[3]; **Е** – Арча; **F** – Мишә-Тамак шәһәрлеге (Эзмә җирлеге); **G** – Чаллы шәһәрлеге; **Н** – Казан ханлыгы үзәк җирләренең төньяк чиге.*

---

[1] Авыллар тирәсендә кабер ташлы зиратларның саны берничә булган очраклар да бар. Бер үк авыл җирлегендә исәпкә алыналар. Элек бу тирәләрдә авыллар ешрак булган.

[2] Борынгы чорга караган язмада Казан биләмәсенә кергән Хуҗәхмәт авылы биләмәсендә (Куземетьево) Казан ханлыгы чорына караган кабер ташы турында искә алына (Бүгенге чорда юкка чыккан). *Борисов В.Л. Мусульманская надпись из деревни Куземетьево // ИОАИЭ. – Казань. 1899. – Том XV, вып. 4.* Бу турыда җыентыкның 52 битендә (№ 59) тулырак мәгълүмат бирелә.

[3] И.Бинарк (зиратлардагы кабер ташларынын күплегенә таянып) "Казан ханлыгы" дигән язмасында *"Олы һәм Иске Мәңгәр авылыннан ерак түгел Казан ханнарының эре биләмәләре, җәйге резеденцияләре бар. Бирелә алар карамагындагы гаскәрләр өчен лагерь урнашкан"*, - дип яза *(Мирас. – 1996. – № 4. – 88-91 бб).*

Кабер ташларының урнашу географиясе дә игътибарга лаек. Мәсәлән: ханлык чорына һәм аның үзәктәге җирләренә караган ике кабер ташы Казаннан төньякка таба 120 чакрым ераклыкта урнашкан *(Балтач районы, Смәел авылы).* Казаннан иң көнчыгыш тарафка таба урнашкан таш – 115 *(Мамадыш районы, Бөрсет-Сукачы авылы)*, иң көньякта тарафтагысы – 130 чакрым ераклыкта табылган *(Тәтеш районы Мантово авылы).* Иң көнбатыштагы ханлык чорына караган кабер ташы, Казаннан 160 чакрым ераклыкта, Чувашстан Республикасының, Ядрин районы, Чебак авылында урнашкан.

Язма чыганаклар буенча Казан ханлыгының үзәк җирләрендә генә дә 700 торак урыны булуы мәгълүм *(бу исемлеккә юкка чыгарылган, язу-теркәү кенәгәләрендә "пустошь" буларак билгеләнгән һәм археологик һәйкәл буларак искә алынган авыллар керми).* Казан шәһәреннән 25-30 чакрым ераклыкта урнашкан бүгенге көндәге татар авылларның зур өлеше ханлык чорындагы авыллар урыны белән тәңгәл килә. Шул сәбәпле, эпиграфик һәйкәлләрнең әлеге татар авыллары белән янәшә табылуы да игътибарга лаек.

Мисал өчен, бүгенге Лаеш районы җирлегендә ханлык чорында 93 татар авылы булган *(1992 елда район биләмәсендә урнашкан 70 авылның бары 8 генә татар авылы. Галлямов, 1997).* Шул ук вакытта Лаеш районында бары бер язма кабер ташы табылуы гына билгеле *(Элекке Япанчы авылы биләмәсе).* Билгеле ки, аның сәбәбе Казан ханлыгы яулап алынганнан соң татар халкының бу төбәктән тулаем куылуы һәм бушап калган җирләргә урыс халкын һәм яңа чукындырылган башка халыкларны күчереп утыртылуында. Килгән халык тарафыннан кабер ташлары юкка чыгарылган һәм хуҗалык эшчәнлегендә кулланылган.

Югарыда билгеләп узылганча, татар халкы шәһәрләр тирәсеннән 30, зур елгалардан 15-20 чакрым ераклыкка куылган, ә аларны торак урыннары юкка чыгарылган яисә яулап алучылар тарафыннан үзләштерелгән *(урыс колонизациясе ханлыкның үзәк җирләрендә урнашкан 206 авыл һәм 60-лап бушап калган авылларны үз эченә алган. Измайлов, 2003).* Әлеге очрак эпиграфик һәйкәлләрнең таралышы һәм сакланышына да йогынты ясаган. Мәсәлән: Биектау районы биләмәсендәге кабер ташлары Казан шәһәреннән 15-25, Яшел Үзәндәгеләре – 30, Питрәч районындагылары – 45, Лаеш районындагысы – 50 чакрым ераклыкта гына сакланып калган.

Казан шәһәрендә зур күләмдә археологик тикшерү эшләре уздырылуына чаклы 1814 елда төзелеш эшләре вакытында табылган 1 кабер ташының сакланып калганлыгы гына билгеле иде *(хәзерге Кремль урамы, Дәүләт музее биләмәсендә табыла. Мәрҗани, 1989; Фукс, 1817).* 1530 ел белән билгеләнгән әлеге кабер ташын, татарлар губернатордан рөхсәт алып, Мәрҗани мәчете стенасына урнаштырулары сәбәпле генә бүгенге көнгәчә яхшы сакланган.

Графиктан күренгәнчә (1-нче рәсем) Мәскәү колониаль сәясәте нәтиҗәсендә татарларның Казан шәһәре тирәсеннән куылуы эпиграфик һәйкәлләрнең саклaныш дәрәҗәсендә дә билгеләнә. Килмешәк халык һәм шәһәр тирәсендә урнашкан чиркәү-монастырь җирбиләмәләре хуҗалары ислам динен чагылдырган кабер ташларына тискәре караштa булган. Риваятьләр, язып калдырган истәлекләр буенча кабер ташлары чиркәүләр, таш биналар төзелешендә һәм башка төр хуҗалык эшчәнлегендә кулланыла *(Мәсәлән, 1996 елда, Благовещение соборы стенасында мөселман кабер ташы табыла).*

Эпиграфик һәйкәлләрне өйрәнүче галимнәрнең хезмәтләре белән хронологик тәртиптә танышканда кабер ташлары саны кимүе, бер өлешенең эзсез юкка да чыгуы, XX гасырда да күзәтелә. Тарихи һәйкәлләр табигать тарафыннан тыш җирле халык тарафыннан да юкка чыгарылган. Элекке чорларда халыкның төрле хорафатларга бирелүе, динилегенә бәйле гарәп язулы ташларга ихтирам белән каравы, кабер ташларының сакланышын гасырлар буена тәэмин иткән. Үзган гасырдагы гайре үзгәрешләр – дингә каршы көрәш һәм җирне уртак милек итеп, көчләп күмәкләштерү борынгы зиратлар һәм алардагы кабер ташларының сакланышына тискәре йогынты ясый *(1999 елда Балык бистәсе районы, Чураш авылы янындагы кырдан табылган ташларның берсе 1530 елга карый. Борынгы зират революциягә (1917) чаклы халык тарафыннан сакланган. Гариф, 2006)*

Казан ханлыгы чоры эпиграфик һәйкәлләре үзәктән читтәге төбәкләрдә дә сакланган. Казаннан 330 чакрым ераклыкта, төньяк тарафта урнашкан төбәк, бүгенге көндә Киров өлкәсе Слободск районы Нократ (Кариле-Карино) авылы буларак билгеле. Кариле авылында югары катлам іяләренә куелган 3 кабер ташы яхшы дәрәҗәдә сакланган (табл.).

Ханлык чорына караган эпиграфик һәйкәлләр бүгенге Чувашстан Республикасы биләмәсендә дә саклана. Гарәп язулы ташлар урнашкан борынгы зиратлар *(сирәк кенә рун язулы ташлар да очрый)* Чабаксар районының Яуш, Моргауш районының Ирхкасы, Цивиль районының Тойсин авыллары зиратларында урнашкан. Әмма язулы ташларның төп өлеше Чувашстанның көнчыгыш, һәм көньяк тарафтагы биләмәләрендә сакланып калган. *(Козлов, Урмар, Янтык Ялчык, Батыр районнарында. Иванов, 2000).* Санап үтелгән районнардагы ташларның зур өлеше безнең тикшеренүләргә керми калдылар.

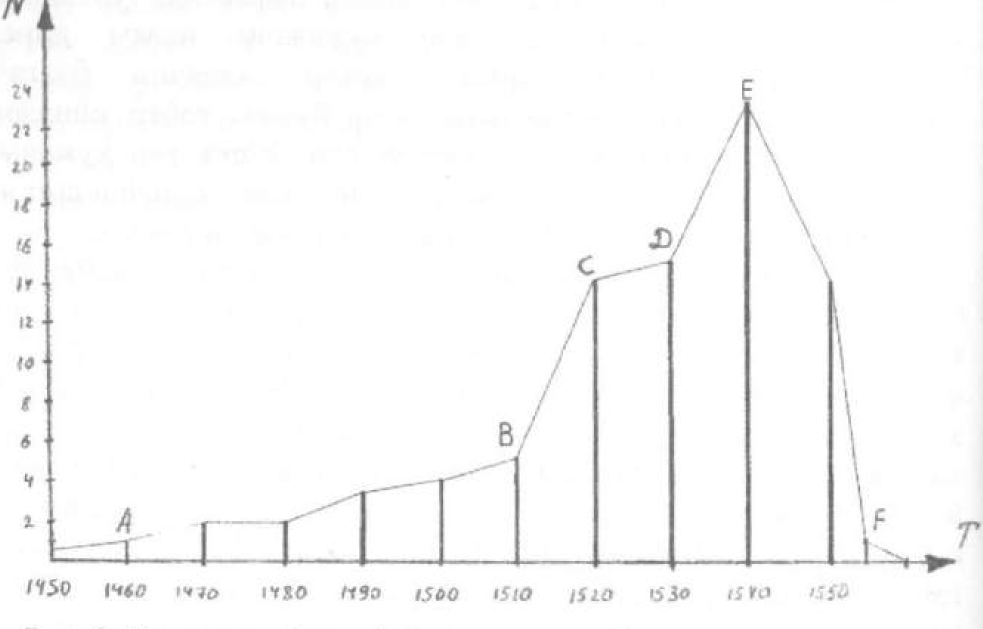

Рис. 2. Еллар хисабына бәйле куелган кабер ташларының саны.
А-В *– Иван III тарафыннан 1467, 1469, 1478, 1482, 1484, 1485 һәм 1487 нче елларда оештырылган сугышлар.* ***В-С*** *– 1508-1523 еллар арасындагы тыныч тормыш;* ***С-Д*** *– 1523-1530 нче еллардагы Казанга каршы оештырылган сугышлар;* ***Д-Е*** *– 1530-1547 нче еллар арасындагы тыныч тормыш;* ***E-F*** *– 1540 еллардан соң Казанга каршы оештырылган сугышлар.*

Безнең тарафтан исәпләнгән 296 кабер ташының 90-нан артыгында 80-100% ташның куелу вакыты, таш куелган шәхеснең исеме, дәрәҗәсе, ташны куючы һәм башка төр мәгълүмат сакланып калган. 18 ташта (20%) җирләнүченең "кяфер кулындин", "Мәскәү", яисә "урыс явы килгәндә" шәһит китүләре турында искә алынган. Сакланып калган эпиграфик һәйкәлләрнең күплеге һәм эшләнеш дәрәҗәсендә буенча дәүләтнең тыныч яшәеш чорындагы икътисади үсеше һәм сугышлардан соң туган авырлыклар да чагылыш таба (2-нче рәсем).

Тагын бер билгеләп узасы килгәне – ташларның куелу вакыты һәм җирләнгән кешеләрнең исем-атамасы, дәрәҗәсе билгеләнгән язу урыны, ташның аскы, иң начар сакланышлы урында уелган. Шуңа да карамастан бүгенге көндә әлеге ташларның 69-ында җирләнгән шәхесләрнең дәрәҗәсен ачыклау мөмкинчелеге сакланган *(дәрәҗәләрнең бер өлеше кеше исеме буларак уелуы да ихтимал)*.

Язмалардан күренгәнчә әлеге эпиграфик һәйкәлләр күп очракта югары катлам әһелләренә: дәүләт хезмәтендәге җитәкчеләргә, гаскәр башлыкларына, абруйлы дини руханиларга, эре җир биләүчеләргә һәм аларның гаилә әһелләренә куелган.

Дәүләт хезмәтендә, булган югары катлам кешеләре Казанда яшәсәләрдә, аларның хан ярлыгы белән беркетелгән, хан тарафыннан бүләк ителгән җир биләмәләре, авыллары булган. Еш кына җәй көне алар шул авылларында, үз җирләрендә ял иткәннәр, монда аларның утарлары, җәйге йортлары булган, хезмәтчеләре торган. Вафат булган очракта да аларны күбесенчә үз утарларында җирләгәннәр. Акрынлап бер урынга гаиләнең шактый әһелләре тупланып, гаилә каберлекләре дә барлыкка килгән. Бер үк урында бер үк типтагы кабертәшларының куелуы шул хакта сөйли. Шундый ук ташлар җирле идарәчеләрнең югары катлам кешеләренә дә куелган. Кабер ташлы зиратлар күп очракта зур мәйдан биләми. Шул сәбәпле гади игенчеләр, төрлекчеләрнең зиратлары аерым җирдә урнашулары турында да фикер йөртергә мөмкин. Бай, мәһабәт кабертәшлар янында гади, кечкенә ташлар очрамый. Әлеге фикер таш язмаларга анализ ясаганнан соң да ныгый.

Эпиграфик ташлардагы язмаларның эчтәлеген өйрәнү аша җирле феодалларның титул-дәрәҗәләре, исемнәре һәм яшәгән елларын билгеләү мөмкинлеге туа.

Ташъязмаларда, дәрәҗә буларак, Бөек Солтан 4 тапкыр, Солтан (7), Әмир (3), Карача (1), Би-Бәк-Бәй (18), Бикә (7), Бикәч (7), Морза (3) ташта искә алынган. Ташъязмаларда дини һәм хәрби дәрәҗәләрдә чагылыш таба. Мәсәлән: Сәед (3), Чура (4), Хафиз (4), Дәрвиш (2), Шәех (7), Хаҗи (5), Мәүлә (2), Абыз, ага (3), Суфый (2) тапкыр очрый. Язмаларда шулай ук Остаз, Челәби (Мөдәррис), Әфәнде, Бакшы (Хисапчы), Ябынчы (Сакчы) атамалары да бар.

Ташлардагы мәгълумат буенча ханлыктагы иерархик система, аерым төбәкләрнең үзенчәлекләре дә күзаллана. Мәсәлән, Олы Солтан, дәрәҗә буларак, бары Арча, Әтнә төбәгендәге кабер ташларына гына хас. Казанда табылган ташларда бәк атамасы өстенлек итә. Ә Казаннан ерагайган саен, мәсәлән, Тау ягы белән Мишә төбәгендә, кечерәк дәрәҗәдәге атамалар күбрәк урын алган. Морза атамасы уелган өч ташның икесе Борынгы Чаллы төбәгендә урнашкан.

Казан ханлыгының төп байлыгы – җир. Ханлыктагы җирләр, дәүләтнең иминлеген тәэмин итү чарасы буларак, хан тарафыннан үзенең якыннары, дәүләт идарәсендә урын биләгән төрле дәрәҗәдәге бәк-морзалар, хәрби оглан-казаклар, дини вакыф биләмәләре, җирле бәкләр һәм башка сыйнфый баскычта торучылар арасында бүленгән. Казан ханлыгының матди яктан яшәеше җир бүленеше һәм салым җыю системасы аша тәэмин ителгән. Ханлык җирләре салым җыю өлкәләре – даругаларга һәм вассал олысларга бүленгән. Даругалар үз чиратында хәрби берәмлекләр: йөзләр һәм уннардан торган. Олыслар – ханлыктагы феодал вассал биләмәләр. Олыс җирләренә ия булу хокукы нәселдән-нәселгә күчү принцибына нигезләнгән. Феодаль вассаллык мөнәсәбәтләренә тархан (сөергал) ярлыклары аша кануни төс бирелгән. Югары катлам кешеләре тархан (сөергал) биләмәләрен нәселдән-нәселгә тапшыру өчен тырышкан. Феодаль вассаллыкның нигезендә хәрби хезмәт, ясак җыю һәм башка төр салымнар аша түләү системасы яткан. Хан, дәүләт тарафыннан җирдә эшләүче һәм шул җирдән ясак түләүче халыкка иминлек тудырылган, аларның хокуклары якланган.

Дәүләттәге феодаль вассаллык мөнәсәбәтләре җир бүленешенә, дәүләткә хезмәт, дини һәм милли тормыш иминлегенә бәйле урнашкан. Казан ханлыгында җир, төп байлык буларак, җир биләүченең социаль һәм сәяси дәрәҗәсен (урынын) билгеләгән. Югары катлам вәкилләре үз биләмәләрендә тулы хакимлеккә ия булу хокукын алганнар.

Казан ханлыгындагы сыйнфый бүленеш һәм ханлыкның яшәеш системасы эпиграфик һәйкәлләр буенча да ачыклана. Кабер ташлары язмаларындагы дәүләт идарәсе, хәрби, дини һәм җирле феодалларның исем-шәрифләре, иерархик катламда торган урыннары һәм аларның кул астында булган биләмәләре чагылыш таба. Эпиграфик һәйкәлләрне өйрәнеп, аларга анализ ясап ханлык чорында үзәк белән төбәкләр арасында урнашкан хокукый мөнәсәбәтләрне ачыклау мөмкинчелеге дә туа.

Татар эпиграфик кабер ташларыннан түбәндәге мәгълүматларны алырга була:

1) таралу географиясенә бәйле халыкның урнашуы;

2) феодалларның титул-дәрәҗәләренә бәйле хакимият төзелеше;

3) сәяси-сыйнфый һәм дини катламнарның бүленеше;

4) ташларның урнашуына бәйле торак урыннары, олы юллар яисә сугыш кырлары турында мәгълүмат;

5) традицион язу үрнәге, башлам текстлары, бизәк орнаментлары, геометрик күләм һәм форма үзенчәлекләренә бәйле шул чорда сәнгать үсеше;

6) ташлардагы еллар исәбе һәм исемнәрнең үзенчәлегенә бәйле мәгълүмат аша җирлектәге халыкның яшәеш чорын һәм төрле үзгәрешләрне ачыклау.

Казан ханлыгы чорына караган ташъязмалар[4]

№	Ташлардагы[5] мәгълүмат	Дәрәҗә (титул)	Куелу вакыты	Урнашу урыны	Чыганак
1	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Апас районы, Җанбакты авылы	*Юсупов, 1960, с. 26*
2	Бикәч...	Бәк кызы	1533	ТР Арча районы Иске Ашыт авылы. “Хан кызы кабере”.	*Рахим, 1930, с. 170*
3-4	(2 таш) Кадер шәех белән Каим шәех каберләре (Риваять)	Шәех	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Ашыт авылы “Йорт өсте”	*Рахим, 1930, с. 170;* *Казаков и др., 1987, с. 97*
5	*(Таш язма)* Әмир Шаһ-Колның данлыклы Нәдер шәехе	Әмир Шәех	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Ашыт авылы “Йорт өсте”	*Рахим, 1930, с. 170-171*
6	Бөек солтан кабере...	Бөек солтан	“Тукуз йуз...”	ТР Арча районы Түбән Оры[6] авылы. *(“5 таш булган”)*	*Рахим, 1930, с. 171*
7	Бикә... куйды	Бикә	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Кишет	*Юсупов, 2005, с. 71-91*
8-11	(4 кабер ташы) Язулары бозылган, бизәкләре буенча ханлык чоры	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Кишет авылы. *(Авыл биләмәсендә ике зират)*	*АК, 1981, 17;* *Юсупов, 2005, с. 71-91*
12-18	(7 кабер ташы)	–	1542-1550 еллар арасы	ТР Арча районы Арча станциясе биләмәсе	*Әхмәтҗанов, 1996.*
19	Хәсән	–	1475 -1476	ТР Арча районы Урта Аты авылы	*Казаков и др., 1987, с. 99*
20-25	(6 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Урта Аты авылы	*АК, 1981, 201*

---

[4] Кабер ташлары урнашкан авыллар хәзерге чорга караган хакимият бүленеше буенча билгеләнде *(Топографическая карта "Республика Татарстан" Издание 2-е, дополненное и обновленное, 2000 г.).*

[5] Монда таш куелган кешенең исеме, дәрәҗәсе һәм үлгән елы гына күрсәтелә. Ташларга уелган башка төр мәгълүмат бирелми (Титул-дәрәҗәнең исем булу ихтималлыгы да юк түгел).

[6] Гали Рәхим үз язмасында әлеге авылны Служилая Ура (Bajlar Orьsь) дип күрсәтә.

26-27	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Югары Аты	*АК, 1981, 202*
28	Кунак Хужа бай угылы Җийан Хужа (шәһид)	Бай Хужа	1541-1542	ТР Арча районы Түбән Мәтәскә авылы	*АК, 1981, 209*
29	Кунак-Хужа бай угылы Аман-Хужа хафиз (шәһид)	Бай Хужа Хафиз	1541 -1542	ТР Арча районы Түбән Мәтәскә авылы	*АК, 1981, 209*
30	Чура угылы Гали Мәрдән. Ташны әтисе куйган.	Чура?	1545	ТР Арча районы Түбән (Урта) Сәрдә авылы	*Юсупов, 1963, 74-75 бб.*
31	Хужа угылы Тимәшә (Йәмәшә?)	–	1503-1504	ТР Арча районы Түбән Сәрдә авылы	*Юсупов, 1963, 74-75 бб.*
32-35	(4 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Түбән Сәрдә	*Казаков и др., 1987, с. 97-98*[7]
36	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Кишмәт авылы клубы янында	*Казаков и др., 1987, с. 99*
37	Биби Зәгыйфә... Балтач (кызы?) (шәһид булды)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Наласа авылы урамы	*Юсупов, 1963, 76-78 бб.*
38	Галиэтдин улы Чураш (Җураш). Һәйкәлне Солтан-Би куйды	Солтан, Би	1520-1521	ТР Арча районы Наласа авылы зираты	*Юсупов, 1963, 76-78 бб.* *АК, 1981, 199*
39-43	(5 кабер ташы)	–	1541, 1541, 1536, 1536, 15**	ТР Арча районы Наласа авылы	*Юсупов, 1963, 76-78 бб.* *Мухаметшин, 2008, с. 101*
44-46	(3 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Татар Кадрәге	*Казаков и др., 1987, с. 98-99*
47-48	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы, Түбән Мәтәскә	*АК, 1981, 209*
49-50	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Казиле авылы	*АК, 1981, 210*
51	–	–	1539-1540	ТР Арча районы Иске Масра авылы	*АК, 1981, 212* *Әхмәтҗанов, 1996*

---

[7] Авыл җирлегендә ике зират бар. Авылдан көнчыгышта урнашкан зиратта дүрт, көньяктагысында ("Ташбилге") ике кабер ташы сакланган.

52	Бу ләүхәне... солтан бина кылды	Солтан	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Масра авылы (каберлек)	*Әхмәтҗанов, 1996; Юсупов, 1960, с. 26.*
53-56	(4 кабер ташы һәм таш ватыклары)	Солтан	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы Иске Масра (“Иске зират”)	*Әхмәтҗанов, 1996; Казаков и др., 1987, с. 100*
57	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Арча районы[8] Югары Курса авылы	*Юсупов, 1960, с. 26; Мухаметшин, 2008, с. 82*
58-62	(5 кабер ташының ватыклары саклана)	–	1528	ТР Арча районы Иске Иябаш авылы	*Әхмәтҗанов, 1996*
63-65	(3 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы (?)	ТР Әтнә районы Әйшияз авылы (“Хан зираты”)	*АК, 1981, 10; Казаков и др., 1987, с. 101*[9]
66	Мөлек-Әман улы Мамайгол. (Галатка барганда кяфер кулындин шәһид булды)	–	1533	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә авылы (1-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 159-160*
67	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (1-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 160*
68	Шәех-дәрвиш улы ...бәй	Шәех Дәрвиш Бәй	1520-21	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 158*
69	...шкәй фани дөньядан...	–	“тукуз йуз...”	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 158*
70	Аблай улы Бәхши (Бәхти, Мухши)	Бакшы?	1522 декабрь	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә авылы (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 158; Юсупов, 2005, с. 71-91*
71	–	–	“Тарих...”	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 158*

---

[8] Арча районы Югары Корса һәм Иске Масра авыллары янындагы ташлар бер үк ташлар түгелме икән дигән шик бар? Мәгълүмат Хованская О.С. тикшерү нәтиҗәләре буенча (1945) бирелгән. О.С.Хованскаяның тикшерү нәтиҗәләрен әлегә табып булмады.

[9] *“По словам жителей, они (надгробные камни) принесены со стороны и огорожены”.*

72	Җан...	–	1499-1500	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 159*
73	–	–	“тукуз йуз...”	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 159*
74	Мусаһир улы Әмир...	Әмир	1497-1498 (1507)?	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 159*
75	–	–	–	ТР Әтнә районы Югары Сәрдә (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 159*
*	*Әмир Хәсән улы Мушаджҗиза–*	–	*1536-1537*	*ТР Әтнә районы Югары Сәрдә*	*Юсупов, 2005, с. 71-91*[10]
76	Ябынчы Табын Акбулат (урыс килгәндә шәһид булды)	Ябынчы (сакчы)	1524 июль-август	ТР Әтнә районы Кече Әтнә авылы	*Рахим, 1930, с. 160* *Әхмәтҗанов, 1997*
77	Кафер кулыннан шәһид китте	–	1540	ТР Әтнә районы Кече Әтнә авылы	*Рахим, 1930, с. 161*
78-80	(3 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы Кече Әтнә авылы	*Рахим, 1930, с. 161*
81	“6-нчы ташны чистартып укырга вакыт булмады”	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы Кече Әтнә авылы	*Рахим, 1930, с. 161;* *АК, 1981, 12*
*	*Шәех Булат улы Сәед-Алия мәулә*	*Шәех, Сәед, Мәулә*	*1497-1508*	*ТР Әтнә районы*[11] *Кече Әтнә авылы*	*Юсупов, 2005, с. 71-91*
*	*Ак Булат (Булат)*	–	*(1540-1541)*	*ТР Әтнә районы Кече Әтнә авылы*	*Юсупов, 1960* *Юсупов, 2005, с. 71-91*
82	Шәех Нәҗми улы Сиражи (Чиружи)	Шәех	1505-1513 еллар арасы	ТР Әтнә районы Иске Өҗем (1-нче төркем)	*Рахим, 1930, с. 166;* *Юсупов, 1960*
83	Әхмәд...	–	1528 гыйнвар	ТР Әтнә районы Иске Өҗем авыл	*Рахим, 1930, с. 166;*

---

[10] *Юсупов, 2005, с. 71-91.* Бу чыганакта Югары Сәрдә авылына бәйле өстәмә бер таш искә алына (Гали Рәхимнекеннән тыш). Ташларның исәбе үзгәртелмәде, өстәмә мәгълүмат бирелде.

[11] Югарыда күрсәтелгәнчә бәяләмә. Ташларның исәбе үзгәртелмәде, өстәмә мәгълүмат бирелде (2 таш турында сүз бара).

84	Бөек солтан кабере. Нәҗим-Бай улы Судал... – Бай. Бу ләүхәне хатыны Дәүләт-Солтан бина кылды	Бөек солтан Бай Солтан	1548	ТР Әтнә районы Иске Өҗем авылы	*Рахим, 1930, с. 166-167; Казаков и др., 1987, с. 96-97*
85	Бу ләүхәне әнисе Татлы-би бина кылды	Би	–	ТР Әтнә районы Иске Өҗем авылы	*Рахим, 1930, с. 168;*
86	–	–	–	ТР Әтнә районы Иске Өҗем	*Рахим, 1930, с. 168*
87	Нәҗим-Бай угылы Чытыш	Бай	1541 ноябрь	ТР Әтнә районы Иске Өҗем (2-нче төркем)	*Рахим, 1930, с. 168*
88	Бөек солтан кабере. Садир(?) улы Идегәй (кяфер кулыннан шәһид китте)	Бөек солтан	1540	ТР Әтнә районы Иске Өҗем авылы	*Рахим, 1930, с. 169* *АК, 1981, с. 27.*
89	Бөек солтан кабере. Бознак угылы Тугаш... Хатыны Гөлбаһар бикәчтән	Бөек Солтан Бикәч	1543	ТР Әтнә районы Иске Мәңгәр авылы	*Рахим, 1930, с. 163;* *Архив, ед.хр. 63, № 18*
90	–	–	1516 март	ТР Әтнә районы Иске Мәңгәр	*Рахим, 1930, с. 163*
91	Шәех Хәсәннең хатыны...	Шәех	1504 июнь	ТР Әтнә районы Иске Мәңгәр	*Рахим, 1930, с. 163*
92	–	–	“Тукуз йуз ... ике”	ТР Әтнә районы Иске Мәңгәр	*Рахим, 1930, с. 164*
93	...кяфер кулыннан шәһид китте. Әнисе Күрекле-бикә бина кылды	Бикә	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы, Иске Мәңгәр авылы	*Рахим, 1930, с. 164*
94	Бу ләүхәне этисе Солтан бина кылды	Солтан	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы, Иске Мәңгәр авылы	*Рахим, 1930, с. 165*
95	Бу ләүхәне улы өчен этисе ...Солтан бина кылды	Солтан	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы, Иске Мәңгәр авылы	*Рахим, 1930, с. 165*

96-101	(6 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы, Иске Мәңгәр	*Рахим, 1930, с. 165*
102	Әҗем улы Бик-Бау хатыны Ак-Бикәч Ша... бикәч Шаһ-Гали. Бу ләүхәне этисе Хәҗим, әнисе ...бикә бина кылды	Бик Бикәч Бикә	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы, Иске Мәңгәр авылы. *Кабер ташы югарыдагы төркемнән аерым урнашкан*	*Рахим, 1930, с. 165*
*	*Мансур Исхак угылы кяфер кулыннан шәһид китте*	–	*151**	*ТР Әтнә районы*[12] *Иске Мәңгәр авылы*	*Әхмәтҗанов, 1997.*
103	Муса угылы Габдулла	–	1537-1538	ТР Әтнә районы Түбән Бәрәскә	*Юсупов, 2005, с. 81-82*
104	Җәгъфәр кызы, Гали хатыны, Айбикәч	Бикәч	1539 -1540	ТР Әтнә районы Түбән Бәрәскә авылы	*Юсупов, 2005, с. 81-82*
105-108	(4 кабер ташы)	–	(1543-1544) –	ТР Әтнә районы Түбән Бәрәскә[13]	*Юсупов, 2005, с. 81-82*
109	Ташны угылы Төнләчы куйды...	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы Олы Бәрәзә авылы	*Юсупов, 2005, с. 71-91*
110-111	(2 кабер ташы)	–	(1546-1547), (1519-1520)	ТР Әтнә районы Олы Бәрәзә авылы	*Юсупов, 2005, с. 82-83*
112-114	(3 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Әтнә районы Комыргужа	*АК, 1981, 159*
115-116	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Балтач районы Смәил авылы	*АК, 1981, 733*[14]
117	Хәсән угылы Искәндәр хажи (риваятьләр буенча)	Хажи	1536	ТР Балтач районы Карадуган авылы	*Әхмәтҗанов, 1995, 102-106 бб.*
118	Ил-авыл сәед Атабик (Үтәк бик) Мәннан морза угылы	Сәед Бәк Морза	1524	ТР Балык бистәсе районы Мәмле Казаклар (Чаллысы) авылы	*Гариф, 2006, 122-124 бб.*

---

[12] Югарыда күрсәтелгәнчә бәяләмә. Ташларның исәбе үзгәртелмәде, өстәмә мәгълүмат буларак бирелде.

[13] Казаков и др., 1987, с. 96. Авыл җирлегендә барлыгы 7 кабер ташы искә алынган.

[14] Әлеге ташлар М.И.Әхмәтҗанов тарафыннан укылган.

119	... угыл...	–	1521	ТР Балык бистәсе районы Мәмле Казаклар (Чаллысы) авылы	*Гариф, 2006, 122-124 бб.*
120	(Х)ажар Ходайар бик угылы Җаруш морза	Бик Морза	15**	ТР Балык бистәсе районы Мәмле Казаклар (Чаллысы) авылы	*Гариф, 2006, 122-124 бб.*
121	Сәйтәк угылы Сираҗ Биргән (Мәскәү йауы килгәндә шәһид булды. Угылы Кырмыш бина кылды)	–	1530	ТР Балык бистәсе районы Чураш (Бикчурай Чаллысы) авылы	*Архив, ед. хр. 73. Гариф, 2006, 122-124 бб.*
122-123	(2 таш) 6 кабер ташы ватыклары. 2 ташның бизәкләре 2 төрле	–	–	ТР Балык бистәсе районы Чураш (Бикчурай) авылы	*Гариф, 2006, 122 б.*
124	“Бохаралы Хажи Хәбибулла” риваятьләр буенча	Хажи	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Балык бистәсе районы Бирдебәк авылы	*Гариф, 2006, 122-124 бб.*
125	–	–	1540	ТР Балык бистәсе районы Олы Солтан авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
126	... угылы Чура	Чура?	1519-1520	ТР Биектау районы Ямаширмә авылы	*Юсупов, 1960; Әхмәтҗанов, 1999, 97 б.*
127-132	(6 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы (1543, 154*, 1520,1518)	ТР Биектау районы Ямаширмә авылы	*АК, 1981, с. 51, № 168*
133	Галимәрдән угылы Кол-Җәгъдә морза	Морза	1524	ТР Биектау районы Урыс Урматы мәктәбе	*Рахим, 1930, с. 155*[15]

---

[15] В здании школы деревни Русский Урмат хранится интересный памятник, совершенно не тронутый временем, так как он все время пролежал под землей. Он был вырыт из земли на территории деревни в 1925 г., когда строили печь для обжигания кирпича…

134-139	(6 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Урыс Урматы авылы (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 155*
140	–	–	“Тукуз йуз...”	ТР Биектау районы Урыс Урматы авылы (2-нче зират)	*Рахим, 1930, с. 155*[16]
141	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Урыс Урматы авылы	*Казаков и др., 1987, с. 119*[17]. *АК, 1981, 185*
142	Әмиргали Аксәед угылы Галимәрдән Аксәед. Әнисе Абәк куйган	Аксәед Әмир	1534	ТР Биектау районы Тимерче (Чемерҗы) авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 97 б.*
143	Әмир Гали остаз угылы Шаһимәрдән остаз	Әмир Остаз Остаз	1534	ТР Биектау районы Тимерче авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 97 б.*
144	Габделкәрим хатыны Бахшанда бикәч	Бикәч – бәк кызы	1541-1542	ТР Биектау районы Әлдермеш авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 91 б.*
145	Хөсәен хафиз, Хөсәен Газиз,	Хафиз	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Әлдермеш авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 91 б.*
146	Габделкәрим кызы Мөхсинә бикә	Бикә	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Әлдермеш авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 91-92 б.*
147	Йиллек шәех Бәхшәндияр	Шәех	XVI- XVII йөзләр (?)	ТР Биектау районы Сая авылы “Әүлия кабере”	*Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*
148	–	–	1520 -1521	ТР Биектау районы Чыршы авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*

---

[16] *“... по правую сторону полотна железной дороги, на пашне принадлежащем деревне Русский Урмат, рассеяны на довольно значительном друг от друга расстоянии 7 камней”.*

[17] Западнее деревни, на левом берегу Казанки в конце 20-х годов XX в. при строительстве кирпичных сараев были обнаружены обломки каменных надгробий, по форме характерные для первой половины XVI в. В том же году были перевезены на «кряшенское» кладбище села Татарский Урмат. В начале 1960 годов переведены на современное кладбище этого села, где находятся и по ныне. (*1901 елга караган хәбәрдә бу тирәдә ике таш күрсәтелгән - кара 45 б.).*

149	–	–	1485	ТР Биектау районы Чыршы	*Мухаметшин, 2008, с. 100*
150	... угылы Карлыгач	–	1508	ТР Биектау районы Хохлово авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 93 б.*
151	Бу ләүхәне атасы Бигеш бина кылды	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Хохлово авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*
152	Туктас-Булат угылы Алтын-Би (урыс ягы килгәндә шәһид булды)	Би	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Хохлово авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*
153	Йапанчы угылы Таныл (кяфер... шәһид)	–	–	ТР Биектау районы Урыс Әйшәсе авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 93 б.*
154	Мәүлә Шаһ-Гали Дәрвиш хәлале Нази Мөлек-хатун	Мәүлә Дәрвиш Хатун	1494	ТР Биектау районы Урыс Әйшәсе авылы каршында	*Юсупов, 1960, с. 25*
155	Тулун хуҗа гаялы Ай-Кыз бикәч	Хуҗа Бикәч	1528	ТР Биектау районы Урыс Әйшәсе авылы кырында	*АК, 1981, 194* *Әхмәтҗанов, 1999, 96-97 б.*
156	–	–	1543-1544	ТР Биектау районы Татар Әйшәсе авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 93-94 бб.*
157	Бу ләүхәне хәлале Буҗуныл бина кылды	–	951/1544-1545	ТР Биектау районы Туктамыш авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 94 б.*
-	–	–	*XVI йөзнең 1-нче яртысы*	*ТР Биектау районы Ташлы Кавал авылы*	*Юсупов, 1960, с. 26;* *Әхмәтҗанов, 1999, 94 б*[18].
158	Хәсән угылы... бий (бу ләүхәне атасы Хәсән белән анасы Гөләби Йөз-бикә бина кылды)	Бий Бикә	1543 май-июнь	ТР Биектау районы Чыпчык авылы. Тимер юлы янында	*Рахим, 1930, с. 153;* *Әхмәтҗанов, 1999, 94-95 б.*

---

[18] 1956, 1959 нчы елларда АЭ ИЯЛИ тарафыннан уздырылган тикшерү эшләре һәм кыр материаллары буенча әлеге таш XVI гасырның 1-нче яртысы, М.Әхмәтжановның тикшерү нәтиҗәләре буенча *("Тарих тәмам мең дә... Агиш бай углы Байгильде үзе өчен бина кылды")* XVII гасырның ахыры дип билгеләнгән. Шул сәбәпле кабер таш исәпкә алынмады.

159	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Чыпчык авылы	*Рахим, 1930, с. 153; АК, 1981, 164*
160	Хажи Хәлил угылы...	Хажи	1546	ТР Биектау районы Коркачык авылы янында	*Рахим, 1930, с. 153-154*
161	Бу ләүхәне хәлале Биби... бикәч бина кылды	Бикәч	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Коркачык авылы янында	*Рахим, 1930, с. 154; Әхмәтҗанов, 1999, 95 б.*
162	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Коркачык авылы. Тимер юлы янында	*Рахим, 1930, с. 154; Әхмәтҗанов, 1999, 95 б.*
163	Бу ләүхәне хәлале Җанаш бина кылды	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Коркачык авылы. Тимер юлы янында	*Рахим, 1930, с. 154-155; Әхмәтҗанов, 1999, 96 б.*
164	Бу ләүхәне ...угылы бина кылды	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Коркачык авылы. Тимер юлы янында	*Рахим, 1930, с. 155; Әхмәтҗанов, 1999, 96 б.*
165-171	(7 кабер ташы)	–	“тукыз йөз...”	ТР Биектау районы Камай авылы янында	*Рахим, 1930, с. 155;*
172	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Айбаш авылы	*АК, 1981, 1[19]; Гариф, 1999, 3 б.*
173-174	Бу ләүхәне әнисе Дәүләт-Солтан бина кылды (2 кабер ташы)	Солтан	XVI йөзнең 1-нче яртысы; 1540	ТР Биектау районы Мәмдәл авылы	*Архив, ед. хр. 1-49; АК, 1981, 1[20]*
175	Галикәчә угылы Хаккау хафиз	Хафиз	1542	ТР Биектау районы Чуаш Иле	*Юсупов 1963, 73 б.*
176-179	(4 кабер ташы)	–	–	ТР Биектау районы Чуаш Иле	*АК, 1981, 118[21]*
180-181	(2 кабер ташы)	–	1516, 15**	ТР Биектау районы Өбрә авылы	*АК, 1981, 129 Мухаметшин, 2008, с. 101*

---

[19] Экспедицией ИЯЛИ 1956 г. снят эстампаж.

[20] Экспедицией ИЯЛИ 1956 г. снят эстампаж.

[21] В 1959 г. АЭ ИЯЛИ сняты эстампажи.

182-184	(3 кабер ташы[22])	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Зур Солабаш авылы	*АК, 1981, 131*
185-192	(8 кабер ташы)	–	–	ТР Биектау районы “Сидорова пустош” авылы	*АК, 1981, 143; Фахрутдинов, 1975, 1421*
193-196	(4 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Биектау районы Өмбе	*АК, 1981, 153*
197-203	*“Чиркәү нигезенә 7 (15) таш салганнар”...*	–	–	ТР Биектау районы Урыс Алаты (”морзалар зираты”)	*Юсупов, 2005, с. 84; Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*
204-205	Кимендә 2 кабер ташының ватыклары (язулы һәм бизәкле) (Мәхмүд, Мөхәммәд-Әмин)	Ханнар	XV г. – 2-нче (1460) һәм XVI г. 1-нче яртысы (1518)	Казан шәһәре Кремль, Ханнар зираты	*История, 1988, с. 28; Хузин, 2005, 101 б. Мавзолеи, 1997*
206	Хуҗа Әхмәд	Хуҗа	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Казан шәһәре, (Профсоюз урамы, (Метро)	*Мөстәкыймов 2010*[23]
207	Бирде... Бәк-Солтан бәк	Бәк Бәк	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Казан шәһәре, Кремль. Төмән капкасыннан көнчыгышта	*Ситдиков, 2005; Мөстәкыймов 2010*
208	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Казан шәһәре, Кремль. Төмән капкасыннан көнчыгышта	*Ситдиков, 2005; Мөстәкыймов 2010*
209-210	(2 таш) Берничә ташның калдыклары табылды	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Казан шәһәре, Кремль. Төмән капкасыннан көнчыгышта	*Казу эшләре нәтиҗәләре язылыш рәвешендә*
211	–	–	–	Казан шәһәре, Кремль. Төньяк-көнчыгыш манара төбеннән табылган	*Старостин П.Н. тарафыннан табылган*

---

[22] Солабаш авылы биләмәсендәге бер таш турында 91 нче биттә мәгълүмат бирелә.

[23] Бу ташларны тапкан һәм укыган галимнәр турында мәгълүмат кушымтада, 55-56 нчы битләрдә бирелә.

212	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Казан, Кремль, Благовещение чиркәве[24]	*http://tashlar.narod.ru/photo/sobor-blag.htm*
213	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы?	Казан, Кремль, Благовещение чиркәве[25]	*Исмәгыйлев, 1997, 14 б.*
	–	–	*XVI йөзнең 1-нче яртысы (?)*	*Казан[26], Кремль. Елга буе капкасы (Воскресенская)*	*Калинин, 1935 С. 4-5*
214	Шаһмөхәммәд бәк угылы Мөхәммәдгали бәк (кяфер кулыннан шәһид). Ташны угылы Тәңре Колый бәк бина кылды.	Бәк Бәк Бәк	1530	Казанда табылган. Мәрҗани мәчетендә саклана	*Архив, ед.хр. 63, № 12 К.Фкус 1844.*
215	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Дәүләт музее, элекке “Гостиный двор” тирәсе (“почмагында”)	*Юсупов, ТӘСИ, эш. 468, фото; История, 1988, с. 28*
216	Әҗмәк угылы Мухшытай би	Би	1521	ТР Кайбыч районы Кече Кайбыч авылы	*Мәрданов, Һадиев, 2005*
217	Бикмөхәммәд угылы Тиләш	–	1521	ТР Кайбыч районы Кече Кайбыч авылы	*Мәрданов, Һадиев, 2005*
218	Йангыл угылы Җәгъфәр (шәһид)	–	1524	ТР Кайбыч районы Кече Кайбыч авылы	*Мәрданов, Һадиев, 2005*
219	–	–	–	ТР Кайбыч районы Кече Кайбыч авылы	*Мәрданов, Һадиев, 2005*
220	Тимаш угылы Карамыш	–	1531	ТР Кайбыч районы, Иске Тәберде авылы	*Филипов, 1914, с. 462-466 (фото)*
221	Тәңребирде угылы Тугаш	–	1550	ТР Кайбыч районы, Иске Тәберде авылы	*Филипов, 1914, с. 462-466 (фото)*
222	Искәндәр	–	1519	ТР Лаеш районы Япанча авылы	*Юсупов, 1960*

---

[24] Бу турыда мәгълүмат 34-35 битләрдә (№ 6) бирелгән.

[25] " *Язулары кырылган икенче бер кабер ташының килеп чыгуы да бу фаразларны раслап тора...* " Китапның 93-94 нче битләрен кара).

[26] Кремль эчендә табылган әлеге таш XX-нче гасырның беренче чирегенә карый. Мөселман каберенә куелган таш буларак кабул ителә.

223	Карачура угылы Карача	Карача	1539-1540	ТР Мамадыш районы Бөрсет-Сукачы авылы	*АК, 1981, №698*
224	–	–	XV йөзнең 2-нче яртысы	ТР Питрәч районы Чыты авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
225	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Питрәч районы Кибәч авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
226	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Питрәч районы Пановка	*Архив, ед.хр. 1-49*
227	Тәңребирде улы кяфер кулындин шәһид булды	–	1545	ТР Питрәч районы Пановка авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
228	–	–	XV - XVI йөзләр арасы	ТР Питрәч районы Янсуар авылы "Мурзалар зираты"	*Архив, ед.хр. 1-49*
229-230	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Питрәч районы Шәдке	*Архив, ед.хр. 1-49*
231	Әбәк (Әпәк)	–	XV йөзнең 2-нче яртысы	ТР Питрәч районы Урывкино авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
232	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Питрәч районы Юныс	*Юсупов, 1960, с. 26*
233	Тәвәккәл, мәүлә Сәед Әхмәд угылы	Мәүлә Сәет	1491	ТР Питрәч районы Татар Тау Иле (Тат. Ходяш)	*Юсупов, 1951, 82-83 бб. Архив, ед.хр. 1-49*
234	Хажи Хәсән угылы Шәйдулла	Хажи	1518	ТР Питрәч районы Тау Иле авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
235	Тәвәккәл хатыны Гәүһәр-бикә	Бикә	1550	ТР Питрәч районы Тау Иле авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
236	Мәхмүд ага, шәех Исхак углы	Ага Шәех	1487	ТР Питрәч районы Тау Иле авылы	*Юсупов, 1951, 82-83 бб.*
237-240	Иске зиратта 15 ташның ватыгы бар... (4 таш исәпкә алына)	–	XV, XVI-XVII йөзләр	ТР Питрәч районы Тау Иле авылы	*Юсупов, 1951, 82-85 бб. Архив, ед.хр. 1-49*
241	Бу ләүхәне хәлале Көләчхан бина кылды	–	Ханлык чоры	ТР Саба районы Олы Шыңар авылы	*Һадиев, Мәрданов, 2006*

242	Шәех би угылы Алакүз, Хафиз абыз	Шәех, хафиз, абыз, би	1524	ТР Саба районы Кече Шыңар авылы	*Архив, ед.хр. 1-49; Һадиев, Мәрданов, 2006*
243	–	–	XV йөз	ТР Саба районы Иске Мичән	*Архив, ед.хр. 1-49*
244-247	(4 кабер ташы)	–	1534	ТР Саба районы Эзмә авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*[27]
248	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Саба районы Иске Җөри авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
249	–	–	XVI йөз (?)	ТР Саба районы Мәңгәр авылы	*Казаков и др, 1987, 196*[28]
250	–	–	XV йөзнең 2-нче яртысы	ТР Саба районы Карабаян авылы	*АК.,1981, 470; Казаков и др., 1987, с.195*[29]
251	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Тәтеш районы, Мантово авылы	*Юсупов, 1960, с. 24*[30]*; Мухаметшин, 2008, с. 82*[31]
252	–	–	1553	ТР Тәтеш районы, Ямбахты[32]	*Булатов, 1963, с. 69-70*
253-255	(3 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Теләче районы Тәмте Мәтәскә авылы	*Архив, ед.хр. 1-49; АК, 1981, 477*
256	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Теләче районы Тәмте Мәтәскә авылы "Таш билге"	*АК, 1981, 478; Казаков и др, 1987, с. 195*

---

[27] Авыл кешеләре элекке чорда бу урында унлап кабер ташы булуы турында сөйлиләр. Алар арасында болгар чорына караган кабер ташлары да бар.

[28] К северу от села на надлуговой террасе реки в ограде П.Н.Старостиным обнаружен небольшой с овальным верхом надгробный камень с рельефной надписью. Местные жители считают что он поставлен над могилой Тимершая – основателя деревни Тимершик.

[29] Авылдан көнбатышта XV гасырга караган бер төркем кабер ташлары урнашкан.

[30] По утверждению Юсупова Г.В., самый южный памятник (речь идет о памятниках первой половины XVI века) в Предволжье в селе Мантово Большетархановского района ТАССР. В ПОСТАНОВЛЕНИЕ СМ ТАССР от 13.01.1961 N 21 "О ДАЛЬНЕЙШЕМ УЛУЧШЕНИИ ДЕЛА ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ ТАТАРСКОЙ АССР" Тетюшском районе указаны четыре селища, городище и два болгарских, надгробия XIV в. близ сел Мантово, Тюкаши и дер. Мальтово.

[31] Мөхәммәтшин Җәмил абый сөйләвенчә Мантово авылында ике кабер ташы булган. Аның берсе XIV гасырга, икенчесе XVI гасырнын беренче яртысына нисбәтле. Ханлык чорына караган кабер ташы бүгенге көндә Тәтеш шәһәре музеенын ишек алдында ята. Җәмил абый тарафыннан 15 ел элек әлеге ташның язмалары, рәсемнәре күчереп алынган (27.03.2010 тә язып алынды). Ямбахты авылы ташы да Тәтеш музеена тапшырылган. Тәтеш музеенда ничә кабер ташы бар? Ялгышлык кимәгәнме? Бу турыда 44 биттә (№ 38) дә мәгълүмат бирелә.

[32] "Надмогильный памятник мной был обнаружен у церкви в с. Ямбухтине Тетюшского района. Памятник в 1949 году нами был вывезен и передан Тетюшскому музею". *Булатов, 1963, с. 69.*

257	Абыз Риким Чиремеш угылы Язнаш	Абыз	1547	ТР Теләче районы Тәмте “Ханнар зираты”	*Архив, ед.хр. 1-49; АК, 1981, 438*
258	Шәех Галинең хатыны Нәүрүз Солтан	Шәех Солтан	1527-1528	ТР Теләче районы Югары Кибәхуҗа авылы	*Юсупов, 1951, 90-91 бб. (16 нчы рәсем)*
259	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Теләче районы Югары Кибәхужа	*Архив, ед.хр. 1-49; АК, 1981, 483*
260	Шәех угылы Йосыф	Шәех	1443	ТР Теләче районы Олы Нырсы авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
261	Мөхәммәт угылы Әюп	–	1472	ТР Теләче районы Олы Нырсы авылы	*Архив, ед.хр. 1-49*
262-263	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Югары Ослан районы Татар Мәмәтхуҗасы	*Казаков и др, 1987, с. 112*
264	“Ташландык зиратта кабер ташлары”	–	Казан ханлыгы (?)	ТР Югары Ослан районы Сеитово “Ханнар зираты”	*Казаков и др, 1987, с. 112*[33]*; АК, 1985*
265	Тәвәккәл	–	1493	ТР Яшел Үзән районы Норлат авылы	*Насыйри, 2005*
266	Тәвәккәл гаялы (хатыны) Рәҗәб Солтан	Солтан	1504	ТР Яшел Үзән районы Мулла Иле авылы	*Насыйри, 1977*
267	Шәех Хәсән улы Миргали	Шәех	1528	ТР Яшел Үзән районы Мулла Иле авылы	*Юсупов, 1960*
268-271	Чура батыр (Нарыков) ташы? (4 кабер ташы)	Чура	Ханлык чоры	ТР Яшел Үзән районы Зур Карауҗа авылы	*Әхмәтҗанов, 1999, 90-97 бб.*
272	Ики Дабын Йәкимезди Суфый угылы Харакай халәле Биби (Аднаби) бина кылды	Суфый	1552 ел башы	ТР Яшел Үзән районы Олы Җәке авылы	*Әхмәтҗанов, 1998, тышлык 4 б. (фото)*

---

[33] В 1,5 км к востоку от села находится заброшенное кладбище, называемое местным населением “ханское кладбище”. На кладбище каменные надгробия.

273	Чура угылы Дәүлек-Нур	Чура	1481-1482 (1469)	ТР Яшел Үзән районы Татар Әҗәле авылы	*АК, 1985, с.18 Насыйри, 2005*
274	Уждага угылы Акдәүләт	–	1543	ТР Яшел Үзән районы Татар Әҗәле авылы	*Насыйри, 1977*
275	Ямхуҗа угылы Иринжи	–	1536	ТР Яшел Үзән районы Татар Әҗәле авылы	*Насыйри, 1977*
276	Мөхәммәд Чәләби Хажи	Хажи Чәләби-Мөдәррис	1532	ТР Яшел Үзән районы Бакырчы авылы	*Насыйри, 1977*
277-278	(2 кабер ташы)	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Яшел Үзән районы Бакырчы авылы	*Юсупов, 1961, с. 7-10.*
279	Әсәд угылы Шәгъбан	–	1501 (1540)	ТР Яшел Үзән районы Бәчек (Васюк) авылы	*Насыйри, 1977; Юсупов, 1961, с. 5-6.*
280	Кужайт угылы (кяферләр белән сугышта шәһид)	–	1542	ТР Яшел Үзән районы Шаһгали (Шигали) авылы	*Насыйри, 1977*
281	Хажи Шиш улы (кяферләр белән сугышта шәһид)	Хажи	1543	ТР Яшел Үзән районы Шаһгали (Шигали) авылы	*Насыйри, 1977*
282	Шумбак би Җәберхан	Би	1533 (1543)	ТР Яшел Үзән районы Күгеш авылы	*Насыйри, 1977; Юсупов, 1961, с. 6-7.*
283	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Яшел Үзән районы Айдар авылы	*Юсупов, 1961, с. 7.*
284-285	"Танай авылы зиярәтендә 3-4 таш бар... 2 ташны яхшы таныдык..."	–	1487, XV гасырның 2-нче яртысы	ТР Яшел Үзән районы (Татар) Танай авылы	*Насыйри, 2005; Юсупов, 1961, с. 17-20*[34].
286	Уждага әфәнде угылы Акдәүләт	Әфәнде	1543	ТР Яшел Үзән районы Танай	*Насыйри, 2005*
287	–	–	1536	ТР Яшел Үзән районы Танай	*Насыйри, 2005*

---

[34] В 1 км к юго-западу от села старое кладбище, где имеются 4 надгробия XV-XVI вв... Первый камень и обломок памятника XV в. привезены в Казань. На камне XV в. сохранилась одна строка текста с датой 1487 и орнамент на бордюре (двойное сплетение).

288	–	–	1533	ТР Яшел Үзән районы Олы Ширдан авылы	*Хакимзянов, 1978; Юсупов, 1961, с. 1-5.*
289	–	–	1543	ТР Яшел Үзән районы Акегет авылы	*Мухаметшин, 2008, с. 103*
290	–	–	154*	ТР Яшел Үзән районы Акегет авылы	*Мухаметшин, 2008, с. 103*
291	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	ТР Алексеевск районы Биләр авылы янында	*Мухаметшин, 2008, с. 45*[35]
-	“Рәсбуга зиярәтендә 20-ләп язулы таш бар...”	–	–	ТР Яшел Үзән районы Рысбуга (Ураспуги) авылы	*Насыйри, 2005*
Татарстан Республикасынан читтә урнашкан ханлык чоры ташлары[36]					
292	Хач угылы Каниш Фабгулуш (?)... шәһид булды	–	1550	АЧССР, Цивиль өязе, Ковал олысы, Шигали авылы.	*Малов, 1947 Чабаксар шәһәре музее*
293	–	–	1542-1543	АЧССР, Цивиль өязе, Ковал олысы, Шигали авылы.	*Малов, 1948 Чабаксар шәһәре музее*
294	–	–	XVI йөзнең 1-нче яртысы	Мари-Эл. Звенигово районы, Липша авылы	*Старостин , 1999, с. 18*[37]
295	Гали-бәк хатыны Бикә	Бәк Бикә	1504	Киров өлкәсе Слободск районы Карино авылы	*Архив, ед.хр. 63, № 26*
296	Гали-суфый угылы Сәед-бәк	Суфый Бәк	1555	Киров өлкәсе Слободск районы Карино (Нократ) авылы	*Материалы, 1930 Рахим,1930, с.1-9*
297	Җиһанша Сәед Тәкә угылы (шәһид булды)	Сәед	1522	Киров өлкәсе Слободск районы Нократ авылы	*Архив, ед.хр. 63, № 27*

---

[35] Каманың аргы ягында Казан ханлыгы чорына бәйле искә алынган бердәнбер эпиграфик һәйкәл. Тарихи чыганакларда бу турыда искә алынмый. *Риваятьләр һәм тарихи хәбәрләр буенча "Балынгуз" зиратында XIII-XVI нчы гасырларда Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорының билгеле кешеләре күмелгән. Бу урында XVII-нче гасырда әлеге зираттагы төрбәләрне һәм каберләрне саклау хезмәтен башкарган татар авылы да булган.*

[36] Татарстан Республикасы һәм аннан читтә урнашкан кабер ташлары һәм зиратлар турында хәбәрләр 40-52 нче битләрдә бирелә.

[37] Бу турыда җыентыкның 51 битендә (№ 57) тулырак мәгълүмат бирелә.

Кулланылган әдәбият һәм чыганаклар исемлеге

Әхмәтҗанов, 1978 – Әхмәтжанов М. Кайбыч якларының тарихи истәлекләре // Йолдыз. – 1978. – 20 июль.

Әхмәтҗанов, 1995 – Марсель Әхмәтҗанов. Тарихка кечкенә сәяхәт // Татарстан – 1995. – № 1-2. – 102-106 бб.

Әхмәтҗанов, 1996 – Марсель Әхмәтжанов. Арча төбәге тарихы (История Арского края) китабыннан. – Казан: ТКН, 1996.

Әхмәтҗанов, 1996 – Марсель Әхмәтҗанов. Олы Мәнгәр (Авыллар тарихын язабыз) // Татарстан – 1996. – № 8. – 72-76 бб.

Әхмәтҗанов, 1997 – Марсель Әхмәтҗанов. Авыл исемнәре ни сөйли? // Татарстан – 1997. – № 3. – 20-26 бб.

Әхмәтҗанов, 1998 – Марсель Әхмәтҗанов. Олы Җәке ташъязмасы тарих сөйли // Гасырлар авазы. – 1998. – №3-4, 4-нче тышлык бит. (фото).

Әхмәтҗанов, 1999 – Әхмәтжанов М.И. Биектау төбәгенең XIII-XVII гасырлардан калган татар эпиграфикасы / М.И.Әхмәтҗанов // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан. – Казань: Мастер-Лайн, 1999. – 90-97 бб.

Әхмәтҗанов М.И. Олы Мәнгәр авылы тарихы. – Казан.

Алишев, 2002 – Алишев С.Х. Казан ханлыгы чорындагы татарча чыганаклар. Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 72с.

Архив, ед.хр. 1-49 – Архив КНЦ КФТИ. Ф. 5, оп. 38, ед. хр. 1-49 и т.д.

Архив, ед.хр. 63 – Архив КФАН СССР. Ф. 8, оп. 1, ед.хр. 62-64.

Архив, ед. хр. 73 – Архив ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ. Ф.8, оп. 1, ед.хр. 73. Фото № 4.

АК, 1981 – Археологическая карта Татарской АССР. Предкамье / Отв. ред. А.Х.Халиков. – М.: Наука, 1981. – 282 с.

АК, 1985 – Археологическая карта ТАССР. Предволжье / Отв. ред. А.Х.Халиков. – Казань, 1985. – 116 с.

Бороздин, 1929 – Бороздин И.Н. Новый Восток (Журнал Всерос. Научн. Ассоциации востоковедения при ИКН). – Казань, 1929, № 25 - С. 198-199 (фото).

Бороздин, 1930 – Бороздин И.Н. Два татарских надгробия близ городища "Иске Казан" // Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР.– Казань, Вып IV. 1930, - С. 1-7 (фото).

Булатов, 1963, – Булатов А.Б. Эпиграфические памятники XIII-XIV вв. Правобережье Волги // ЭВ, XVI. – М.-Л.: Наука, 1963 - С. 56-71.

Булатов, ТӘСИ – Булатов А.Б. Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кульъязмалар һәм текстология бүлеге мирасханәсе. Фонд 102, тасв. 1, эш кенәгәләре 31(Болгар эпиграфик ташлары (XIII-XVI), Идел елгасының уң ягы); 32 (Шул ук, Үкек шәһәре тирәсе һәм Кама аръягы); 32 (Кама аръягы); 89 (Кабер ташлары турында, 20 фото-сүрәт); тасв. 2, эш кенәгәсе 9 (фото-сүрәтләр).

Бурханов, 2004 – Бурханов А.А. Золотоордынские памятники Поволжья: некоторые итоги, проблемы и перспективы изучения, сохранения и использования памятников в Среднем и Нижнем Поволжье *(по материалам исследований поселений XIII-XVI вв. в Среднем и Нижнем Поволжье в 1995-2004 гг.).*

Воробьев, 1956 – Воробьев, Н.И., Львова А.Н. Романова Н.П., Симонова А.Р. Чуваши, ч. 1., Чебоксары 1956. с. 38-39.

Галлямов, 1997 – Галлямов Р.Ф. Селения Лаишевской стороны в XVI – в начале XVII вв. // История Лаишевского края 1997.–С.63-82

Гариф, 1999 – Гариф Н.Г. “Айбаш хәбәрләре”, 1999, №1, 3 б.

Гариф, 2006 – Казан ханлыгы / Мөхәррире Ф.Сафин. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2006.

Иванов, 2000 – Иванов В.П., Николаев В.В., Димитриев В.Д. Чуваши: этническая история и традиционная культура. – Москва. – 2000.

Измайлов, 2003 – Измайлов И.М. Татарский народ после 1552 года: потери и приобретения. // Материалы научно-практической конференции. - Казань.2003 г.

Исмәгыйлов, 1997 – Исмәгыйлов Н.Ф. Мәдәни Җомга, 1997, №18, 14б.

История, 1988 – История Казани. Первая книга. Казань: Таткнигоиздат, 1988. – с. 28-29. (о раскопках Н.Ф. Калинина 1977 году ханских захоронении и об обнаружении в 1778 году надгробного камня первой половины XVI в. при строительстве Гостиного двора).

Һадиев, Мәрданов, 2006 – Һадиев И, Мәрданов Р. Саба төбәгенең эпиграфик истәлекләре – Казан утлары, – 2006. – № 8

Казаков и др., 1987 – Казаков Е.П., Старостин П.Н., Халиков А.Х. Археологические памятники Татарской АССР. – Казань: Татарское кн. Изд-во, 1987. – 240 с.

Калинин, 1935 – Калинин Н.Ф. Отчет об археологических работах в 1935 году в Казанском кремле.

Калинин, 1942 – Калинин Н.Ф. (составитель) Альбом по булгаро-татарской эпиграфике. Казань 1942. // Научный архив ИЯЛИ КФАН СССР. Ф.8, оп. 1, д. 59.

Калинин, ТӘСИ – Калинин Н.Ф. ТФА, Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның кульязмалар һәм текстология бүлеге мирасханәсе. Фонд 8, тасв. 1, эш кенәгәләре 2 (Эпиграфик материаллар, сак.бер 57-85); 62-64 (Эпиграфик ташлар буенча эшләнгән 3 фото альбом); 65-85; 107 (Чебоксар музеенда саклanучы эпиграфик ташларның күчермәләре); 109-110; 188; 199-200; 207-212; 233-236.

Мәрданов, Һадиев, 2005 – Мәрданов Р, Һадиев И. Кече Кайбычтагы борынгы кабер ташлары. // Гасырлар авазы - Эхо веков. 2005. – № 2. – 98-101 бб. (фотолар).

Мәрҗани, 1989 – Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар *(Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр.)* / Ш.Мәрҗани; тәржемә итүче һәм төзүче Ә.Н.Хәйруллин. – Казан: ТКН, 1989.

Мавзолеи, 1997 – Мавзолеи Казанского кремля (Опыт историко-антропологического анализа) – Казань, 1997. – с. 43.

Малов, 1947 – Малов С.Е. Булгаро-татарские эпиграфические памятники / Эпиграфика Востока – М-Л., Изд. «Наука», 1947. – Выпуск I. – с. 37-45. (фото).

Малов, 1948 – Малов С.Е. Булгаро-татарская эпиграфика / Эпиграфика Востока – М-Л., Изд. «Наука», 1948. – Выпуск II. – с. 39-48. (фото).

Материалы, 1930. – Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР / Отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины и природы при Академическом Центре Татнаркомпроса. 4-й вып. – Казань, 1930. – С.49-57.

Мөстәкыймов 2010 – Мөстәкыймов И.А. Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты каршындагы Баш архив идарәсе хезмәткәре.

Мухамедьяров, 1950 – Мухамедьяров Ш.Ф. Социально-экономический и государственный строй Казанского ханства (XV – первая половина XVI вв.): дис. ... канд. ист. наук / Ш.Ф.Мухамедьяров. Институт истории АН СССР. – М., 1950.–367 с.

Мухаметшин, 2008 – Мухаметшин Д.Г. Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Серия "Археология евразийских степей". – Выпуск 6. – Казань: Институт истории АНРТ, 2008. – 132 с. илл.

Насыйри, 2005 – Каюм Насыйри. Зөя өязе авыллары. Сайланма әсәрләр. Дүрт томда. 3 том. Казан, Татарстан китап нәшрияте, 2005.

Насыйри, 1977 – Насыйри К. Избранные произведения / К.Насыйри. – Казань: ТКИ, 1977. – 256 с.

Рәхим, 2008 – Гали Рәхим: тарихи-документаль, әдәби һәм биографик җыентык. Казан, "Җыен" нәшрияты, 2008.

Рахим,1930 – Али Рахим. Татарские эпиграфические памятники XVI века // ТОИТ, Казань, Т.1, 1930, стр. 145-175.

Рахим,1930а – Али Рахим. Булгаро-татарские памятники в Вятском крае // Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР. – Казань, Вып IV. 1930, - С. 1-9 (фото).

Рычков, 1770 – Рычков Н.П. Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства 1769-1770гг. СПб., 1770, с. 21.

Ситдиков, 2005 – Ситдиков А.Г. Отчет об археологических работах в Кремле. Раскоп LII, 2004 г. Том II, Часть 2, стр. 110-118. (Пласты, сооружения).

Старостин, 1999 – Петр Старостин. А.Х.Халиков // Татарская Археология – Татар Археологиясе – Казань 1999, - №1-2 (4-5). - С. 15-22.

Фахрутдинов, 1975 – Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория / Отв. ред. А.Х.Халиков. – Казань: ТКИ, 1975. – 219 с.

Филипов, 1914 – Филипов А.Г., Катанов Н.Ф. “О двух татарских памятниках, находящихся близ с. Старого Тябердино Цивильского уезда, и одним армянском, – в с. Кирельском Тетюшского уезда”. // Инородческое обозрение. – 1914. – кн. 6. – стр. 465. (фото)

Фукс, 1817 – Карл Фукс. "Краткая история города Казани". – Казань. 1817

Хакимзянов, 1978 – Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., Наука, 1978.

Халиков, 1977 – Халиков А.Х. Остатки ханских мавзолеев в Казанском кремле (по материалам раскопок) // МКК. 1977. – С. 22-49.

Хузин, 2005 – Хузин Ф.Ш., Ситдиков А.Г. Древняя Казань – Казань 2005, – С. 101.

Чернецовы, 1970 – Чернецовы Г.и Н. Путешествие по Волге. – М., 1970 – с.82-85. (о наличии нагробных камней в кладке Благовещенского собора).

Шәрәфиев, 1996 – Рәфыйк Шәрәфиев. Карадуган. (Авыллар тарихын язабыз) // Татарстан – 1996. – № 10. – 50-57 бб. (фотолар).

Шпилевский, 1877 – Шпилевский С.М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии / С.М.Шпилевский. – Казань: Изд-во Имп. ун-та, 1877. – 585 с.

Юсупов 1951 – Юсупов Г.В. Татарские эпиграфические памятники XV в. / Эпиграфика Востока – М-Л., Изд. «Наука», 1951. – Выпуск V. – с. 78-92. (фото).

Юсупов, 1960 – Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 165 с.: ил.

Юсупов, 1963 – Юсупов Г.В. Новые находки эпитафий периода Казанского ханства / Эпиграфика Востока – М-Л., Изд. «Наука», 1963. – Выпуск XVI. – с. 72-78. (фото).

Юсупов, 2005 – Юсупов Г.В. Эпиграфические памятники Атнинского района Республики Татарстан // (Автор введения и премечаний М.Ахметзянов) Татарская археология. 2005, №1-2 – с. 71-91.

Юсупов, ТӘСИ – Юсупов Г.В. ТФА, Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның кульъязмалар һәм текстология бүлеге мирасханәсе. Фонд 72, тасв. 1, эш кенәгәләре 48; 56-58; 74-79; 373-374; 379-382; 385-386 (Эпиграфик экспедиция көндәлекләре); 415; 457-458; 461-462; 468 (“Гостиный двор” почмагында табылган ташның сүрәте); 469(Казан кремеленнән табылган таш); 472-472; 478-479; 482-489; 492-493; 511(“Иске Казан” ташлары); 513; 518-522; 531; 534; 536-544; 548-555; 558; 560; 563-565; ;569; 574 (Санап узылган эш кенәгәләрендә төрле өлкәләрдә урнашкан зиратлар һәм алардагы XIII-XIX гасырларга караган кабер ташларының сүрәтләре, рәсемнәре һәм урнашулары билгеләнгән карталар тупланган). Фонд 72, тасв. 2, эш кенәгәсе 52; тасв 3. эш кенәгәләре 1, 2.

Кабер ташларында да болгар-татар халкы язмышы

(Юкка чыккан кабер ташлары һәм зиратлар турында хәбәрләр)

1. Рәсбуга картлары һәм Тау Иле Мөхәммәдрәхим мулла риваять кыйладыр: элгәре заманда **Рәсбуга зиярәтендә егермеләп язулы ташлар бар икән**. Кирмәле алпавыты Митунин дигән кеше 1600 ел яки 17 гасырларда пулат салганда, таш кирәк булгач, зиярәттән һәммә ташларны җыеп алган, диләр. Ахыр пулатын салып бетергәч, пулатка керә алмаган, диләр[38].

2. Идел Булгарстаны җирендә беренче табылган яки укылган таш 1173 елда куелган булган. Ләкин ул сакланмаган. Аның текстын бер мулла укып күчергән һәм Н.П. Рычковка тапшырган. Н.П. Рычков үзе болай дип язган: «Биләр шәһәрчегендә **иске ташлар күп, алар гарәпчә-татарча язылганнар һәм җирдә аунап яталар...** Хәзерге Биләр кешеләре тарафыннан җимереләләр... Мин ул таштагы исемнәрне күчереп алдым... Ул җирләрне изге санап, ерак җирләрдән Мөхәммәт әһлисе, башкортлар да килеп гыйбадәт кылалар», ди[39].

3. Урыслар Казан ханлыгын җимергәч, татарлар кайбер **кабер ташларын читләргә калдырмас өчен үзләре дә алып китә торган булганнар.** Мәсәлән, элек әмирлек үзәге булган Җүкәтау каберлегеннән, урысларга калмасын дип, берничә ташны татарлар алып китү очрагы теркәп калдырылган[40].

4. В последнем населенном пункте Б.Березе, мне дали почитать одну татарскую рукопись покойного старожила Загидуллина Галиуллы. В ней сообщается о местных исторических событиях конца XIX и начала XX в., в частности, говорится об **употреблении в строительстве церкви в соседнем селе Рус. Алаты надгробных камней с мусульманской (куфической?) надписью числом до 15.** Ими сложен фундамент церкви. Предполагается, что они были взяты с местного "кладбища мурз", существовавшего, якобы, до прихода сюда русского населения, и церковь построена на его территории. Кроме уже известных случаев употребления надгробных камней с мусульманской надписью для строительства церквей (Булгары, Ямбухтино), приведенный факт указывает на наличие здесь неизвестного до сего времени "кладбища мурз", по-видимому, связанного с древним поселением. В этом последнем можно подразумевать с. "Алат" -

---

[38] Каюм Насыйри. Зөя өязе авыллары. Сайланма әсәрләр. Дүрт томда. 3 том. Казан, Татарстан китап нәшрияте, 2005 ел..

[39] Рычков Н.П. Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства. 1769- 1770 гг.- СПб., 1770.-С. 21

[40] (С.М. Шпилевский) (Алишев С.Х. Казан ханлыгы чорындагы татарча чыганаклар. Казан, Институт истории АН РТ, 2002 - 72 с.)

поселение, название которого было употреблено в административном делении территории казанского ханства - "Алатская дорога", центр которого и был здесь. В этом свете не безынтересно сообщение в рукописи о Мустафа-хане, правившем здесь до взятия Казани русскими[41]. Шушы ук мәгълумат "Урыс Алаты чиркәве нигезенә Алат шәһәренең Казан ханлыгы дәверенә караган 6-7 ләп кабер ташын салганнар (1895 елларда)" М.Әхмәтҗанов язмаларында да китерелә[42].

1890 нчы елларда Алат авылының чиркәве, искерү сәбәпле сүтелә. Чиркәү нигезеннән 6-7 гарәп язулы кабер ташы чыга. Әлеге ташларны урыслар Алат базарына килүче татарларга күрсәтәләр. Татарлар бик гаҗәпсенәләр, базарга килгән саен таштагы язуларны укып карыйлар. Әмма артыгын кызыксынмыйлар, ташлар чиркәү янында кала. Документлар буенча 1897-1898 нче елларда чиркәү яңадан зурайтып төзелә. Хәбәрләргә караганда әлеге кабер ташларын кабат чиркәү нигезенә салып калдыралар (М.И.Әхмәтҗанов истәлекләре – Н.Г.).

5. Тагын шул якта – Олы Әтрәч дигән мөселман авылының Иделгә таба ягында, авылдан өч-дүрт чакрым ары "Шунгаты өсте" дигән урында егерме бер таш бар. Бер-берсеннән бер колачтан ун колачка кадәр ераклыкта урнашканнар. Боларның кайберләре саф татар телендә, кайсылары чуаш сүзләре белән аралаштырып язылган, алар 702 (1302), 703 (1303), 714 (1314), 724 (1323), 725 (1324), 747 (1346) елларда вафат булган кешеләр каберенә куелган ташлар икән. Авыл халкы сүзенә караганда, борынгы заманнарда биредә мондый ташлар күп булган.

Моннан җитмеш еллар элек Әтрәчтән биш чакрым көньяктарак урнашкан Җанбакты исемле рус авылы алпавыты шул авылга чиркәү салдырганда, нигезенә таш кирәк булгач, шундагы тигез **ташларны кулай табып**, мөселманнарның олылап хөрмәт иткән ташларыннан **егерме-утызлабын агач чиркәүнең нигезенә куйдырган**. Әтрәч авылының яше сиксәннән узып барган мөәззине түбәндәгеләрне сөйләде:"Мин бала чагымда атам белән шул авылга йомыш белән барганда ул ташларны төзәтеп куйганнарын карап тордым. Атам елап: "Менә, балам, безнең авылыбыздагы газизләрнең каберләре өстендәге ташларны чиркәү бусагасына куялар", - дип әйтте".

Бу юлларны мәшһүр галимебез Шиһабетдин Мәрҗани XIX гасыр ахырларында язган. Мөселман кабер ташларын шушылай вәхшиләрчә мәсхәрәләү бик күптәннән килә. Болгар шәһәрендәге рус чиркәве дә мөселман бабаларыбызның кабер ташларына корылган. Менә әле күптән дә түгел, Казан кремлендәге Благовещенье чиркәвен төзегән

---

[41] *Юсупов Г.В. Эпиграфические памятники Атнинского района Республики Татарстан // (Автор введения и премечаний М.Ахметзянов) Татарская археология. 2005, № 1-2 – С. 71-91.*
[42] *Әхмәтҗанов, 1999, 92 б.*

ташлар арасында да кабер ташлары кулланылган булуын белдек. Ә инде узган гасырларда рус мужикларының шул ук Изге Болгарыбыз ташларын яндырып известь ясауларын әйтәсе дә юк...[43]

6. Мусульманская **намогильная плита** в стене Благовещенского собора (Казань, Кремль). **Обнаружено при реставрационной расчистке стен во внутренних помещениях собора** в 1996 г. Верхняя каменная перемычка дверного проема в проходе между южной и центральной апсидами, находившаяся до расчистки под слоем поздней штукатурки, представляет собой мусульманскую намогильную плиту. Был прочитан вырезанный на торце текст (перевод с арабского И.Мустакимова): *"Вижу этот мир развалиной по существу, И не пребудет он долго в покое"*. Содержание надписи и особенности почерка характерны для татарских надгробий первой половины XVI века.

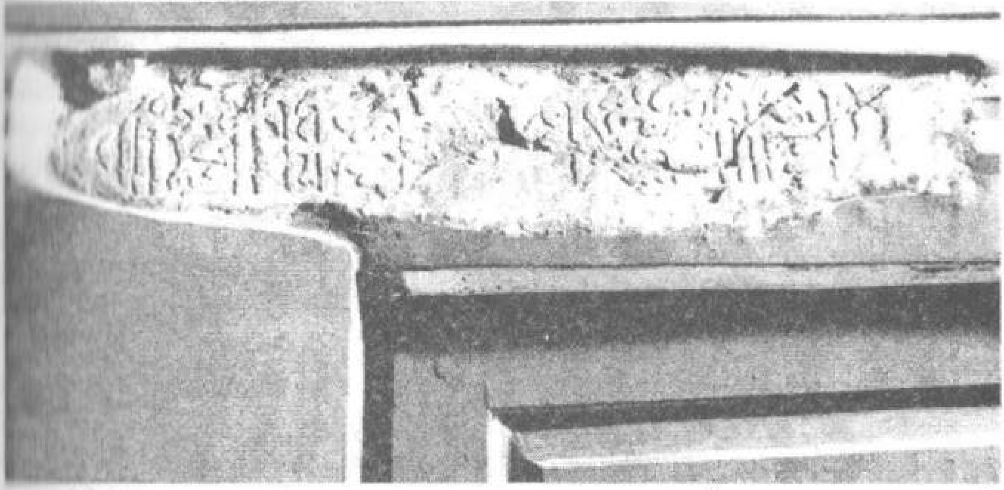

Материал архитектурно-археологический исследований Благовещенского собора, полученные в разные годы, по-новому освещают долгую историю его строительства. Очевидно, собор строился на месте мусульманских культовых сооружений эпохи Казанского ханства, остатки которых обнаружены на прилегающей к нему территории[44].

7. 1884 году: «Сообщали мне о том, что будто бы у одного помещика в Спасском уезде **выложен на дворе целый тротуар из камней с надписями**. Другой спасский помещик сам рассказывал мне, как он распорядился о перевозе огромного камня с надписями из с. Успенского, т.е. Булгарского городища, к себе в имение, но, к

---

[43] "Миллэт календаре 1999 ел" (16 октябрь бите). Казан.

[44] Материал взят из мультимедийного CD-диска "Благовещенский собор".

сожалению, по дороге этот камень возчики разбили. Вспомним, наконец, показание одного из старинных описателей древностей г. Булгара Кафтанникова, что многие надгробные памятники свезены окрестными жителями под фундаменты частных домов». Плиты с надписями использовались для строительства фундамента церкви Успения и колокольни, а также ремонта некоторых других объектов.[45]

8. Первым предметом нашего любопытства в кремле казанском был Благовещенский собор... На парогох **мы видели камни с татарскими надписями и украшениями,** которые, вероятно, принадлежали к каким либо зданиям, или то были надгробные камни *(Чернецовы, 1970, с. 83.)*

9. Найдены обломки нескольких, весьма пышных каменных надгробий с вырезанным рельефным орнаментом и надписью, и вскрыты остатки трех захоронении.... *(История, 1988, с. 28)*

10. ...Одно из кладбищ примыкало к городу с юга. Остатки его выявлены, археологически, в виде мусульманских захоронений недалеко от Спаской башни современного кремля и в виде каменного **надгробия** бека Шах-Мухамеда, поставленного в 1530 году его сыном беком Тенгри Кулом и найденного в 1793 г. **при строительстве здания Гостиного двора** (ныне здание музея) *(История, 1988, с. 29).*

11. В музей общества поступили: ...От действительного члена Н.Н.Булича: **текст и перевод надписи на могильном камне,** лежащем в начале текущего столетия у Казанского Гостиного двора, рукописный листок начало текущего столетия[46].

12. Член совета И.А.Износков передал в распоряжение Общество некоторые писменные материалы найденные в бумагах покойного Н.И.Золотницкого, именно: письмо к нему одного из его учеников с приложением трех листов с **надгробных камней** (переводом татарских легенд на них)[47]...

13. Ходотайство учителя Больше-Шемякинского училища (Тетюшского уезда) Ивана Яковлевича Зайцева об избрании его в члены сотрудниники, причем г. Зайцев препровождает заметку **о найденным им надгробном памятнике**[48].

14. Доложены вновь поступившие бумаги: Отношение Казанского губернатора (от 30 ноября 1884 г. № 4023) которым он просит Совет Общества поручить кому либо из членов осмотреть доставленные в канцелярию Губернатора Цивильским уездным исправником круглую железную подкому и **четыре каменных с надписями осколка**, найденных близ села Больших Кошелей.

---

[45] Эпиграфические памятники города Булгара. - Казань: Татарское кн. изд-во, 1987. - С. 128.

[46] Протокол XII общего собрания, 29 января, 1880 г.; Известия (ОАИЭ) Том IV, 1883, - С. 5.

[47] Там же, С - 51 (XI)

[48] Протоколы заседания Совета (ОАИЭ)... за 1884 г.; Известия (ОАИЭ) Том V, 1884. С - 44 (9).

Определено: поручить производить осмотр Секретарю[49].

15. В сообщении П.А.Пономорева *«Из археологической поездки в р. Кама»* представлен был краткий отчет о результатах изысканий, произведенных референтом летом 1885 году.

Изыскания произведены были в двух местностях правого побережья р. Камы: в бассейне р. Омарки, восточной части Мамадышского уезда и в окрестностях селений Дмитриевки, Сорочьих гор и Шурана в Лаишевском уезде.

I) в селе Дигитлях и его окрестностях – следы булгарского аула и кладбища с **надгробными камнями** (камень с **прекрасно сохранившейся арабской надписью на дворе крестьянина Евграфова**); укрепление на горным выступе...;

2). при д. Букени, близ устья того-же ручья, следы другого аула, характеризуемые различными находками – черепками булгарского типа, серебренным перстнем и **могильным камнем**;...

II. 1. При дер. Дмитриевке *(Лаишевский уезд - соврм. с. Масловка)* обнаружены следы булгарского аула, характеризуемые черепками, и **надгробным камнем с сильно изгладившем арабской надписью**[50].

16. Недалеко от деревни, среди поля лежат две массивных надгробных плиты; у одной нет возможности отыскать следов каких-либо надписей – до того вся поверхность источена временем, у другой. Остатки надписи еще кое где сохранились[51].

17. "При начале озера (Кабана) в усадбе, служащей местопребыванием епископа, есть древние мусульманские могилы. Когда там производилась стройка, то **рабочие подложили многие камни под строение**. Заметив это, некто Григорий, который был в то время казанским епископом, а впоследствии сделался митрополитом, остановил рабочих, и таким образом небольшая часть остатков сохранилась в целости. В особенности надо заметить **большой камень, который лежит у ворот**, при входе вправо. Этот камень не походит на другие камни; цвет его черный, сам он твердый и большой, длина его 5 ½ аршин, ширина более 5 четвертей, а толщина окола ½ аршин, надпись на нем сделана хорошим выпуклым почерком...[52]».

---

[49] Там же. С - 48 (1).

[50] Известия (ОАИЭ) Том VI, вып 1., 1886 г. - С. 15-16. (Из протоколов Совета...)

[51] Борисов. В. Древнее поселение близ деревни Старый Урмат, Казанского уезда. Известия (ОАИЭ) Том XVII, вып 1., 1901 г. - С. 61-63.

[52] Ашмарин Н.И. Об одном мусульманском могильном камне из архиерейских дач в Казане (с фотограф. снимком) // Известия (ОАИЭ) Том XXI, вып 1., 1905 г. - С. 92-112.

18. В музей (ОАИЭ) поступили пожертвования от следующих лиц: ...Е.И.Свечниковой – **камень с татарской надписью**,... Кроме пожертвований в музей общества, как городской, так и в Успенский в с. Болгарах, поступило... 1 орнаментированный камень, 1 камень орнаментированный розеткой, 2 обломка каменной плиты. Заслуживает также упоминание совершенный в истекшем году перевоз в Казань из Болгар находившейся там в Черной палате **каменной надгробной плиты** 690 годы гиджры, с разрешения правления университета плита эта поставлена в вестебюль главной университетской библиотеки[53].

19. “Вокруг видимых ныне развалин, находится множество стоящих и в землю утвержденных **камней**, которых вышина составляет два аршина с половиной; и прочие части камней соответствуют сей стоящей громаде. Все они изписаны Арабскими и Татарскими словами, которые не иное что знаменовали, как имена землепреданных и обыкновенные их надгробные молитвы. При том надлежит знать, что все оные камни поставлены изображенными на них словами противу восхода солнца. Большая часть из сих могильных знаков **лежали повержены на землю и разбиты** нынешными жителями пригорода Билярска; да и самые же, которые стоят еще доныне целы, опустившись в землю, и видимы испортившиеся слова от древности их. Любопытство, желание, чтобы узнать имена на камнях изображенных, принудило меня списать слова на тех камнях написанные. Сие кладбище называют здешние жители Балын-Гус. Могометанцы не только здесь живущие, но и башкиры из отдаленных мест съезжаются летом к сим развалинам, признавая их местами священными *(Рычков, 1770, с. 21)*.

20. Из письма чувашского этнографа Романова Н.Р. к профессору Воробьеву Н.И.: - “Татары ближайших селений часто приходили на это кладбище на поклонение покойным и **несколько камней увезли отсюда неизвестно куда**. Чуваши никакого почтения к этим памятникам не имели”[54].

21. ...Случалась и так, что когда древние кладбища оказывались впоследствии на территории русских деревень, окрестные **татары увозили к себе или покупали надгробные камни**. К этим камням со стороны татарского населения всегда проявлялось бережное (даже культовое) отношение, как к памятникам своих предков (*Штилевский, 1877, с. 408)*.

---

[53] Отчет ОАИЭ... за 1904 г. // Известия (ОАИЭ) Том XXI, вып 2., 1905 г. - С. 23-38.

[54] Речь идет о древнем кладбище и надгробиях у с. Старые Урмары Урмарского района Чув АССР. - Юсупов, 1960, с. 33.

22. Татарские феодалы-администраторы жили в своих поместьях или даже деревнях вместе с соотвествующими вооруженными силами. Эти силы, возможно, в значительной части состояли из чуваш, находившихся на службе у Казанского правительства, за что они пользовались определенними правами и привилегиями. О наличии татарских феодалов в северных районах, заселенных тогда формировавшимися в народность чувашами, говорят, прежде всего **татарские намогильные камни** XV и преимущественно первой половины XVI веков. Характерно, что камней этого периода нет в южных районах Чувашии. Там имеются камни только XIV века, которых нет на севере. Как мы уже отмечали, это является одним из доказательств того, что юг ЧАССР в период Казанского ханства почти не был заселен, так же как и Закамье ТАССР, что селится там было небезопасно от набегов кочевников-ногайцев. **Наибольшее количество камней XV-XVI вв**. сохранилось в восточных районах северной Чувашии, но есть они даже и в самых северо-западных местах, на правом берегу реки нижней Суры. *(На основании археологической карты, хранящейся в ЧНИИЯЛИ, и частично наших наблюдений, намогильные камни XV-XVI вв. имеются в следующих местах ЧАССР: на правом берегу нижней Суры, близ Ядрина, у селений Иваньково и Чебаково; у деревни Оточево Моргаушского района; за Волгой, близ озера Лебединого; к югу от Чебоксар у селений Шинерпось и Шахчурино; на реке Цивиль, недалеко от ее устья, у деревне Пустынькасы, близ села Яндашева и у деревни Атлашево Марпосадского р-на; в районе верхнего Цивиля у селений Убеево, Ямanaки и Яманаево; в самых восточных районах северной Чувашии: в Октябрьском - близ селений Карабаш и Идельмес, в Козловском - у селений Бишево и Чашлама, в Урмарском - у деревни Шептахи, Анаткасы, Старые Урмары (на кладбище находились раньше до 50 камней), Ковали, Арабоси и Шигали; в Янтиковском - у села Янтикова и деревни Ново-Буяново, Нижарово и Старое Тябердино и в Канашском - у села Тобурданова. Подобные же* ***камни имеются*** *в соседних с ЧАССР районах Татарии: Нурлатском - у селений Васюково, Кугушево, Бакарчи, Молвино, Татарское Танееево и Татарский Азелей (камень XV в.), а также в Кайбицком, у деревни М. Кайбицы. К сожалению, эти камни в большинстве своем не изучены, и многие из них уже не сохранились.)* Кроме камней, о подобных базах татарских феодалов-администраторов говорят названия ряда деревень и предания с некоторыми камнями. Так в сундырском районе имеется деревня Татаркасы. Ныне она населена чувашами, но окрестное население в недавном прошлом относилась к татаркасинцам несколько недоверчиво и, в частности, неохотно вступало с ними в брачные связи. Деревня Атлашево Мариинско-Посадского района имеет второе название Тодор-касы. В шихазановском районе имеется деревня Девлезерова, наименование которой народное предание связывает с именем татарского феодала Девлезера. Все приведенные данные проливают некоторый свет на способ управления чувашскими землями со стороны правительства Казанского ханства (*Воробьев, 1956, с. 38-39)*.

23. Важно отметить, что подвалы **Воскресенской церкви** (КАБАНСКОЕ ГОРОДИЩЕ) **были сооружены из мусульманских надгробных плит**. Аналогичные случаи не редкость. К примеру, они наблюдались в церкви Успения в Болгаре и Благовещенском соборе Казанского Кремля (наши наблюдения 1998 года), где при реставрационных работах выявлены фрагменты надгробных плит и одна мусульманская эпитафия 20-30-х гг. XVI века с арабским текстом философско-поэтического содержания (*Бурханов, 2004)*

24. ...Следует при этом учесть, что **многие надгробия были уничтожены**, либо исчезли и не обнаружены. В особенности это относится к той части края, которая непосредственно прилегает к Казани и в которой преобладает русское население, естественно, относившееся к древним булгаро-татарским памятникам с меньшим чувством почитания *(Юсупов, 1960, с. 27)*.

25. Очень часто **ныне мы не обнаруживаем надгробных памятников на местах**, отмеченных в литереатуре. Так, нам не удалось, не только найти памятник, но даже выявить очевидцев наличия памятника, некогда бывшего у с. Куземетьева Юдинского р-на ТАССР, о котором было сообщено В.Л.Борисовым на одном из заседаний Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Также не увеньчались успехом наши неоднократные **поиски «древнего татарского кладбища**, относящегося, по преданию, ко временам царства Казанского», известного в окрестностях с. Шайтанова Челнинского р-на ТАССР (близ озера Могильного, где некоторые могильные плиты в XIX в. еще были целы). Однако о них нам удалось слышать предания от некоторых очевидцев.

Возможно, исчезновением многих памятников на местах нужно объяснит и факт отсутсвия надгробий булгарских проповедников, во множестве упоминаемых в «Истории Булгарии» Шараф ад-дином Булгари. Лишь очень не большое число указанных им кладбищ имеет ныне древние надгробтя (с. Ст. Узюм Тукаевского р-на, с. Кутлу-Букаш Кзыл-Юлдузкого р-на ТАССР и др.). *(Юсупов, 1960, с. 28-29)*.

26. ...Расколотый более или менее равномерно на 8 частей, надгробный камень этот **был использован как фундамент фуражного**

склада. По рассказам местных жителей, он был доставлен с ближайшего заброшенного кладбища, расположенного всего в 700-800 м к западу от с. Чишмы, где раньше подобных надгробий было много. На кладбище приходили поклоняться «своим дедам» крестьяне соседней дер. Илькаш (по-старому Сарт-Хасаново) *(Юсупов, 1960, с. 125)*.

27. Жукотинское кладбище. Против городища …на другом берегу ручья, находилось кладбище… на нем еще недавние времена **стояли надгробные камни**; ныне нет ни одного, потому что их **растаскали** окрестные крестьяне **на каменки под фундаменты**: оставшиеся же увезены татарами, которые чтут места погребения предков. Ручей называется каменным мостом; может быть, кладбище и действительно соединено было с городищем посредством каменного моста, впоследствии обрушевшегося: догадка это не лешена вероятности, потому что перенесение умерших, с одного берега на другое по таким обрывистым крутизном было невозможно без моста *(Шпилевский, 1877, с. 408)*.

28. Предполагаемое около дер. Карабаш старинное кладбище. В.К.Магнитский в статье своей «Старыя, оставленные кладбища во 2 стане Чебоксарского уезда[55]» указывает признаки кладбища около деревни Карабаш: «Группу камней, виденных нами по берегу оврага, под дер. Карабашами (Елашево), не сможем выдавать несомненно за надгробные, а занимаемую ими местность за кладбище; но с трудом допускаем, что бы они попали тут случайно; тождество обстановки местности с описанием кладбища (Чешламинское, Ямское, Кульгешевское, см. ниже) поразительное. Местный священник, знающий эту группу, склоняется так же в пользу кладбища; Чуваши же, обитатели Карабаш, указывают кладбище своих некрещеных предков выше деревни за оврагом, в лесу, в котором, кроме ям, мы ничего не нашли, и об интересующем нас групп ничего не знают и не говорят. Очевидно, мы не затруднились бы описываемую местность положительно назвать кладбищем, если бы хоть на одном камне нашли надпись или даже рисунок, каковые, может быть, и есть, если б потревожить **камни, лежащие плашмя,** в уровень с землею, тем более, что надо полагать, они ставились вертикально».

Заявление чуваш, что предполагаемое кладбище, не старое кладбище их предков до обращения в христианство, по моему мнению, представляет доказательство, что это место было кладбищем мусульманским, татарским, а не чувашей-язычников; предполагая принадлежность этого кладбища какому нибудь шаманствующему племени, представляется не возможным объяснить **существование надгробных надписей,** которые прямо указывают на мусульманство. Должно предполагать, что в нынешнем Чебоксарском уезде, во время самостоятельного Казанского царства и после завоевания Казани, жили татары в различных местностях…

---

[55] Каз. Губ. Вед. 1866, № 46.

Очевидно, что надгробные надписи на старых кладбищах в Чебоксарском уезде принадлежат жившим здесь когда-то татарам.

Магнитский относить эти кладбища, к какому то неизвестному народу, жившему здесь даже, может быть, прежде чуваш, хотя сам Магнитский заявляет при этом, что надгробные надписи на этих кладбищах с татарскими буквами: «что до чуваш, а может быть, рядом с ними, жил в стане народ, исчезнувший ли вовсе, или только переменивший место своего жительства, более их цивилизованный, знавший писменность – в этом убеждают кладбища с сохранившимися на них **надгробными камнями** и высеченными на последних надписями и **печатными татарскими буквами и рисунками**».

29. Кладбище при дер. Идельмеси которая находится в верстах 5 на юго востоке от предудущей деревни Карабаш. Магнитский заявляет, что это старое кладбище ему известно только по рассказам.

В "Материалах" Магнитского... показано больше определенно местоположение этого кладбища, где сказано, что между деревнями Идельмесы и селом Покровским (Мал. Тимерчи, Кучкеи), которое находится на северь от деревни, находится **в поле покинутое кладбище,** неизвестно кому принадлежащее.

30. Кладбище в одних верстах от дер. Ямской, которая находится в 4 верстах на юго-восток от предыдущей деревни Яльчикки на Б.Анише. «Ямское кладбище, говорить Магнитский[56], как и Чешламинское (см. ниже), на склоне выходящего из под деревни Ямской, *Муни-сирмы* – Большого оврага, на самом выходе его весьма отлогом к р. Анишу, в версте от деревни. На нем мы нашли только небольшой обломок с характеристикой каемкой, совершенно тождественной с виденной на Чешламинском кладбище. Есть и еще два – один плашмя врос в землю, а другой стоймя; на нем мы ничего не заметили».

В «Материалах» Магнитского прибавлено, что бывшие на этом кладбище прежде видели огромный камень с татарскими надписями и что, по словам владельца мельницы на р. Аниш Жаркова, у него **под крыльцом находится один из камней с надписью** с этого кладбища.

---

[56] Каз. Губ. Вед. 1866, № 46.

31. Кладбище в приход с. Карачева упоминает Магнитский, который говорит, что, по рассказам, здесь до последнего времени сохранялись **камни с татарскими подписями**[57].

32. Камень с надписью близ деревни Кадергина, которая находится рядом с вышеуказанною деревнею Осиновою, к западу от последней. Магнитский в «Материалах» сообщает, что при этой деревни «окраина берега оврага на выход к Анишу и по берегу Аниша покрыта кустарником, в котором когда то была популярнейшая Бишевская кереметь, и до сих пор будто бы в кустарнике лежит **огромный вытесанный камень с татарскими письменами**. Камень этот видели и в последнее время очень многие из грамотных».

33. Камень Чардак. Г.Магнитский в особенной статье об этом камне «Чардак» в Справочном Листке 1867 г. №138 так описывает этот камень и определяет его местоположение: «Чардак называется простой необделанный камень с двумя высеченными на одном его стороне зубчатыми каемками. **Камень этот стоит вертикально**, возвышаясь на аршин от земли, на левом берегу оврага, пересекающего перпендикулярные ему из под села Бишева и деревни Тансариной[58], возле самой дороги из последней в дер. Старо-Янситову[59]. Что обозначает данное ему название, откуда он попал тут, - не знаем, если не сдаваться на слова провозившего нас мимо его чувашина, сказавшего, что Чардак, по их легендам, стоит от сотворения мира и как только уйдет в землю, конец миру. Очень может быть, мы оставили бы Чардак без внимания, если б не каемки на нем, схожие с упомянутыми в статье о кладбищах[60], из коих самое замечательное Кульгешевское в двух верстах от него».

34. Кладбище при дер. Чешлам, которая находится около границы Козмодемьянского уезда с Цивильским. Об этом кладбище говорит Магнитский в статье «Старое оставленное кладбище во 2 стане Чебокс. уезда[61]»: «Все эти кладбища в народе известны под именем кладбищ некрещеных Чуваш, но, приняв в соображение заявленные нами данные[62], всякий, знающий быт Чуваш, разубедится. Впрочем, относительно Чешламинского кладбища народные сказания на половину верно: на нем до последнего времени погребают отходящих в вечность проживающие в околодке с. Атикова Чешлам несколько семей некрещеных Чуваш. Саженях 30 от этого кладбища к юго-востоку **лежат три камня**, – один ребром, а два – плашмя, и на первом то из них чрезвычайно ясно сохраняется обведенная решетчатой каемкой надпись татарскими буквами; сторона этого камня (из породы булыжника), на которой сделана надпись, гладко вытесана; на другом камне нету ничего; на третьем же, в арш. ширины и два длины, почти в уровень с землею, едва заметен только узор. Откуда и как попали эти камни, мы на эти вопросы не получили никакого ответа».

---

[57] Статья Г Магнитского «Археологические достопемичательности во 2 стане Чебоксарском уезде». Каз. Губ. Вед. 1874, №12.

[58] Дер. Тансарина на юг, с Бишева в 3 верст.

[59] Старо-Янситова на северо-западе от Тансариной верст на шесть.

[60] См выше Ямское и ниже Чешламское и Кульгешевское.

[61] Каз. Губ. Вед. 1866, № 46.

[62] Татарские надписи на камнях.

«Описываемое кладбище находится на склоне, выходящем из под деревни Мартынкиной[63] оврага, между протекающим по нем ключем и левым берегом р. Белой Воложки, принимающий в себя этот ключ, против кладбища, с. Атикова, лежащего на противоположном берегу Воложки[64]. Занимаемая им площадь четырехугольная и окружена с остальных двух сторон пахотными полями».

В «Материалах» Магнитский сообщает, что весь Аттиковской приход называется у Чуваш Шоржу (шора-белый, шу-вода). Название это происходит от протекающей здесь реки Белой Воложки, это название (Шоржу мазарь) носит и кладбище. По мнению Чуваш, на кладбище существует какой то злой дух - кереметь, ненавидящей людей и скотину и поражающих первой глазною болезнью[65], что и заставляет Чувашь, страдающих упомянуто болезенью, молиться кереметв, приносит жертвы.

35. Кладбище и курган близ деревни Кульгешевой, которая находится на юго-запад от вершины Белой Волжки. В.К.Магнитский об этом кладбище сообщает следующее[66]: «Кульгешевское кладбище в ⅓ версты от деревни с тем же именем, саженах в 10 от идущей из последней к р. Анишу дороги. На нем единственные **два камня стоят вертикально,** возвышаясь от земли слишком на аршин, тщательно обтесаны в квадрат, с верхушкой под тупым углом. Надписи на них с письменными и печатными татарскими буквами чрезвычайно явственны. Кроме надписи и каемки, не совсем тождественной с описанной, на камнях вырезаны круги и кувшинообразные фигуры. Площадь, занимаемая кладбищем, квадратная, окружена со всех сторон пахатными полями на весьма отлогом берегу оврага, разделяющие смешанные деревни Кульгеши и Ново-Янситово».

---

[63] На севере от деревни Чешлам, возле почтового тракта.

[64] Белая Воложка – приток Волги; на карте Стрельб. дер. Чешлам обозначена нне на левой, а на правой стороне Воложки, а с. Атикова (Преображенское) на левой. Но на картах Подробной и рукописной конца XVIII ст., согласно показанию Магнитского, последнее село показано на правой стороне.

[65] Болезень эта, как известно, особенно господствует среди Чуваш.

[66] Т.е. ниже укрепления в вершине Белой Воложки.

36. Кладбище близ села Янцыбулова (Рождественское), которое находится версты 1½ на восток, от правого берега Мал. Аниша, на самой границе Чебоксарского уезда с Цивильским. Об этом кладбище упоминает Магнитский, заявляя, что оно известно ему только по рассказам. Кладбище в деревни Атлашевой, которая находится на левом берегу р. Цивиля, к северу от почтового тракта.

В «Материалах» Магнитский указывает в этой деревни кладбище с татарскими надписями. Эта деревня иначе называется Татар-Касы, что служит доказательством прежнего пребывания здесь татар и что старинные кладбища, в которых встречаются **камни с надписями, татарские.** Отрывок с одной из надписей, как заявляет Магнитский, был доставлен Юшкову.

В протоколе отдела антропологии и этнографии Общества естествоиспытателей при казанском университете 7 ноября 1853 г. напечатано сообщение Н.Ф.Юшкова, что он получил от Магнитского, представленную при этом копию снимка с надписи, находящейся на камне, близ деревни Атлашевой. Подлинный, доставленный Магнитскому снимок, Магнитский отправил в Географич. Общество. Отдел постановил **копию с надписи** препроводить к г. Радлову и спросить его дать о ней свое мнение. О дальнейшей судьбе самого снимка и копии с нее мне не известно.

37. Кладбище при деревни Ураевой, которая находится в 3 версты на северо-запад от предыдущей деревни Атлашевой. Магнитский в «Материалах», указавши на кладбище при деревни Атлашевой, замечает, что, по словам судебного следователя 1 учаска г. Шестакова, в его участке, при деревни Ураевой (Магас) есть такое же **кладбище, т.е. с татарскими надписями** *(Сообщения с 21 по 30 - Шпилевский, 1877, с. 510-524).*

38. а). Чуваш Кавалы (Чуваш Иленә керә) кешеләре сөйләве буенча, авыл биләмәсендә кабер ташлары күп иде кайларга ташып бетергәннәрдер... Бу авыл элек олыс үзәге булган. 1930 елларда шул авылның чиркәвен сүткәндә подвалдан бик күп гарәп язулы китаплар чыккан. Имеш, әлеге китапларны татарларны көчләп чукындырганда кешеләрдән тартып алып җыйган булганнар. Шул китапларны ике йөк белән шәһәргә алып киткәннәр, дип сөйләделәр. Белешеп караган идем, белмибез диделәр... *(Марсель Әхмәтҗанов сөйләгәннәрдән).*

б). Мантово (элекке Иман авылы. Иманнан - Мантовога әверелгән) ташы, тау кырыенда тору сәбәпле аның елгага төшеп китү ихтималлыгы булган. Шул сәбәпле күрше авыл зиратына күчергәннәр. Язмалары белән XIV нче гасырга охшаган таш иде. Бу язмалар дөньяга чыкмады... *(Марсель Әхмәтҗанов сөйләгәннәрдән).*

39. Татарские деревни обычно прячутся в долинах и низинах, тесно жмясь к берегам немноговодных речек и ручейков, и как-бы с неохотой взбираются вверх по склонам пологих долин. Только иногда с вершины какой нибудь возвышенности, доминирующей над окрестностями, открывается чудный пейзаж окружностью во много десятков километров. И везде по полю зрения щедрой рукой рассыпаны села и деревни. Ближайшие из них видны как на ладони, а о расположение более отдаленных можно догадаться лишь по торчащим на горизонте шпилями остроконечных минаретов, да по густым кущам деревьев на кладбищах, что является такой характерной деталью заказанского ландшафта (*Эти древесные насаждения на кладбищах (иногда очень старые) следовали бы построже охранять. Некоторые вековые насаждения подвергаются кое-где порубкам со стороны местного духовенства. Однако, современем, когда в деревнях укрепится новый быт, и будут изжиты старые религиозные предрассудки, эти мрачные и запущенные «обители смерти» могли бы быть превращены в прекрасные тенистые сады и парки для общественных гуляний или для детских садов и площадок. В местности, лишенный лесов, такие готовые насаждения представляют огромную ценность).*

40. Народное суеверие возвело погребенных под этими камнями аристократов в святых. Тени прежних господ в виде надгробных плит до сего времени продолажали внушать темным, одурманенным религией крестьянам суеверный страх. Они боялись даже дотронуться до них, не то что чем нибудь осквернить. Даже русское население, среди которого остались некоторые памятники, боязливо относились к этим могилам “татарских святых”, считая их “волшебниками” и приписывая им сверхъестесвенную силу. Неуважение и даже прикосновение к этим камням было чревато по мнению суеверных крестьян ужасными последствиями в виде увечий, паралича и болезней. Поэтому их осторожно обходили, когда пахали землю. Лишь этот суеверный страх служил до сих пор стимулом, охранявшим эти памятники старины от окончательного уничтожения в продолжении целых веков. Несмотря на это, **все же многие из них пошли на постройки и на фундаменты строений.**

41. В здании школы Русский Урмат хранится весьма интересный памятник, совершенно не тронутый временем, так как он все время пролежал под землей. Он был выкрыт из земли натерритории деревни в 1925 г., когда строили печь для обжигания кирпича. Вероятно, сначала камень пробовали откалывать по кускам, но потом, не справившись, выкрыли целеком. Верхняя часть камня разбита на много кусочков с свежим изломом, которые легко складываются. **Памятник разбит всего на 11 кусков.**

42. Близ татарской деревни Большая Серда Тукаевской вол. Находятся две группы памятников.

Первая группа состоящая из 8 камней, расположена за деревней к востоку от нее, на высоком левом берегу речки Серда, притока Казанки. Территория памятников называется “старым кладбищем”, и представляет из себя неогороженную и нераспаханную площадь земли (прибл. в 1 гектар), на которой растут 12 старых берез. На части площади посажены молодые яблони. Некоторые **камни** окружены полуразрушенными “чардуганами” (небольшой четырехугольной оградой). Один из чардуганов выглядит довольно новым. На мой вопрос кто построил его, наш возница сообщил, что одна женщина из их деревни, муж который уехал на работу в каменноугольные копи, дала обет поставить чардуган, если его муж живым и здоровым вернется домой, и согласно обету построила этот чардуган. Тот же парень рассказал, что крестьяне не срезают ветки этих берез на веники, так как есть поверье, что от этого появляются боли в животе; по его словам, не рекомендуется также сдвигать камни с места и исполнять естественные потребности близ камней, таких осквернителей “хватают святые” (изгеләр тота).

43. Татарская деревня Большие Менгеры (Olь Məngər) Ново-Кишетской волости расположена на расстоянии около 60 км. К северо-востоку от Казани и 8 км. От Атни. На земле, принадлежещей этой деревне, имеется древний могильник **с 15 надгробными памятниками.** Это, т.н. “старое кладбище” (iske zirat) находится на расстоянии 2 км. С западу от дер. Б.Менгеры против дер. Ст. Менгеры, которая расположена на правом дерегу речки Семит. Последнюю деревню отделяет от нашего могильника только долина этой речки. Могильник находится на расстоянии нескольких десятков метров налево от большой дороги, идущей из. Б. Менгерв в Ст. Менгер и дальше в Атню, почти на самом границе пашни и приречных лугов. По рассказам стариков, раньше территория кладбица занимала гораздо большее пространство, но постепенно распахивалась и уменьшалось. В виду этого лет 50-60 тому назад местный купец Бакиров принял некоторые меры к охране памятьников (конечно из религиозных побуждений). Камни были обмыты, очищены от лишаев, упавшие посажены на землю; территория около 20 тыс. кв.м. была окружена канавой и обсажена деревьями. В настоящее время кладбище пришло опять в заброшенное состояние. (Зират Иске Мәнгәр янында – Н.Г.)

44. Старые Менгеры по преданию существовали еще до зовоевания Казани, на берегу речки Семита стояли дома и усадьбы мурз Яушевых и Утеевых... Б. Менгеры... сравнительно новая деревня. Но менгерцы

верят, что на **старом кладбище погребены их предки**, и ходят туда молиться. Раньше даже общественные молебны во время засухи, говорят, устрвивались около этих могил; это был своего рода "культ предков", освященный религией.

В нескольких километрах к С.-З. от Менгер находится большая деревня Кошары, население которой делится на 3 отдельных рода по старому сословному признаку; они ведут свое происхождение: 1) от князей, 2) от мурз и 3) от "рабов" (по всей вероятности от крепостных-дворовых). Характерно, что все крестьяне, считающие себя **происходящими из мурз**, (которые составляют там подавляющее большинство), носят одну и туже древнюю фамилию Яушевых. Эта деревня, вероятно, была основана потомками тех же менгерских мурз, которые, расплодившись, превратились в конце концов в простых ясачных крестьян, что произошло в результате мельчания их земельных участков. Вплоть до Октяборьской революции поля трех категорий жителей этой деревни продолжали, оставаться отдельными, и душевые наделы трех групп разнились по своим размерам *(Сообщения с 31 по 37 – Рахим, 1930, с. 146-147, 155, 157-158, 161-162).*

45. "Иң элек бу тирәләрдә Мөндеш белән Тарлау авыллары (Әтнә районы) гына булган... Авыл зиратыннан ерак түгел генә изгеләр зираты урнашкан, анда **7 борынгы таш сакланып калган иде**. 1920 еллар тирәсендә аларның икесен сыерлар җимергәч (изгеләр зираты киртә-рәшәткә белән тотылмаган булган – Ф.Г.), ташларны авыл зиратына күчереп куйганнар. Шул вакыттта ике ташны Яңа Мәнгәр кешеләре алып киткән, ләкин мөндешлеләр даулап ташларны кире алганнар. Хәзер алар авыл зиратында"[67].

46. Шеморбаш – Шомыртлы елгасының башына урнашкан авыл. И.А.Износков үзенең язмаларында: *"Авыл кешеләре сөйләгәнчә авыл XV гасыр ахырында барлыкка килгән. Анда татар морзалары яшәгән"* - дип билгеләп уза[68]. (*Износков, 1882, с. 33-46)*.

Шомырбаш кешесе Тажи Микушларының бакча башы (түмгәкле печәнлек) борынгы татар зираты. Анда элек **гарәп язулы кабер ташлары** да булган. Кабер ташлары булуы турында элекке авыл советы рәисе Фәрит Сәйфетдин улы Халитов сөйләгән. Каюмов Булат Әзъгәр улыннан язып алынды. Авыл зиратының уртасында гарәп язулы кабер ташлары булганлыгы турында да хәбәрләр бар[69].

---

[67] Гарипова Ф. Авылларыбыз тарихы // Казан утлары, 2010, № 3, 150 б.

[68] Износков И.А. Два реферата, читанные на IV Археологическом съезде в Казани в 1877 году / И.А.Износков. – Казань: Унив. тип., 1882. – 64 с.

[69] Гариф Н.Г. Балык бистәсе районы биләмәсендәге археологик һәйкәлләр һәм торак урыннар турында белешмә – Казан, ТФА. Тарих институты басмаханәсе, 2009. – 132 б

47. Вчерашний день мы ездили на берег смотреть развалины старинного... города Болгара. ...Татары же великое почтение имеют к сему месту и ездять Богу молится к сии развалины. Сему один гонитель казанской архиерей Лука *(Под архиреем Лукою разумеется епископ Лука Канашевич, переведенный в Казань из Устюга, а из Казани в Белгород; этот архипастыр был усердным ревнителем обращения иноверцев в провославие и главным противником татар-мусульман. Употребление* **камней с мусульманскими надписями** *на постройку церкви в с. Болгарах производилось по приказу именно упомянутого епископа, на что указывает и Екатерина II),* при покойней императрице Елизавете Петровне, позовидовал и много разломал, а из иных построил церков, погреба и под монастырь занял, хотя Петра I-го указ есть, чтоб не вредить, и не ломать сию древность…[70]

48. Этот **надмогильный памятник найден** близ деревни Вачал-Касы, 8 верст от г. Чебоксар к югу. ...Этот памятник находился за деревней "Пустин", жители которой переселились сюда (80-100 лет назад)... Рядом с деревней "Пустин" к западу от нея было старинное кладбище... Лет 60 или более тому назад **могильный памятник был зарыт в землю** по распоряжению волостных властей. ...Через некоторые время чуваши расчистили землю, закрывавшую памятник сверху и по прежнему начали совершать моления...

...Я высказал желание, чтобы этот надмогильный памятник разыскали. Нашелся охотник, крестьянин из соседней дер Больше Шахчуриной. Надписей на нем разобрать невозможно...[71]

49. ...Близ Чепчугов находится **могильная плита, памятник**, выступающая из земли на аршина два. Деревенская молодежь почему то решило, что под этою плитою непременно должен находится клад. Глухою ночью стали подрывать могилу... и были захвачены на месте преступления проезжающими татарами. Что случилось со искателями клада, история умалчивает, но только с тех пор татары более ревниво следить за целостью могил своих святых, а русское население из боязни поджогов тоже стало более осторожно относится к верованием своих близких соседей[72].

50. У Износково и Шпилевского есть указание на древнее кладбище 1,5 верст от Мордовского села Урюма. Я осмотрел это кладбище и нашел на нем груду камней, обломков различных надгробных памятников. Они сложены в одну кучу на небольшом, нераспаханном клочке земли. Судя по характеру различных надписей куфического и третного арабского письма можно можно догадатся, что тут существовало болье или меньe значительное мусульманское кладбище времен Булгарских на Волге. Я сложил несколько кусков одного памятника, разобрал и списал следующие слова куфического письма... Местное население, мордва и чуваши относяться к этим древностьям очень осторожно и почтительно, что заметно и по существующим их преданиям. Камни окуратно сложены в одну кучу, на них положены несколько кольев, в прежние времена их поддерживали кольями[73].

---

[70] Два исторических документа императирицы Екатерины II о древностьях Волги и Кавказа. // Известия (ОАИЭ) Том XXIII, вып. 3., 1907 г. - С. 243-244.

[71] Иван Никитин-Йрки. Чол-Йоба (Каменный столб) // Известия (ОАИЭ) Том XXIII, вып. 5-6., 1907 г. - С. 312-313.

[72] Хомякова М.М. Материалы по антропологии Востока России // Известия (ОАИЭ) Том XXVI, вып. 3., 1910 г. - С. 223.

51. “Развалины ее по сея время видны, рвы, находящиесы внутри и вне города, известка, разрушившиеся здания и их глубокие ямы, могилы, **надгробные камни находятся во множестве**”[74]. *(Эчке (Иске) Казан шәһәре һәм аның янындагы зират турында сүз бара – НГ. 1774 елга караган истәлекләр буенча).*

52. Сторож развалин С-Д (Саляхутдин) Тазетдинов ревностно относясь к исполнению возложенного на него Обществом поручения **преобрел 2 намогильных камня**, из коих один даром, а другой за 1 руб, 15 коп (см. прилож. 1-ое). Один из членов ревизионной комиссии Н.Ф.Катанов, скопировал надписи с обоих памятников и прилагает при сем их текст с русским переводом (см. прилож. 2-ое)...[75].

53. По сообщению о. Рыкеева, предание говорит что, Байгылычево основали два чувашина. Пай и Клас. В старинных бумагах это селение писалось Байкылыч, а после переменили на первое. Разобранный в 1900г. байглычевский храм (первый храм в этом селе) был построен 1761 или 1763 г. На казенный счет от имени известной Свияжеской Новокрещенской Конторы для новокрещенных инородцев этой местности. Значит, он простоял на своем месте 140 лет. При разборке этого храма **найдено три каменных надгробия** с арабскими письменами. Из них два памятника оказались сделанными из мяхкого камня, почему письмена на них пропали, остались лишь отдельные слова, а третий памятник сохранился, кроме перелома довольно хорошо. Все эти надгробия, вместе с другими простыми камнями, лежали под стенами храма в качестве фундамента или подставок. Откуда они были привезены или где стояли прежде, неизвестно, так как байгылычевские чуваши даже и не знали, что под их храмом есть камни-памятники... Кроме перечисленных здесь 93 булгарских надписей, в различных местах по рр. Волге и Каме, несомненно, существуют и другие памятники этого рода, которые еще ждут к себе пытливых исследователей. Некоторые из надписей уже собраны, но, насколько мне известно, еще не прочитаны; к таковым следует отнести **надписи на древних камнях**, находящихся в Казанском *Городском Общественном Музее*[76].

---

[73] Гайнетдин Ахмаров. Отчет с археологической целью летом 1909 года в Свияжские и Тетюшеские уезды Казанской губернии // Известия (ОАИЭ) Том XXVI, вып. 4., 1910 г. - С. 407-408.

[74] Хамякова М.М. Где была Старая Казань? // Известия (ОАИЭ) Том XXVI, вып. 6., 1911 г. - С. 628.

[75] Отчет общества за 1910 год... // Известия (ОАИЭ) Том XXVI, вып. 6., 1911 г - С. 16.

54. Во время пребывания в селе Болгарах Комиссией куплена **каменная могильная плита** с татарской надписью, найденная крестьянином с. Болгары Гаврилой Завьяловым, 14 апреля 1911 года около "Белой палаты", с западной стороны, на причтовой земле. За камень заплачена 2 рубля. Кроме того преобретены купленные Тазетдиновым три обломка **могильных камней** с арабскими надписями. За них заплачана 1 р. 50 к. Камни приказано перевести и поставить, закрыв брезентом в Черную палату.

...В Заключении Комиссия считает долгом упомянуть о старании сторожа Тазетдинова, сохранившего для общества сосуд, могильные плиты, серебренные монеты и другие вещи, заботившего о сохранности здании развалин и вещей в черной палате ...[77]

55. У северо-западного угла развалин был найден обломок надгробного камня с высеченной на нем разеткою обычного типа. Вероятно, на кладбище, окружающем усыпальницы, были намогильные памятники, о чем говорит Кафтанников в статье, "Древние Болгары:" "На этом кладбище кроме палат **были прежде разбросаны во множестве надгробные камни с надписями из алкорана** и с означение имен правоверных. Тепер, к сожалению, все они сняты, и только одни холмы говорят вам, что вы на кладбище некогда славного народа"[78].

56. Место нахождения могильного каменя (1323 г.) дер. Гордино, Балезинского р-на Удмуртии. Камень был обнаружен в конце XIX в. случайно, он использовался в качестве плиты на каменке в бане одного из гординских бесермян[79]. Стараниями муллы **плиту отмыли,**

---

[76] Ашмарин Н.И. К вопросу о волжских булгарах и их отношении к нынешнем чувашам // Известия (ОАИЭ) Том XVIII, вып. 1-3.., 1902 г. - С. 70-71.

[77] Отчет о раскопках в Булгарах летом 1914 г. // Известия (ОАИЭ) Том XXIX, вып. 1-6, 1916 г. - С. 217-218.

[78] Протоколы... за 1911 г. // Известия (ОАИЭ) Том XVIII, вып. 1-3.., 1912 г. - С. 24-25.

[79] Сорокин П.М. Татары Глазовского уезда. // Календарь и памятная книжка Вятской губернии на 1897 г. – Вятка, 1896 – С. 85-96.

положили на месте древнего могильника, в ограде мечети д. Гордино. **Камень был разбит** на три куска. На лицевой стороне сделана арабографичная надпись куфическим письмом на древнебулгарском языке: *«смерть (есть врата и) все люди войдут (в них). Памятник Яхам(?) дочери...д. (Да будет) над ним (!) милость Аллаха милостью широкою. Даты (в) семь (сот двадцать) третьем году, шестнадцатого дня...».*

Чепецкие татары кестымского куста трепетно почитали этот могильный камень, считая, что под ним было похоронено знатное лицо. В настоящее время памятник находится в Нац. музее Удмуртской Республики[80].

57. ...Однажды в Йошкар-Оле Халиков А.Х. узнал, что в бассейне реки Большой Кокшаг и был древний **мусульманский надмогильный камень с надписями.** Но следы камня терялись. Альфред Хасанович переписывался, давал объявления в газетах, и нашлись люди, которые сообщали, что камень долгие годы находится в ДОСААФ г. Йошкар-Олы. Оказался камень в этом учреждении при следующих обстоятельствах. Когда расформировали музей города во время войны, камень передавали во многие учреждения, а потом перевезли в ДОСААФ, где его использовали в качестве ступеньки при входе. Когда Альфред Хасанович узнал об этом, он тут же организовал доставку камня в музей и снял с него эстамп. По приезде в г. Казань А.Х.Халиков показал эстамп камня известному эпиграфисту Г.В.Юсупову, который пришел в восторг. Этот камень еще в 1938 году он искал, выезжая на р. Большую Кокшагу в с. Липша. Однако камень перед приездом Г.В.Юсупова увезли в Йошкар-Олу местные комсомольцы[81].

58. ...В двух верстах к югу от укрепленного городка, выше по ручью, за Большой Каргалинской дорогой, находится на "стрелке" между двумя оврагами древнее, очивидно, Болгарское кладбище с сохранившимися еще и по сие время 12 каменными могильными плитами с арабскими надписями, - повидимому, однотипными с такими же плитами из села Змиева и городища Джуке-тау, Чистопольского кантона. Прежде таких могильных памятников было значительно больше - еще недавно около 100 плит, - но затем они были разбиты и расхищены местным населением. Остатки такого же древнего Болгарского кладбища еще сравнительно недавно находились и в черте дер. Ст. Ромашкина, а также и около 0,5 версты ниже деревни, и западном направлении, где при поправке дороги, несколько лет тому назад, были обнаружены следы старинных погребений – по мусульманскому обряду: на боку, лицом на юг[82].

---

[80] Ислам на Урале: энциклопедический словарь / Коллект. автор. Сост. и отв. Редактор – Д.З. Хайретдинов – М.: Издательский дом «Медина» 2009, – 404 с., илл. (Ислам в Российской Федерации; Вып. 5), (С. 215).

[81] Петр Старостин. А.Х.Халиков // Татарская Археология – Татар Археологиясе – Казань 1999 - № 1-2 (4-5), - С. 15-22.

59. В.Л.Борисов сделал доклад об одном мусульманской надписи на могильном камне близ деревни Куземетевой Казанского уезда. Дата этого камня похожа на 1271 год хиджры (1874 г. От Р. ХР) месяца Зуль-хидже ۱۲۷۱ ۹ نجى بلغه ماه ذو لحجه На другой стороне محرم آيخى ۹ نجى يومنده (9 числа Мухарема - месяца). Так как в этом селении татар нет уже давно, то надо думать что эта дата ۱۲۷۱ должна быть читана ۹۷۱ (971/1563). В заключение докладчик, описав подробно и памятник, и местность, где он находился , сказал что вблизи его есть овраг, который, обваливаясь все больше и больше, угрожает памятнику.

Постановлено: просить г. Борисова раскопать у камня землю[83].

60. 19 августа истекшего 1893 года были представлены в Общество (ОАИЭ) снимки с надписей, высеченных **на двух древних надгробных камнях**, и один из этих камней *(Снимки и камень были переданы пред. общ. И.А.Износкову).* Камни эти найдены близ Жукотинского городища, на запад или вернее – на юго запад от него, за оврагом, которым ограждено городище с западной и юго-западной стороны, на расстоянии приблизительноодной версты от него. Первый из этих камней *(снимок № 1)* найден в 1892 г. Одним крестьянином деревни Донауровки при распахивании им своего поля; поле это находится южнее того места, которое, как полагают, было занято кладбищем, и которое лежит за оврагом, напротив городища. Камень оказался лежащем на земле плашмя. Разсказывают, что крестьянин, нашедший камень, поспешил переправить его к себе или для своих домашних потребностей, или чтобы продать его татарам, как священный для них предмет; но, как дальше рассказывают, ночью явился ему человек, одетый в белую одежду, которого он принял за покойника, погребенного под найденным им **камнем**, и который стал его мучить, приказывая ему отвезти похищенный им камень на прежнее место. Испуганный крестьянин тотчас же, ночью, должен был исполнить это приказание, чтобы отделаться от страшного привидения *(Инстересно, что подобная же история случилось лет десять тому назад в селе Змиеве. В этом селе есть два старинных надгробных камня с надписями на них. Один лежит у дома священника, а другой среди улицы. Этот последний камень пожелал взять себе крестьянин этого же села Савелий Боровков*

---

[82] Булич А.К. Болгарские городища в Чистопольском кантоне ТАССР // Вестник научного общества Татароведения. – Казань 1926. – № 4. – С. 77-79. (С. 78)

[83] Борисов В.Л. Мусульманская надпись из деревни Куземетьево // ИОАИЭ. – Казань, 1899. – вып. 4. – С. 437

(он же Беляев) и с этой целью перевез его к своему дому; но когда он сделал это, то расхворался и сам, и вся семья его; болезень продолжалась все вермя, пока камень лежал у забора его дома; но как только его положили на прежнее место, так вся семья выздоровела. Об этом передавал мне...). По форме камень представляет собою плоский параллелепипед с закругленной вершиной, имеющий небольшой уступ. Размер его… Надпись находится только на одной стороне камня. В закругленныой вершине его высечена звезда и надпись обведены каймой. Надпись на камне сохранилось превосходно.

Другой камень… находился на меже, недолеко от первого от первого, к северу от него, ближе к месту предполагаемого кладбища. Где он находился первоначально, я не знаю. Этот камень…[84] (представлены переводы обоих камней – Н.Г.).

61. В селе Кубассах Чистопольского уезда, расположенном на горном возвышении, сопровождающем левый берег Камы, ниже Чистополя, верстах в пятнадцать от него, находится еще **старинный надгробный камень с надписью** *(Этот камень лежит на улице означенного села, под окнами одного крестьянского дома).* Он найден в 1891 г. в этом же селе на площади, где стоит церковь, у самой пожарной палатки. По словам старика заведующего пожарной палаткой, камень найден лежащим надписью вниз и вершиной обращенным к югу…

Кубасский камень замечателен, между прочим, тем, что он имеет сходство с. Надгробным камнем, находящийся в одной из мечетей г. Казани, каковой камень, по замечанию В.В.Вельяминова-Зернова, в свою очередь напоминает»наружным видом своим, величиною и вырезанными за нем надписями касимовские камни»; сходство кубасскаго камня с камнем, находящимся в казанской мечети, настолько велико, что его можно списывать отчасти с теми же словами, какими описан тот камень казанским муллой Шегаб-ед-дином сыном Бего Ед-дина ель Мерджания. Сходство между этими камнями заключается в их величине и наружном виде…

Помощники старика по заведыванию пожарной палаткой в надежде найти клад, разрывали место, где был открыт камень… положение костяка было настолько изменено кладоискателями… Вещей в могиле не было найдено[85].

62. Один крестьянин деревни Березовки, лежащей на том же левом берегу Камы, рядом с селом Кубассами, ближе к Чистополю, говорил мне, что и теперь можно встречать **древние надгробные камни** по берегу Камы, между Березовкой и лесом, стоящим на восток от нея, на разстоянии 2-3 версть; но только камни эти углубились в землю, так что их нужно вырывать[86].

---

[84] Вознесенский П. Материалы. Археологические. Надгробные камни в Жукотинском округе по левую сторону Камы. Субычьи горы на Каме. // Известия (ОАИЭ) Том XII. 1894, - С. 75-78.

[85] Там же, С. 76-77.

63. На севере от деревни «Авдан-кассы» лежит в одной версте деревня «Торхан» на овраг «Сарчак». В полуверсте от этого оврага – к СВ – есть овраг «Ломжар», в устье которого, по уверению оточевскаго о. диакона В.Ф.Алмазова, находится большой курган, в ностоящее время весь разрушенный… Дело в том, что на нем, этом кургане былое время существовало много каменных плит с какими то надписями; эти камни были современем разобраны крестьянами – чувашами близ лежащих деревень на разныя хозяственныя нужды. Одна из таких плит находится в церковной поперти села «Оточева» - в полу. Село «Оточева» (по-чувашский Оч-кассы) находится от…[87]

64. В одной версте от деревни «Тосай», к востоку, находится чувашская деревня «4-я Ян-мурзина» при урочищах «Шымар» (была когда то деревня) и «Чотай» (исчезнувшая уже давно деревня , жители которой, по разсказам убеевских старожилов, выселились куда то ближе к городам уездным Курмышу ли Ядрину). Названные овраги впадают справа в р. «Сорму». При устье этих оврагов, как мне рассказывал обыватель села Убеева Борис Филиппов, стоял когда то «каменный столб» по-чувашски: «чол-йоба»), поставленный и увезенный после «татарами». По поводу этого «столба» действительный член ОАИЭ Магницкий пишет мне (7-го сент. 1898 г.) следующее: «Каменный столб, о котором вы говорите в вашем письме, надо полагать, был не кирпичный, а из цельной извястковой плиты и представлял собой, думаю, ни что иное, как могильный памятник, вероятно, с арабскими надписями, почему магометане и похитили его; надо полагать, он был поставлен в свое время на могиле какого нибудь мурзы»…[88]

65. В селе Атлашова есть два камня... Крестьяне села Атлашева сообщили еще о камне с надписью, правда разбитом, близ села Акулево в поле крестьян дер. Атлашевой. Поле было под посевом и с трудом удалось найти лишь один обломок (4/VIII), который доставлен в Чебоксарский музей (инв. разведки № 49)...

По словам крестьян этот камень был целым... Но при запашке поля он мешал. Его ломали, иногда ставили на межу для отметки и в конце концов совсем его раздробили...[89]

---

[86] Там же, С. 77.

[87] Архангельский О.И.А. Из археологической экскурсии в 1898 г. по Ядринскому уезду // Известия (ОАИЭ) Том XVI, - С. 72-75. (74-75)

[88] Там же, с. 77

[89] Смолин В.Ф. Арх. разведки в Чув. респ. в 1926 г. // (ИОАИЭ). – Т. 33, вып. 4. - С. 15-32.

КУШЫМТАЛАР

2004 елда Казанда табылган ташлар турында мәгълүмат*

1-нче таш. Казан шәһәре, Профсоюз урамы, (Метро) Дәүләт музее тирәсендә табылган (Бу тирәдә ханлык чорында зур зират булган. 1814 елда табылган, бүгенге көндә Мәрҗани мәчетендә саклана торган кабер ташы да (1530 елга карый) шушы тирәдә табылган). Ташның түбәндәге өч юлы өлешчә сакланган. Язылышы һәм эшләнеше буенча XVI-нчы йөзнең беренче яртысына карый.

الاول ا نيك
نغل خوجه[احمد]
فنادن دا[ربقاغه رحلت قيل]دى

1. әл-әвәл а[йының]...
2. ...нгол(?) Хуҗа-Ә[хмәд] [даре]
3. фәнадин да[ре бәкага рихләт кыл]ды

1. [месяца]... аль-авваль...
2. ...нгол(?) Ходжа-А[хмед] [из мира]
3. бренности в мир[вечности переселил]ся

2-нче таш. Казан шәһәре, Кремль җирлегендә, хәзерге археология музее тирәсендә табылган. Ташның өч юлы өлешчә сакланган Язылышы һәм эшләнеше буенча XVI-нчы йөзнең беренче яртысына карый.

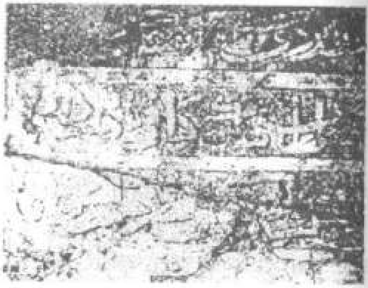

اولندا بردى [illegible]
بگ سلطان بگ دار فنادن دار
بقا رحلت قيلدى [خداى تعالى]
رحمت [قيل]سون آمين

1. Әүвәлендә Бирде [...]
2. Бик – Солтан бик даре фәнадин даре
3. бәкага рихләт кылды. [Аллаһы Тәгалә] рәхмәт [кы]лсын. Амин.

1. В начале [месяца...года] Берди [...]
2. Бик – Солтан бек из мира бренности в мир
3. вечности переселился. [Господь Всевышний] да помилует [его]. Аминь.

3-нче таш. Казан шәһәре, Кремль җирлегендә, хәзерге археология музее тирәсендә табылган. Ташның өч юлы һәм өлешчә бизәлеше сакланган. Язылышы һәм эшләнеше буенча XVI-нчы гасырның беренче яртысына карый.

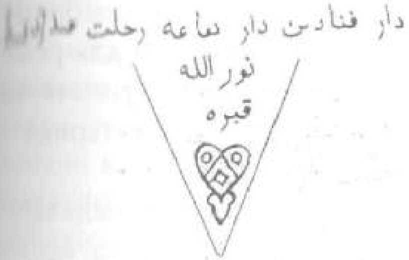

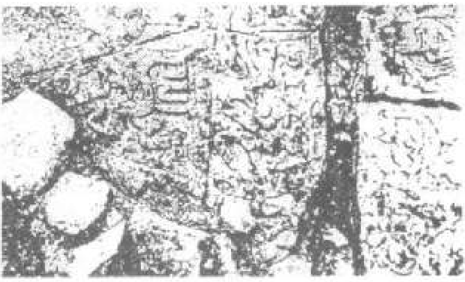

1. *даре фәнадин дарә бәкага рихләт кыл[ды].*
2. *Нәүварә-ллаһе*
3. *кабреһе*

1. из мира в мир вечности переселился
2. Да освятит Аллаһ
3. его могилу!

* Кабер ташларындагы язмаларны Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы Баш архив идарәсенең баш белгече Ильяс Мөстәкыймов укыды.

1-нче таш Нәбиуллин Наил *(Казу эшләренең нәтиҗәләре язылу рәвешендә)*, **2-3 нче ташлар** Ситдиков Айрат, Старков Андрей (ТФА, Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәрләре) тарафыннан археологик тикшерү эшләре вакытында табылган *(Ситдиков А.Г. Отчет об археологических работ в Кремле. Раскоп III, 2004 г. Том II, Часть 2, стр. 110-118. (Пласты, сооружения).*

Организация раскопок в Казанском кремле в 1935 году

(Отчет об археологических работах 1935 г. производившихся под руководством заведующего историческим сектором Центрального Музея АТССР Н.Ф.Калинина. Открытый лист № 37. Использованные страницы 4-5, чертеж №1, фото № 26.)

...Произведен наружный осмотр нижней части кремля около Воскресенской башни (рис. 1). Здесь на поверхности земли в мусоре между оставшимися кирпичами от стены сделана интересная находка: небольшой надмогильный камень с татарской надписью (рис. 2).

Камень призматической формы, размерами: 16х24х8. Нижняя часть его обломана. Задняя поверхность имеет явственно видные отпечатки деревянной формы, в которой был отлит камень.

Отлив изготовлен из известкового раствора с песком. До детального анализатрудно судить о других премисях, но на разломе, а местами и на других наружных частях камня явственно видны крупные куски камешков, дерева. Если это не случайные примиси, то можно говорить, что здесь мы имеем дело с своеобразном бетоном. Однако по тому, что материал преднахначался для резьбы на нем надписей, скорее надо предположить, что это - известковый раствор, а не бетон, т.к. последний для резьбы материал не подходящий.

Орнаментальная часть камня проста. Завершение выделено в форме полуэллипсоида и имеет небольшие плечики. Над верхней срокой надписи вырезан полумесяц и пятиконечная звезда простых очертаний. От надписи сохранились только две верхние строки:

I. يالله يالله т.е. "о, боже

2. بو قبرده т.е. "в этой могиде".

Переходя к датировке надгробья, надо обратить внимание, во первых, на необычный для надгробий казанских татар орнамент в форме полумесяца и звезды, известного турецкого символа. Он встречается часто в Крыму, в Казани же разве только в XIX веке. Верхняя строка исполнена куфическим почерком, в форме древней арабской традиции. Вторая строка выполнена почерком насх. Обращает внимание начертание слова (могила) с точкою под буквой (р) – начертание свойственное XV-XVI веку и уже не употребляется в XVII (палеографические сведения даны мне С.Г.Вахидовым). За датировку нач. XVI века (время Гиреев на Казанском престоле) говорит и орнамент.

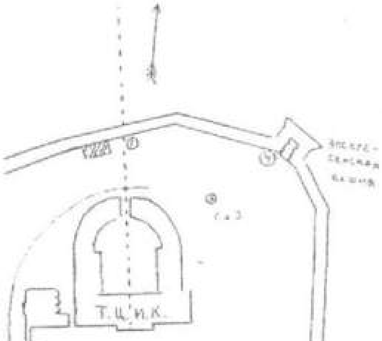

Рис. 1

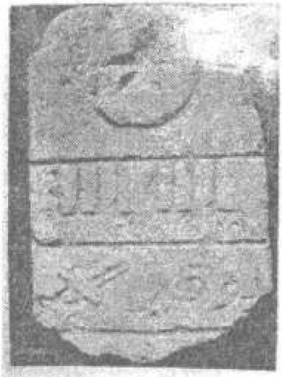

Рис.2

Иске зиратлар хакында

"Азат"ның[1] 22 номерында "Казан окружной судында мөселманнарны йәмин иттерү өчен алып куелган Коръән хакында" язылган мәкаләне укып, бик мәмнүн булдык. "Азат" һәрдаим шундаен эшләрне кайгыртып, мөселманнарның (хосусан, имамнарның) хәтеренә төшерә тора. Шул сәбәпле, без дә ташланып ята торган иске зиратлар хакында бер мәкалә язып, мөселманнарга "Азат" васитасы белән берничә аңлатмак булдык. Һәр милләт - нәсари булсын, яһүд булсын, хәтта мәҗүс таифәләре дә, ата-бабаларының зиратларын мөкаддәс санап, мөмкин кадәр тәрбияле тоталар, мондаен эшләр дине исламда хосусан мактаулы булса да, вилайәтебезнең мөселманнары иске зиратларын бик тәрбиясез, кызганыч хәлдә тоталар. Мәсәлән, Тәтеш өязенең **Әтрәч** карьясендә Болгар заманнарыннан калган бер иске зират бар, шунда алты йөз еллар мөкаддәм куелган (20-25 кадәр) язулы ташлар да бар. Иһатасы юк, ташларның бәгъзесе авып ята, бәгъзеләре сынгалап, берничә еллар мөкаддәм араларын сукалап, иген дә чәчкәннәр иде, шул сәбәпле бер баруыбызда бәгъзе ташларны күрер өчен иген арасыннан эзләп таптык, икенче мәртәбә баруыбызда такыр басу иде. Шул зират өстендә Әтрәч карьясенең сыер-сарык көтүе йөргәнен күрдек, бәгъзе хайваннар ташлар арасына ятканнар, бәгъзеләре ташка ышкылып торалар. Хайван йөргән сәбәпле, зират өстендә тирес тә күрелде. Шунда бер карт көтүчедән сорадык: "Ник болай хайван йөртеп, зиратны кадерсез итәсез?" - дип. "Йөртәбез шул инде, йөртмә дип әйтүче дә юк", - дип җавап бирде. Дәхи зиярәт кылырга килүчеләр хакында сораштык. "Килүчеләр була, кичә дә бер пар ат белән килеп, Коръән укып киттеләр, ләкин белеп булмый, әллә кеше, әллә фәрештәләр булды - Ходай белсен. Мин сезне дә танымыймын, миңа сез дә әллә кем", - диде. Бу ташлар элегрәк бик күп булган имеш, ләкин мөселманнарның илтифатсызлыгыннан күбесен якындагы урыслар урлап ташыган, диләр. Шуннан ерак түгел **Җанбакты** дигән урыс авылының кәнисә ишеге төбендә ике язулы таш бар, берсен язып та алган идек, 665 ел мөкаддәм язылган. Дәхи **Каратун**[2] дигән урыс авылында бер язулы ташны барып карадык, ул да шул Әтрәч зиратыннан алынган булырга кирәк. Бу зират Болгар дәүләтендә булган бер зур шәһәр зираты булса кирәк, чөнки бер карья әһеле генә бу кадәр алты йөз елларга түзәрлек зур вә яхшы ташларны куя алмас иде, дип күңелгә килә. Шул тарафтагы мөселманнарның хәбәре буенча, бу урында ике мең өйле Шоңгаты шәһәре булган, имеш. Бу шәһәрнең халкы болгарлар белән (ягъни пайтәхетләре булган Болгар шәһәренең мөселманнары белән) кыз алышып, кыз бирешеп йөргәннәр, диләр. Шунда шәһре Болгарга йөргән тугры юлларын да күрсәтәләр. Бу зиратның якынында күп болгар нәрсәләре дә табыла, хосусан "әзгәри" дип атала торган болгар тәңкәләре, элегрәк, Болгар заманында, акча урынына йөртелгән көмеш кисәкләре дә күп табылган. Бу зиратның якынындагы ике Әтрәч карьясенең мөселманнары үзләрен әүвәлдә шул Шоңгаты шәһәреннән күчеп утырганнар дип сөйлиләр. Бу ике авылның халкы мондаен нәрсәләрне мөкаддәс күреп, шул зиратны ихата кыйлып куйсалар, яки тирән чокыр гына казып әйләндерсәләр дә, бу ташлар бәлки тагы да алты йөз ел торырлар иде.

Спас өязенең **Рәҗәп** карьясендә Болгар заманнарыннан калган бер иске зират бар, "Ташбилге" дип йөртәләр. Өч данә язулы ташлары да бар, еллары беленмәсә дә, язу рәвешләреннән кыяс кыйлып XIV нче гасырда куелганы белена. Бу зират янында бер кешенең бәрәңге бакчасы белән иген куя торган ындыры бар. Бу кеше бакчасында урын җитәрлек булып та, зират өстенә ашлык кибәннәре куеп, зиратның бер башын ындырга әйләндергән. Зиратны күрсәтеп йөрүче мөселманнан сорадык: "Рәҗәп халкы ник бу кешегә зират өстендә ындыр ясаткан", - дип. "Ачлык ел булгач, бөтен авыл халкы җыелып килеп, аның ындыр, киртәләрен бер мәртәбә ватып та ташлаганнар иде. Шуннан соң берничә елларча торып, тагы да куя башлады, бу үзе баерак кеше", - дип җавап бирде. Ындыр булгач, әлбәттә, ат та йөри, эт тә йөри, хатын-кыз, бала-чага - бар да таптап йөри, шунда "әл-хөкме Аллаһы әл-гали әл-кәбир", "Һу-әл-хәййе әл-ләзи лә йәмүт" аяте кәримәләре язылган ташлар да утырып тора, берсендә Юныс хаҗи исеме язылган. Бу Рәҗәп карьясенең өч мәхәлләсендә унлап мулла, мөәзиннәре бар.

Тәтеш өязенең **Карабай** карьясе белән **Сәүтек** карьясе[3] арасында бер зур иске зират бар, кабер өстендә уеп-уеп куелган ташлары да бик күп, ләкин язулысы юк, бу зират соңрак заманда гына ташланган булса кирәк, каберләрнең каю тарафка таба каратып казылганы беленеп тора. Ислам зираты икәне бик мәгълүм - кабер өсләре күбесенчә чокырланыбрак тора, ихатасы юк, уртасыннан юл йөри, шул юл кабер өсләреннән үгеп бәгъзе каберләрнең чокырына арба көпчәкләре төшеп-төшеп китә, кабер әйләнәсендә уеп куелган ташлар өстеннән менеп уза. Шул ике авылның мөселманнары шул кадәр илтифатсыз: ата-бабаларынын мөкаддәс зиратларын шул дәрәҗәдә тоталар. Ике авылга дүрт мулласы бар, дүртесе дә картлар, бу юлны аз гына читтәнрәк җибәрергә, әлбәтгә, бик мөмкин, ихата тотып куярга хәлләре булмаса, канау казып әйләндерергә мөмкин, моңар акча чыкмый, халык бушрак вакытта бөтен авыл кешесе чыгып, бер көндә казып, әйләндерәчәкләр, имамнар тараф ыннан илтифат кына кирәк.

17-18 еллар мөкаддәм **Тәтеш** каласында кәнисә тирәсенә таш ихата салганда җирдән бер зират ташы табылган иде. Язуы бөйләдер: "Әл-хөкме Аллаһы әл-гали әл-кәбир Галәйе Аллаһы әүвәл гасый рәхмәтуллаһи галәйһи вә рәхмәтән васыйгатән вафат ... тарихе җийат җур (әз һиҗрәти газыйм...)"[4]. Өстеннән арба юлы йөреп, бу таш урталай сынган, шул сәбәпле ахыргы өч сүзе танылырлык түгел. Бу сүзләрне калган берничә хәрефләрен карап кына шулай булырга кирәк дип, үзебезчә уйлап язып куйдык (алары бәлки безнеңчә дә түгелдер). Бу ташны Казан дарелфөнүнендәге Асаре гатыйка җәмгыятенең әгъзалары да барып карадылар, шуннан соң полиция ишегалдына китереп, бер койма буена язуы белән өскә таба салганнар, полицейский солдатлар шул таш өстенә бәгъзе вакытта бәвел итәләр дип сөйләделәр. Полиция икенче фатирга күчкәч тә, таш һаман иске урында аяк астында калып, өстендә бәгъзе вакытта төрле нәҗес күрелгәч, без шуны Асаре гатыйка җәмгыятеннән рөхсәт сорап, Тәтеш мәсҗиденең бер бүлмәсенә яки ихатасы эченә генә булса да, китереп куймак булган идек, һәм Тәтеш мулласы исеменә рөхсәт тә бирелде. Гыйлем файдасы өчен килеп караучылар булса, мәныг ителмәү шарты белән, шул рөхсәт язуы белән Тәтешнең исправнигыннан сорадык: "Ул ташны алсак, сүз әйтүче булмасмы", - дип. Исправник холыксыз нәрсә иде, язуымны укып карагач, тынычсызлана башлады: "Кайда ул, нинди таш", - дип сорашып, безгә - "губернатордан сораңыз", - дип, алырга рөхсәт итәлмәде, үзе шул көндә үк мәзкүр ташны полицейскийларны кушып, үләтеп алдырган да, полициягә китереп, бер утын амбарына куйдырган, хәзердә кайдадыр, мәгълүм түгел. Шул 600 еллар мөкаддәм (хатты куфи белән) аяте кәримә язылган ташны хәзердә эзләп алынса, яхшы булыр иде[90]. Асаре гатыйка җәмгыятеннән алган рөхсәт язуы муллада югалмаган булса, бәлки бирерләр иде, бирмәсәләр, губернатордан соралса, бик тиз рөхсәт итәр, мондаен әсәрләрне мәгърифәтле милләтләр бик саклыйлар, безгә дә, сакласак, бәлки киләчәк заманда бераз файда булыр иде.

Гайнетдин Әхмәрев.

"Азат" газетасы, - 1906. - 30 март, 6 апрель №№ (25, 27).

Искәрмәләр

1 "Азат" газетасы - Казанда 1906 елда Галиәсгар Камал мөхәррирлеге һәм наширлегендә чыккан татар газетасы.

2. Хәзер Татарстан республикасы Апас районының Каратун авылы.

3. Хәзерге Татарстанның Апас районында.

4. Бу мәкаләдә китерелгән кабердаш язмаларының тәрҗемәләре "Болгар тарихы" хезмәтендә күрсәтелде.

---

[90] Ташның эчтәлеге (сүрәте) турында мәглумат түбәндәге чыганакта да бирелә: (Ашмарин Н.И. К вопросу о волжских булгарах и их отношении к нынешнем чувашам // Известия (ОАИЭ) Том XVIII, вып. 1-3.., 1902 г. - С. 92-93).

О двух татарских памятниках, находящихся близ с. Старого Тябердина, Цивильского уезда, о одном армянском, - в с. Кирилском, Тетюшского уезда.

1. Татарские памятники находятся на старинном кладбище Старого Тябердино, Цивильского уезда. Кладбище расположено ростоянии полутора версты от села по направлению к западу и течению реки Урюма. Оно занимает плоскость горы и несколь западный, южный и восточный скаты ее. Восточный скат образо оврагом, по которому протекает ручей. На кладбище заметны остат множества могил; на которых из них лежат простые, не обработанн камни средней величины, есть и мелкие. В центре кладбища, в тр саженях друг от друга и находятся могилы, на которых сохранил памятники с татарскими письменами. Южная могила с памятни охраняется досчатой изгородью, о чем позоботились вероятно татар мусульмане, приезжающие сюда для поклонения.

Оба памятника приготовлены из известковых цельных камней вытесаны в виды паралелипипидов, заостренных в верху; основание врыты в землю. Вышина памятника до двух аршин, ширина вершков, толщина 5 вершков. Стороны их, обращены на восток, и бо покрыты крупными до 2 вершк., выпуклыми арабскими буквам Надписи сохранились очень хорошо и лишь в некоторых местах отп точки и небольшая часть букв, но следы их заметны, почему восстановлены без особых затруднений. Письмена того и другог памятника окаймлены узорами; на одном они представля чередующиеся выпуклые и углубленные цветы, на другом - криву волнообразную линию с листочками.

Кто покоится под памятниками, для местных жителей остает загадочным. Муллы, иногда читающие здесь намазы и рядов мухаммедане-поклонники, на вопрос о чтимых ими могилах, отвеча незнанием. Жители Ст.-Тябердина приводят предание, по которому п памятниками погребены два великана: муж и жена.

Но интересно то, что в преданиях жителей Ст. Тябердин встречается имя, соответствующее имени: Тянгрибирде, сохран шемуся на памятнике. Вот это предание: «Элек булган бер «Тәрби атлы кеше. Шуңардан калган икән безнең авыл. Аныкы булган н малае. Берсенеке буе ӧзынрак булган, анысы “Күбәнә Тәрбит” урын китеп утырган, аны атаган “Озон”, “Олы Тәрбит” дип, а бусы “Иск “Старый Тәрбит” булган» *(Предание записано с особенностям местного наречья; оно сообщено воспитанником Каз.Учит. Се Н.Павлушиным, живущим в с. Ст. Тябердине).* Перевод предания: старину был человек, по имени “Тәрбит” От него-то и осталась наш деревня. У него было два сына: один был ростом выше, этот последний пошел и поместился на месте “Күбәнә Тәрбит”, Тябердино на Кубне и назвал его, т. е. селение, “Длинным”, “Большим” Тябердином, а это, т.е. Старое Тябердина, осталась под названием Старого Тябердина. В приведенном предании говорится о возникновени селений Старого Тябердина, что на Урюме и Большого-Тябердина, на Кубне, находящегося в пяти верстах от первого. В названиях селений сохранилась имя основателя Старого-Тябердина «Тәрбит», которое есть искаженное «Тәңребирде».

Наименованные селения в местном наречии называется двояко: Тярбит и Тярбирт. В древних церковных документах он записывалось не Тябердино как теперь, а Тярбердино. Эти два обстоятельства дают право думать, что первоначальное правильное имя основателя Ст. Тябердино было «Тәңребирде». Тянгре (Бог) по особенностьям местного наречья произносится жителями без носового звука – Тянгер; в соединение с другим словом «бирде» (дал) при образовании собственного имени «Тәңребирде» (Богодан) оно трудно для произношения, почему имя Тянгребирде или Тянгербирде жители могли сократить в. Тярбирде. От частого употребления окончание «е» выбрасывается, тогда «д» изменяется в «т» и остается Тярбирт, каковым именем поименованныя селения и называются. На такое производство названия «Тярбирт» или «Тярбит» дает право и то обстоятельство, что татарское слово тяре – иконы, есть не что иное, как измененное - тянгре.

Жители ничего не говорят о том, чтобы покоящийся под одним из памятников Тугаш и отец его Тянгребирде имели какое либо отношение к ним, и к их селению, но кладбище, где погребен Тугаш, принадлежало Старому-Тярбердину. Оно и называется “Старым кладбищем” – “Иске мазар”, потому что здесь, по преданию, жители в древности хоронили своих усопших. Другое название кладбища «Чукынмаган мазары» - кладбище некрещеных, происходит оттого, что здесь в настоящее время хоронят умерших некрещеные язычники с. Старого-Тябердина.

Возникновение Старого-Тябердина, по данным народной памяти, падает на те годы, когда жил упоминаемый в писменнах памятника Тянгребирде, т. е. к началу XVI в. На настоящем месте Ст.-Тябердино стоит около 200 лет, до этого оно находилось повыше на так называемом “тау башы” (вершина горы); здесь, по рассказам жителей, предки их, в количестве не более 35 дворов, жили около 100 лет. Но еще раньше Ст.-Тябердино находилось на месте “Иске йорт” – (старый дом), которое находится в 2-х верстах от кладбища с памятниками по направлению к западу, на берегу р. Урюма. Как долго жили здесь предки старо-тябердинцев, неизвестно, но очивидно не мало: так как вблизи заметны остатки культурных приспособлений, напр., искуственное озеро, называемое “кәрәкә күле” (карасье озеро). Жизнь основателя Ст.-Тябердино по этим данным и можно отнести к началу XVI ст., когда жил упоминаемый в письменах памятника «Тәңребирде» который, может быть, и был основателем Ст.- Тябердино.

Вот те сведения, которые можно сообщить о двух татарских памятниках, находящихся близ с. Старого-Тябердина, Цивильского у., в связи с. народными преданиями и историей селения.

Что касается третьего, армянского памятника, то сведения о нем очень скудны, так как иследованием его я не занимался и снимок с него мне прислан Д.Никольским. Этот памятник находится в. с. Кирильском, Тетюшского уезда, на церковной ограде, где он поставлен в лежащим положении. Верх его имеет форму крыши, обе стороны которой покрыты письменами.

Гурий Филиппов.

2. Переходя к самим эпитафиям, упомянутом выше, мы замечаем в них следующая особенности:

Характер письма и содержание общих многим эпитафиям Поволжья и Приуралья мест очен сходны с таковыми-же в издпниях В.В.Вельямина-Зернова: «Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии» в IV части «Трудов Вост. Отдел. Император. Археол. О-ва» и «Иследование о Касимовских царях и царевичах» в IX, X и XI частях тех-же «Трудов».

Как и в эпитафиях Волжской Булгарии, под нектороиы арабскими буквами стоят точки, именно: под одна точка, под конечным две точки и под три точки.

Содержание эпитафий по порядку строк следущее:

Первый (татарский) памятник

1. Сказал Господь Всехвальный и Всевышный: «Всякая
2. душа (т.е. всякий человек) вкушает смерть, - потом к нам вы (все) вернетесь».
3. Сказал пророк - мир ему: «Жизнь сия
4. Жизнь сия - один час, а потому употребляй ее на добрые дела».
5. В году гиджры девятсот тридцать седьмом.
6. Тимашев сын Карамыш в Джумади
7. Втором месяце из страны бренности в страну вечности (переселение совершил).

На 2 боках выгравировано татарское четверостишие:

1) Земная жизнь сия разрушается всеконечно, -
2) она не останется на века прочною.
3) Ты видишь сию жизнь, (как) вся она готова рухнуть, -

4) не может она быть вечной, нет (у нея) прочности.

Выражение строк 1-ой и 2-ой: “Всякая душа вкушает смерть, потом вы (все) к Нам вернетесь” взято из 57-го стиха XXIX суры Корана.

Что же касается месяца и года кончины Карамыша Тимашева, что следует заметить, что 1-ое число месяца Джумади II 937-го гиджры было 20 января 1531 года; следовательно, Карамыш умер в царствование Государя Василия III.

Второй (татарский) памятник

1) Сказал Господь Всевышний: “И не знает

2) душа (т. е. человек), в какой земле она умрет”. Сказал (Господь) Всехвальный

3) и Всевышний: “Всякая душа (т. е. всякий человек) вкушает смерть”.

4) В году гиджры девятьсот пятьдесят седьмом.

5) Тянгри-Бирдиев сын Тугаш в Мухаррем.

6) месяце из страны бренности в страну вечности переселение (совершил).

На 2 боках выгравированы 4 арабский фразы:

1) Сказал пророк - мир ему:

2) “Любовь к сей жизни есть источник всякой греховности”.

3) Сказал пророк - мир ему: “Жизнь сия - один час, а потому употребляй ее на добрые дела”.

Выражение 1-ой и 2-ой строк: “И не знает душа, в какой земле она умрет” взято из 34-го стиха XXXI суры Корана, а выражение 3-ей строки “Всякая душа вкушает смерть” взято из 182-го *(дөресе 185-нче аять – Н.Г.)* стиха III суры Корана. Что же касется месяца и года кончины Тугаша Тянгри-бирдиева, то следут заметить, что 1-ое число месяца Мухаррема 957-го года хиджры было 20 января 1550 года; следовательно, Тугаш умер в царствование Государя Ивана IV.

Третий (армянский) памятник

Эпитафия предыдущих двух памятников скопированы литографским способом, а армянская лишь срисована карандашем. При более точном воспроизведении надписи возможно было бы дать и настоящий в смысле точности русский перевод ея. Неудовлетворительно исполненный снимок армянской надписи я представил академику Н.Я.Марру в С.-Петербург, и он письмом от 16 декабря 1913 г. Любезно сообщил мне ниже следующий русский перевод армянского памятника:

“Леточисления (армянского) 797-го не в благовремени (т. е. в раннем возрасте) неожиданно скончался сия раба Божия Турган-Мелик и преставились ко Христу Богу.... 21, оставив нам безутешное горе и печаль. Итак, кто прочтете, молите о прощении грехов ея, и ея родителей господина Григория и супруги ее Пиники. Да помилуй Христос Бог, аминь, да и вас, поминающих, во благе".

Так как 797-ой год армянского леточисления падает на 1318-ый по Р. ХР., то выходит, что Турган-Мелик, Григорьева скончалась еще во времена монголов на Руси, именно во времена Гедимина и Ивана Калиты.

Снимки с обоих татарских памятников находится в историко-этнографическом музее Казанской Духовной Академии, а снимок из памятника армянского - у академика Н.Я.Марра.

Николай Катанов

Иске Тәберде ташларының татарча яңгыралышы:

Беренче таш

1. Каләә Аллаһу Тәгаләә: "Күллү *(Аллаһу Тәгаләә әйтте: "Һәрбер*

2. нәфсү заикатү-л-мәүтә". *(җан иясе үлем ачысын татыр").*

3. Кала-н-нәбийү галәйһис-сәлам: "Әд-дүнйа *(Нәби галәйһиссәлам, әйтте: "Җирдәге дөнья*

4. – сәгатән фәҗәгаләһә тәгатән". *(– бер сәгатьлек вакыттыр, аны Аллага табыну белән үткәр").*

5. Тарих тугыз йөз утыз җиде ел

6. Тимәш углы Карамыш җәмәди

7. ахырында фани дөньядан бакый дөньяга рихләт кылды

Сул яктагы язма: *Әрәәү-д-дүнйа харабән бигътибарый,*
Фә лә йәбка мәдамән би-л-карарый.

Уң яктагы язма: *Күрәрмен дөньяны: вәйрана бары,*
һәмишә бакый ирмәс – юк карары.

Икенче таш

1. Калә Аллаһу Тәгаләә: "үәмә тәдрий (*Аллаһу Тәгаләә әйтте: "Һәм белми*
2. нәфсү биәййи арди тәмутү калә субханаһү". *(җан иясе кайсы җирдә үләсен. Әйтте")*
3. үә тәгаләә күлли нәфсү зәикатү-л мәүтә (Аллаһу Тәгаләә "*Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр")*
4. *Тарих тугыз йөз илле җиде*
5. *Тәңре бирде углы Тугаш Мөхәррәм*
6. *аенда фани дөньядан бакый дөньяга рихләт кылды.*

Сул яктагы язма: Калә-н-нәбийү галәйһис-сәлам: *(Пәйгамбәребез (Аңа Аллаһның сәламе булсын!) әйтте:*

Хүббү дүнйа расү күллү хатыгатү *(Фани дөньяны ярату барлык гөнаһларның башы)*

Уң яктагы язма: «Әд-дүнйа – сәгатән, фәҗәгаләһә тагатан». *«Бу дөнья ул – бер сәгатьлек кенә, шуңа күрә аны Аллага буйсынуда, дога кылып үткәр».*

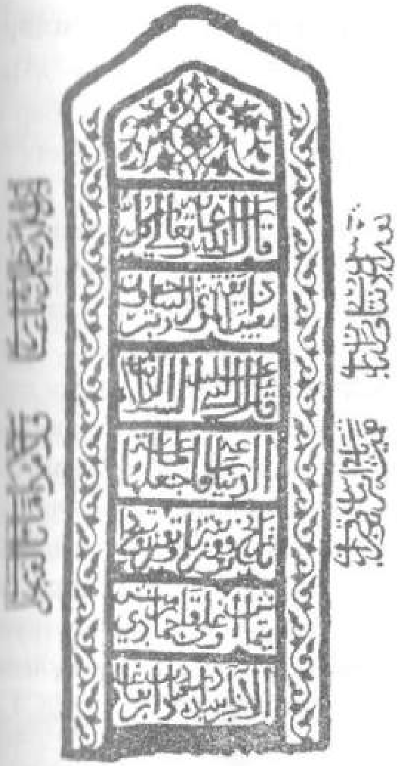

كوررسن دنيانى ويرانه بارى

عيشنه باقي ابرماس يوق قرارى

1. قالَ اللّٰهُ سبحانه وتعالي كُلُّ
2. نفس ذائِقَة الموت ثمّ الينا ترجعون
3. قال النبيّ عليه السّلام الدّنيا
4. الدّنيا ساعة فاجعلها طاعة
5. تاريخ توقوز يوز اوتوز بتي دا
6. تيماش اوغلي قارّميش جمادي
7. الآخر آيندا دار فنادين داربقاغا

[رحلت قيلدي]

ارض الدنيا خرابًا بالاعتباري

فلا يبقى مدائنا بالقراري

Беренче таш

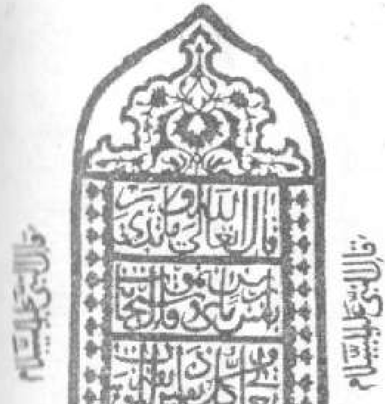

Второй памятникъ.

قال النبي عليه السلام

الدنيا ساعة فاجعلها طاعة

1. قال الله تعالي وَمَا تدري
2. نفس بايّ ارض تموتُ قال سبحانه
3. وتعالي كلّ نفسٍ ذَايقة الموتِ
4. تأريخ توقوز يوزْ ابليك بتي دا
5. تَنكري بردي اوغلي توغَاش عمرّم
6. آيندا دَارفنادين دَاربقاغا رحلتْ

[قيلدي]

قال النبي عليه السلام

حب الدنيا رأس كل خطيئة

Икенче таш

Чаллы төбәгендәге Казан ханлыгы чоры кабер ташлары

Балык бистәсе районы Мәшләк белән Шомбыт (Чалл елгалары бассейнында, Казан ханлыгы чорына караган 5 кабер таш саклана. Бу төбәк тарихта еш кына борынгы Чаллы шәһәрлеге бел бәйле искә алына. Әлеге ташлар да шул чорларның истәле Аларның өчесе бер урында, Мәмле Казаклары Чаллысы авыл каршында, дүртенче һәм бишенче кабер ташлары Чураш бел Бирдебәк авыллары тирәсендә урнашкан. Бизәлеш-язулар бел сырланган бу ташлар заманына күрә югары сәнгать үрнәг чагылдырган. Төрле стильдәге гарәп хәрефләре белән язылу сәбә үзләреннән соңрак чорларда яшәүчеләргә бик аңлашы маганлыктан, серле тоелган. Кабер ташлары гади халык өч үткәндәге, дәүләт тоткан хаким – җитәкчеләрен бөекләштере изгеләштереп карау символына әйләнгән. Алар хәзергәчә гади хал тарафыннан “изге”, “әүлия” каберләре дип йөртелә. Казаклар авыл янындагы ташлар, бүгенгәчә, яшьли үлгән өч кыз балага куелг дип санала. Имеш, алар баш, эч авыртудан, теш сызлаудан үлгәнн

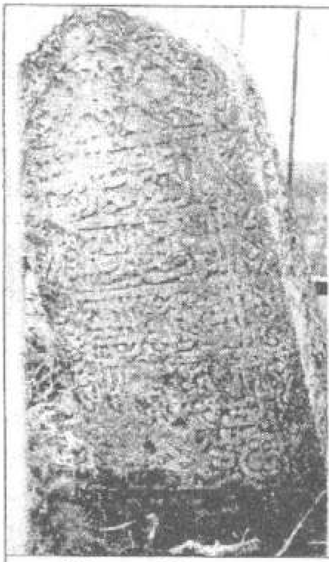
Мәмле Казаклар Чаллысы 1-нче таш

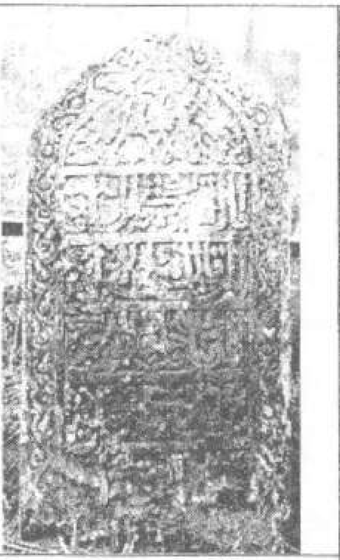
Мәмле Казаклар Чаллысы 2-нче таш

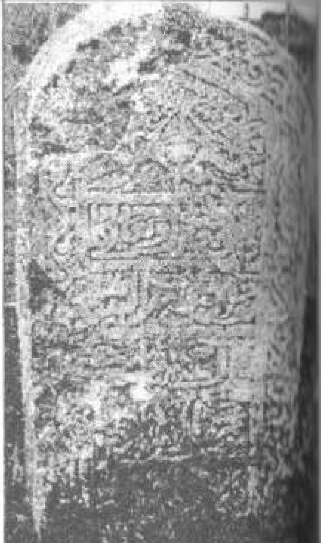
Мәмле Казаклар Чаллысы. 3-нче таш

Элекке чорларда төрле авырулардан газап чиккән кешел күңелләрен тынычландырып, әлеге каберләр янында җаннары тынычлык, тәннәренә сихәт тапканнар. Чураш авылы янындагы т турында, элек ул җирдә “изгеләр зираты” бар иде, дип сөйләсәл Бирдебәк авылы янындагы “изге кабер” халык теленә “Бохара Хаҗи Хәбибулла кабере” дип кереп калган.

Мәмле Казаклар Чаллысы авылы янындагы кабер ташлары

Чаллы шәһәрлегеннән 400 м. ераклыкта төньяк-көнбатыш тарафта, Мөшләк елгасының уң як ярында урнашкан кабер ташлары турында беренче тапкыр мәгълүмат Н.И.Ильминский тарафыннан бирелә *(Ильминский, 1851, с. 114-118).* Ул Казаклар авылы янында бер-берсенә янәшә, язулары яхшы сакланган ике кабер ташы торуы, кызыксынса да, көннең кичкә авышуына бәйле, язуларын күчереп ала алмавы һәм бу каберләрнең татарлар тарафыннан изге саналуы турында яза. Әлеге кабер ташлары шул чорның башка тарихчылары язмаларында да искә алына. Фәнни яктан бу ташлар беренче тапкыр 1955 елда Фәннәр Академиясенең Казан филиалы уздырган археологик экспедиция тарафыннан өйрәнелә. Ташларның эстампажлары алына (*Архив, ед.хр. 10-53*). Фәнни әдәбиятта ташларның Казан ханлыгы чорына караулары күрсәтеп узылса да, алардагы язулар шәрехләнми (*Юсупов, 1960, с. 26).*

Казаклар авылы янындагы әлеге таш язулар өлешчә 1996 елда текстолог, каллиграф Нәҗип Исмәгыйлев (Нәккаш) тарафыннан фотосурәт буенча укылды. Бу хезмәт 2000 елда чыккан “Борынгы Чаллы” дигән басмада чагылыш тапты *(Нәккаш, 2000, 280-286 бб.).*

Кабер ташларындагы язмалар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Беренче номерлы таш

Җиде юлдан тора. 1-5 нче юллар:

Транскрипциясе:

1. Калә Аллаһу Тәгалә: «Күллү нәфсү заикатү -
2. -л-мәүтә.» Калә-н-нәбийү галәйһис-сәлам:
3. «Әд-дүнйа – сәгатән, фәҗәгаләһә тагатан».
4. «Әд-дүнйа – мазрагатү-л-ахирәти»
5. Тарих тукыз йөз утыз бердә ... (1524 милади)

Тәрҗемәсе:

Аллаһу Тәгалә әйтте: «Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр».

Пәйгамбәребез (Аңа Аллаһның сәламе булсын!) әйтте:

«Бу дөнья ул – бер сәгатьлек кенә, шуңа күрә аны Аллага буйсынуда, дога кылып үткәр».

«Ошбу дөнья – ахирткә таба бара торган юлда бер иген кыры гына».

Тарихның тугыз йөз утыз бердә ...

Ташларның 6-7 нче юллары эстампажлары 2002 елгы археологик экспедиция вакытында алынды. Алар түбәнге юллардан гыйбарәт:

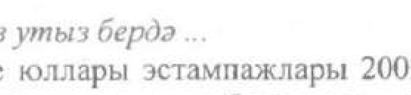

6 нчы юлдагы язу: “Ил-аул сәид Атабик Мәннан морза угыл” *(Нәҗип Нәккаш варианты).* “Әүвәл аенда Үтәк бик Мәннан мор угылы” *(Ирек Һади һәм Раиф Мәрдәнов варианты)*

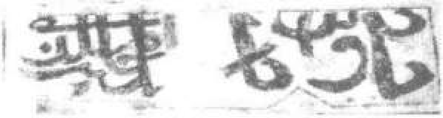

7нче юлда: дарелфаныйдан дарелбакыйга рихләт әйләде.

Ташларның өчесенең дә як-ягына татар һәм гарәп телләрен шигъри юллар уелган. Алар Казан ханлыгы чоры ташларының 70- процентында чагылыш таба. Ташларның өчесенең дә уң кырын геометрик (мигъмари) сөлс стиле белән бер юлга язылган гар телендәге шигъри юл:

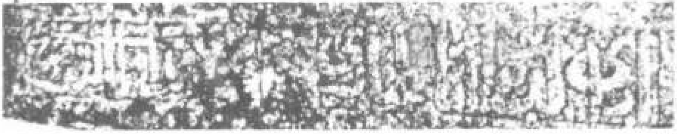

ارى الدنيا خرابًا باعتبارى فلايبقى مدامًا بالقرارى

Транскрипциясе:

Әрәәү-д-дүнйа харабән бигътибарый,
Фә лә йәбка мәдәмән би-л-карарый.

Сул як кырда шул ук шигырь татар телендә бирелгән:

(Күрәрмен дөньяны: вәйрана бары,
һәмишә бакый ирмәс – юк карары.)

Тәрҗемәсе:

Күрәмен дөньяны үтеп баручан итеп, җимерелү хәлендә,
шул килеш бертөрле тормас ул мәңгегә.

Икенче номерлы таш

قال الله تعالى كل نفس ذايقة
الموت قال النبىّ عليه السلام
الدنيا ساعة فاجعلها طاعة تريخ
توقوز يوز يكرمى سيكزدا

Алты юлдан тора. Беренче өч юлның мәгънәсе беренче таштагыныкын кабатлый.

1. Калә Аллаһу Тәгалә: «Күллү нәфсү заикатү-
2. -л-мәүтә». Калә-н-нәбийү галәйһис-сәлам:

3. «Әд-дүнйа – сәгатән, фәҗәгаләһә тагатан». Тарих

Дүртенче юлда “Тукыз йөз йегерме сигездә...” (1521 милади), 5 нче юлда “угыл” һәм 6 нчы юлда “рихләт” сүзләрен генә танырга була.

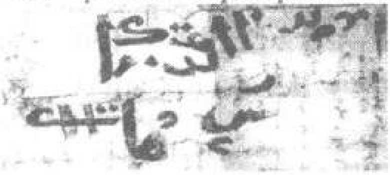

Өченче номерлы таш

Беренче һәм икенче ташлардагы 1-5 нче юллар кабатлана.

Транскрипциясе:

1. Калә Аллаһу Тәгалә: «Күллү нәфсү заикатү
2. -л-мәүтә.» Калә-н-нәбийү галәйһис-сәлам:
3. «Әд-дүнйа – сәгатән, фәҗәгаләһә тагатан».
4. «Әд-дүнйа – мазрагатү-л-ахирәти».
5. Тарих тукыз йөз ... (15** милади)

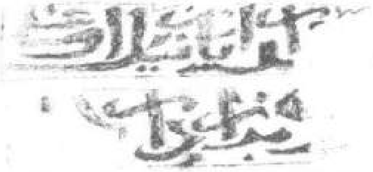

6 нчы юлда: “(Х)аҗар Ходайар бик угылы”, 7 нче юлда “Җаруш (?) мөрза дарел...” сүзләре укыла (2002 елда алынган эстампажлардагы юллар 1955 елгы язмалар ярдәмендә тулыландырылды).

Дүртенче номерлы таш
(Бирдебәк авылы янындагы “Бохаралы Хаҗи Хәбибулла” кабере)

Авыл халкында “Кыз зираты”, “Бәләкәй зират” дип тә йөртелә. Имеш, “Гайшәбикә әүлия” дип йөртелгән изге хатын-кыз күмелгән, дигән риваятьтә бар.

Ташның сул кырында язу: “Күрәмен дөньяны: вәйрана бары, һәмишә бакый ирмәс – юк карары”

Ташның уң кырындагы язу: “...ү-д-дүнйа харабән...барый фәлә(...) мәдамән...”. Язуның ахыры җир астында калган (би-л-карарый) *(Ирек Һади һәм Раиф Мәрдәнов укыды).*

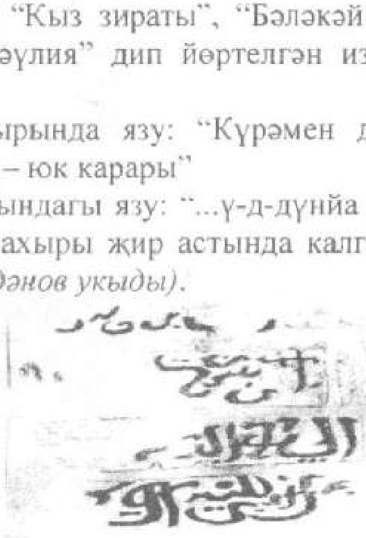

Кабер ташының алгы ягындагы 1-4 нче юллар (укылмаган). Сөлс язуы. Таш язылыш ысулы, геометрик формасы һәм сәнгати эшләнеше буенча ханлык чорына карый.

Бишенче номерлы таш

Чураш авылы янындагы кабер ташы, 1999 елның көзендә, Казан-Чаллы (КамАЗ) юлыннан 200 метр читтә табылды. Авылдан көньякта. Ул урын турында олы кешеләр "кырда "изге зират" бар, әмма анда кабер ташлары юк, хәзер аның урыны да сукалана инде", дип сөйләгәннәр иде. Алар сөйләве буенча, элекке чорда бу тирәдән бик зур юл узган. Бикчура-Чураш авылы да шул юл өстендә урнашкан булган. Имеш, соңрак, төрле ниятта йөрүче юлчылар кереп талый башлагач, тау ягына күченгәннәр. Бу урын барып тикшерелде. Җир астыннан бер почмагы чыгып торган таш казып чыгарылды. 2000 елда бу урын чистартылып, тотып алынды. Аны чистартканда тагын 6 таш ватыгы һәм борынгы чорга караган ике кул тегермәне ташы табылды. Таш ватыкларының икесе, бизәкләренә караганда, башка кабер ташларыныкы булып санала. Тегермән ташлары Мәшләк авылы мәктәбе, бизәкле кабер ташының ватыгы Котлы Бөкәш авылы музейларында саклана.

Чураш янындагы кабер ташының уң кырындагы язу: *"Әрәэд-ү-дүнйа харабән бигътибарый – фәләйәбка мәдамән би-л-карарый"*.

Чураш янындагы кабер ташының сул ягындагы язу: "(Күрәмен д)өньяны үтеп баручан итеп, җимерелү хәлендә шул килеш бертөрле тормас ул мәңгегә. *(Нәҗип Нәккаш укыды)*

Чураш янындагы кабер ташы. Алгы ягы. Таштагы язулар:

1 قال اللّه تعالى كلّ نفس ذائقة الموت
2 قال النبى عليه السلام الدنيا ساعةٌ فاجعلها طاعةً
3 قال النبى عليه السلام الدنيا مزرعة الآخرة
4 تاريخ توقوز يوز اوتوز آلتدا مبارك ذى لقعده
5 آيندا ايردى سينك اوغلى صراج بيركان مسكاو
6 ياوى كيلكانده شهيد بولدى
7 حق تعالى رحمتن قيلسون آمين ربّ العالمين
8 بو لوحنى اوغلى قرمش بناء قيلدى

Транскрипциясе:

7) Калә Аллаһу Тәгалә: “Күллү нәфсү заикатү-л-мәүтә”. *(Аллаһу Тәгалә әйтте: “Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр”).*

8) Калә-н-нәбийү галәйһис-сәлам: “Әд-дүнйа – сәгатән фәҗәгаләһә тагатан”. *(Нәби галәйһиссәлам, әйтте: “Җирдәге дөнья – бер сәгатьлек вакыттыр, аны Аллага табыну белән үткәр”).*

9) Калән-нәбийү галәйһис-сәлам: Әд-дүнйа – мазрагайтү-л-ахирәти”. (*Нәби галәйһиссәлам, әйтте: “Җирдәге тормыш – ахирәткә илып баручы бер басу гына”).*

10)тарих тукуз йөз утуз алтыда мөбарәк зөлкагъдә *(1530)*

11)аенда ирде кем Сәйтәк Гали (яисә угылы) Сираҗ Биргән Мәскәү

12)йауы килгәндә шәһид булды. Тәбарәкә

13)Тәгалә рәхмәт кыйлсун, амин Раббил-галәмин.

14)Бу ләүхәне угылы Кырмыш бина кылды.

Таш 1530 елга туры килә. Сөлс язуы. Язу сыйфаты уртача дәрәҗәдә. *(Кабер ташындагы язманы И.Х.Һади, Р.М.Мәрдәнов һәм Н.И.Нәккаш укыды)*

Искә алынган кабер ташларыннан тыш Борынгы Чаллы төбәгендә иске кабер, зират саналган бик күп башка урыннар да билгеле.

	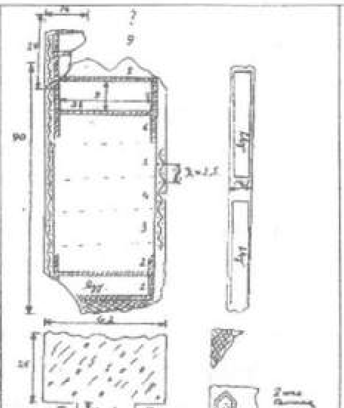	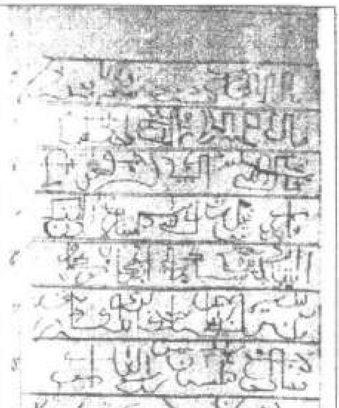
Чураш белән Казан-Чаллы юлы арасында табылган кабер ташы.	1999 елда табылды, 2000 елда тимер койма белән тотып алынды	1955 елда Н.Ф.Калинин тарафыннан алынган эстампаж. *Архив, ед.хр. 73)*

Чаллы төбәгендәге XV-XVI гасырларга караган кабер ташлары үз чорының язма мәдәниятын, ташка уеп язу осталары мәктәбенең үсешен күрсәтә. Алар феодал катлам вәкилләренә: хакимнәргә, төрле морза-бәкләр, дини башлыкларга куелган. Кабер ташларының зурлыгы, алардагы язу алымнары әлеге чорының сыйнфый бүленешен ачык чагылдыра. Ташлардагы бизәкләр, кеше исемнәре, аларның дәрәҗә һәм титуллары да күп тарихи мәгълүмат бирә.

Халык сөйләве буенча, Мәмле Казаклар авылы урынында XVI гасырда Чаллы шәһәрендә идарә иткән феодал катламның ял итү урыны – җәйге резиденциясе булган. Мәмле Казаклар авылы бу урынга, тарихи язмалар күрсәткәнчә, XVII гасыр башында Иске Мәмле Чаллысыннан күчеп килә. Аңа чаклы Мәмле Чаллысы хәзерге авылның бер ягына орынып торган Мәмле елгасы буенда утырган. Авылның барлыкка килүен казаклар килү белән бәйлиләр (*Заитов, 1884, с. 278)* Мәмле Казаклар авылы уртасында бүгенге көнгәчә изге чишмә, каберлекләр сакланып калган. Ул турыда төрле риваятьләр сөйләнә. Аларның берсе Биләр шәһәре белән бәйле риваятькә охшаш. Хан кызы өчен ике батыр сугыша. Алар елганың як-ягыннан бер-берсенә ук атышалар. Егетләрнең икесе дә алган яраларыннан һәлак булалар. Имеш, хан кызы охшаткан батыр егет һәлак булган яктан чишмә бәреп чыга. Бүгенге көндә авыл уртасыннан агучы елга ярындагы ике кабер дә тотып алынган. Өч чишмәнең каберлек ягындагысы “изге чишмә” дип атала.

Әлеге зират-каберлекләрнең изгеләштерелүе, искә алып узган кабер ташлары кебек үк, соңрак чорга карый. Әлеге күренешләр Чаллы төбәгендә XVII-XVIII гасырларда үсеш кичергән суфыйчылык тарихы белән бәйле. Кабернең берсе суфый башлык Иштирәк Ахун улыныкы дип санала. Чыганакларда, аның кабере “Казаклар авылы янындагы Тәберде Чаллысында”, диелә (*Мөслими, 1999, 33 б.).* Ә тирә-як халкының хәзергәчә сакланган истәлекләрендә Мәмле Казаклар авылы уртасындагы изге чишмә янында урнашкан өч кабернең берсенә “бине Гашыйм” (Касыйм) күмелгән дип санала. (Суфыйлар башлыгы Касыйм шәехнең каберен Казан шәһәрендә дип күрсәтәләр.) Шушы исемнәргә бәйле аларга 1997 елда таш та куелган. Өченчесенең исеме билгесез.

Искә алынган каберлекләр Мәмле Казаклар авылы барлыкка килгәнче үк булган. Бу зират Шомбыт елгасы кушылдыгы каршында урнашкан Казан ханлыгы чоры кабер ташлары белән бер вакытта барлыкка килгән дип фаразларга була.

Дәүләт хезмәтендәге югары катлам кешеләре кирмән-шәһәрләрдә яшәсәләр дә, аларның ярлык белән беркетелгән, хан тарафыннан бүләк ителгән җир биләмәләре (билекләре), авыллары булган. Еш кына җәй көне алар шул авылларында, үз җирләрендә ял иткәннәр, монда аларның утарлары, җәйге йортлары булган, хезмәтчеләр торган. Вафат булган очракта да, аларны үз җирләрендә дәфен иткәннәр. Акрынлап бер урынга гаиләнең шактый әһелләре тупланып, гаилә каберлекләре дә барлыкка килгән. Бер урында бер үк типтагы кабер ташларының куелуы шул хакта сөйли *(Нәккаш, 2000, 283 б.).*

Тарихи сәхифәләр ачылганда[91]

(Чистай шәһәре тарихына бәйле ачышлар)

2007 елның җәендә, Чистай шәһәре хакимияте инициативасы һәм ярдәме белән ТФАның Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты хезмәткәрләре тарафыннан шәһәр һәм район территориясендә археологик һәйкәлләрне барлау эше уздырылды. Яңа тикшеренүләрнең максаты – борынгы Болгар, Алтын Урда чоры һәйкәлләрен өйрәнү, калаларын барлау һәм ачыклау иде. Эзләнүләр Чистай районы җирлегендә урнашкан Җүкәтау шәһәрлеге һәм аның тирә-ягындагы борынгы торак урыннары – Текәтау, Данауровка, Галактионова, Ямаево, Чистай Выселкасы авыллары тарафына юнәлтелде. Беренче тапкыр Чистай шәһәре биләмәсендә дә археологик күзләү эшләре уздырылды.

Тикшерүчеләр хәзерге Чистай каласының үзәк өлешендә X-XIV гасырларга караган табылдыкларга юлыкты. Чистай шәһәрен икегә бүлеп торучы Кече һәм Олы Бирнә (Берняжка) елгалары буенда Болгар һәм Алтын Урда чоры бистәләре урнашкан булган. Ә Бирнә елгасының тамагында, сул яктагы калкулыкта, болгар чорында (X-XI-XIIIгг.) ныгытма-кирмән төзелгән (1-нче рәсем). Җирле тарихчылар фикеренчә, бу ныгытма-шәһәрнең урыны, урыс елъязмаларында *(ПСРЛ. Т.I, с. 25-126, Т.II, с. 626)* 1183 (1184) елгы вакыйгаларга бәйле рәвештә искә алынган Тухчин шәһәре белән туры килә *(Лыков, 2007, с. 9)*.

Чистай шәһәре җирлегендә X-XIV гасырларда яшәгән халыкның тормышын һәм бу чордагы вакыйгаларны Җүкәтау шәһәре (X-XIVгг.) яшәеше һәм тарихи язмышыннан аерып карау мөмкин түгел. Әлеге тарихи бергәлек Чистай шәһәре җирлегендә һәм Җүкәтау комплексында табылган керамик материалның тәңгәл килүендә дә ачык чагыла. Археологик күзләү вакытында Чистай шәһәре биләмәсендә табылган керамиканың бер өлеше фәндә "Җүкәтау керамикасы" (X-XIVгг.) исеме белән мәгълүм. Мондый типтагы чүлмәк, савыт-саба һәм башка көнкүреш җиһазлары заманында Җүкәтау шәһәрендә эшләнгән. Бу факт Җүкәтау һәм хәзерге Чистай территориясендә урнашкан борынгы торак урыннарын бер комплекс буларак өйрәнелергә тиешлелеген искәртә. Элегрәк уздырылган археологик тикшерү эшләре Чистай шәһәре тирәсендә урнашкан борынгы торак урыннарының бер өлешендә ханлык чорында да тормыш дәвам иткәнлеген раслаган иде. Чистай шәһәре җирлегендә ачыкланган Болгар һәм Алтын Урда чоры торак урыннары хәзерге татар бистәсе биләмәләре белән тәңгәл килә (1-

---

[91] Чистай шәһәрендә табылган борынгы кабер ташларына ачыклык кертүче әлеге хезмәт Татарстан Фәннәр академиясенең фәнни хезмәткәрләре Н.Г.Набиуллин һәм Н.Ф.Исмәгыйлев (Нәккаш) белән бергәлектә эшләнде.

нче рәсем). Зиратлары да уртак. Чистай һәм Җүкәтау шәһәрлекләре җирлегендәге гидронимик һәм топонимик атамаларның татарча үзгәрмичә саклануы да бу төбәктә тормышның өзлексез дәвам иткәнлеге турында сөйли. Мәсәлән, Берняжка – Бирнә (бирелгән бүләк), Жукотью – Җүкәтау, Килевка – Киләй (Атама әлеге җирләрнең элекке хуҗасы Киләй Монашевка бәйле[92]) һ.б. елгаларның атамалары. Безнең фикеребезчә бу урында тормыш XV-XVI гасырларда да дәвам иткән. Бу турыда хәбәрләр риваятьләрдә сакланган *(Насыров, 2007, с 200).* Аларда сөйләнгәнчә «элекке чорда Чистай шәһәре урынында исеме билгесез татар шәһәре булган». Шәһәрне җимереп, исән калган татарларны чукынырга мәҗбүр иткәч, бу җирдә халыкның бик азы гына яшәп кала. Шул сәбәпле тирә-яктагы басу кырлар, авыл-шәһәр биләмәләре бушап, «чиста кыр»га әйләнә. Чыганакларда исә Чистай атамасы татар авылы буларак, беренче тапкыр 1678 елгы халык санын алу документларында искә алына[93]. Авылда чукындырылган ясаклы 3 татар гаиләсе яшәгән *(РГАДА. Ф. 350. л. 674).* 1679 елда бу тирәләргә урыс кешеләре күченеп килә. Шул сәбәпле Чистайның урыс авылыннан башлап шәһәр статусы алганчыга кадәрле тарихын археологик яктан өйрәнү кызыклы булыр иде. Безнең фикеребезчә, биредә киләчәктә дә дәвамлы һәм киң күләмле археологик өйрәнү эшләре уздыру сорала. Чистай шәһәре тарихын өйрәнгәндә язма, фольклор, этнографик һәм топонимик чыганакларны комплекслы файдалану яхшы булыр иде.

Тарихи һәйкәлләрне барлау һәм өйрәнү эше Чистай шәһәрендәге татар зиратының борынгы өлешендә дә алып барылды. Һәвәскәр тарихчы Чистай шәһәре һәм районына кергән тарихи һәйкәлләрне саклау комиссиясе рәисе Г.И.Лыков татар зиратында борынгы чорга караган, әмма бүгенге көнгәчә тулаем өйрәнелмәгән кабер ташлар булуы ихтималлыгы турында да хәбәр итте. Тикшерү эшләре вакытында зиратның борынгы чорга караган өлешендә 66 кабер ташы табылып, аларның үлчәмнәре алынды, фото-сүрәткә төшерелеп, урыннары билгеләнде *(Ташларның өчесе 1984 елда М.И.Әхмәтҗанов, Р.М.Әмирханов һәм Ф.С.Хәкимҗанов катнашлыгында узган экспедиция тарафыннан өйрәнелгән).*

Безнең тарафтан өйрәнелгән ташларның 90 проценты эшкәртелгән, шомартылган ташлар иде. Аларның 25% язу эзләре беленеп тора. Зираттагы 9 ташның сүрәте безнең мәкаләнең азагындагы кушымтада бирелә. Зираттагы ташларның бер өлеше Алтын Урда чорына карый. Ташларның икенче өлешенең XV-XVII нче гасырларда куелган булуы ихтималлыгы да зур. Татар зиратында XVIII-XIX гасырларда куелган һәм сәнгати яктан бик камил итеп эшләнгән ташлар һәм төрбәләр дә үз тикшерүчеләрен көтә. Чистай шәһәре җирлегендә *(Кызыл Татарстан урамы, 18 нче йорт; Камил Якуб урамы 3-нче йорт, һ.б. йортлар тирәсе)* элекке чорларда тагын бер борынгы зират («изгеләр зираты») булганлыгы ачыкланды. Бу зират хәзерге зиратның борынгы өлешеннән 300 метр чамасы астарак, «татар чишмәсе» дип аталучы чишмә тирәсеннән аз гына өстәрәк урнашкан булган. Бүгенге көндә бу зират биләмәләре шәһәрнең татар бистәсе йортлары астында калган. Әлеге зиратның болгар чорында барлыкка килүе ихтимал (2-нче рәсем).

---

[92] Бу турыда Рәфыйк Насыйров үз фәнни хезмәтләрендә бәян итә.

[93] Рәфыйк Насыйров тарафыннан соңгы елларда табылган документлар буенча Чистай шәһәре урынындагы авылның Ишәй атамасында булуы ачыклана.

Кулланган чыганаклар һәм фәнни әдәбиятның исемлеге

1. ПСРЛ. Т.I., Т.II – ПСРЛ. Т.I. Лаврентьевская летопись. 1962. – С. - 35-126; ПСРЛ. Т.II. Ипатьевская летопись. 1962. – С. 626.

2. Лыков, 2007 – Г.И.Лыков. Краткие описания по истории Чистополя. Чистополь, 2007. – 24 с.

3. Насыров, 2007 – Р.Г. Насыров. Сельское расселение в Западном Закамье (вторая половина XVI – началю XVIII вв.). – Казань: Институт истории АН РТ, 2007. – 240 с.

4. РГАДА. Ф. 350. – РГАДА. Ф. 350. – Оп. 1. – Д. 1102. – Л. 674.

КУШЫМТА

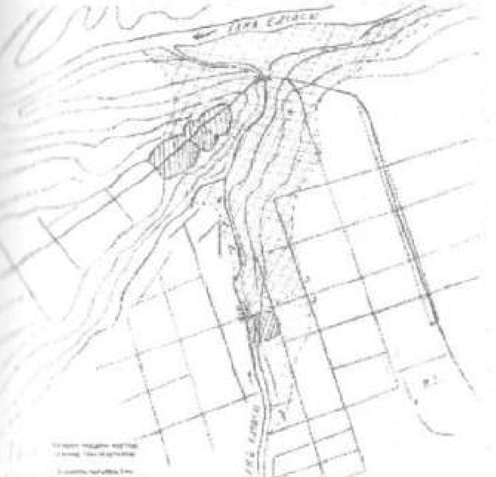

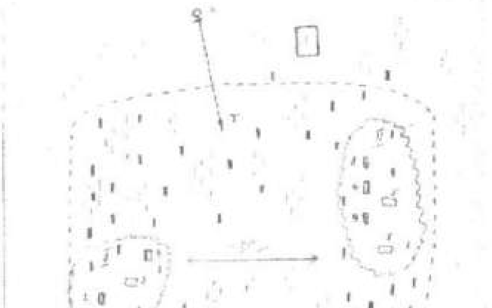

1-нче рәсем. Чистай шәһәре җирлегендә урнашкан борынгы ныгытма, торак һәм зират урыннары билгеләнгән карта

2-нче рәсем. Чистай шәһәре зиратының борынгы өлеше билгеләнгән карта

Чистайның татар зиратында табылган кабер ташлары

Беренче таш[94]

(Үлчәмнәре: 130 x 60 x 22)

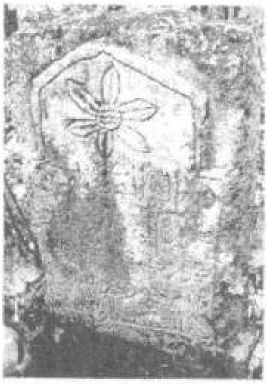

1. هو الحى الذى لا يموت
2. هوزاج هرجبر
3. كوك تاريخ جيا
4. ت جور جرمش
5. جال سبباز ايح
6. اتِ رحمة الله
7. عليه رحمة واسعة

Транскрипциясе:	*Тәрҗемәсе:*
1. Һүә-л-хәййү әлләзи лә йәмүтү!	*1. Ул (Аллаһ) мәңге тере, һичтә үлемсез!*
2. Һәүзәҗ Һирҗәббәр	*2. Һәуҗаз Хөрҗәббәр*
3. көек. Тарих җиати	*3. кызы. Тарих җиде*
4. җүр җирмеш	*4. йөз егерме (720 – 1320/1321)*
5. җал әте. Шагбан айхы	*5. ел иде. Шогбан ае*
6. әте. Рәхмәтуллаһи гәләйһи	*6. иде. Аллаһның рәхмәте аңа киң булса иде!*
7. рәхмәтән вәсигәтән!	

Икенче таш

(Үлчәмнәре: 105 x 60 x 23, сынган)

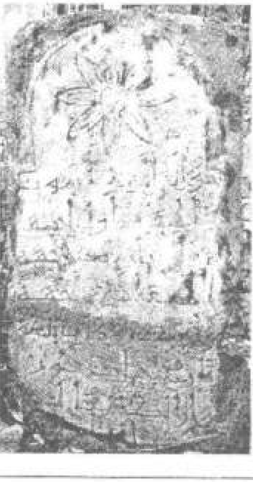

1. هو الحى الذى لا يموت
2. بَلبِ بالتواولِ اِسمَا
3. عيل زيارةِ ى رحمةُ
4. اللهِ عَليهِ رَحمَـــةً
5. واسِعةٌ فانِ بلطوى
6. تَاريخ جيَاتِ جوُ
7. وان الطتى جال
8. . . . . . . اللهِ . . . . . .

---

[94] 1-4 ташлар 2007 елның 9 октябрендә каллиграф Нәҗип Нәккаш (Исмәгыйлев) тарафын укылды. Шул ук вакытта әлеге ташларны тикшерүдә М.И.Әхмәтҗанов, И.Г.Һадиев һ Ж.Г.Мөхәммәтшин үз өлешләрен керттеләр.

Транскрипциясе:	*Тәрҗемәсе:*
1. Һүә-л-хәййү әлләзи лә йәмүтү!	*1. Ул (Аллаһ) мәңге тере, һичтә үлемсез!*
2. Бәлүки. Балту улы Исмә-	*2. Билге: Балту улы Исмә-*
3. гыйль зийарәте торыр. Рәхмәтү	*3. гыйль зираты торыр. Рәхмәте*
4. Аллаһу гәләйһи рәхмәтән	*4. Аллаһның аңа киң*
5. вәсигәтән! Вафат бултуви.	*5. булсын! Дөньядан үтү билгеседер.*
6. Тарих җийате җүр	*6. Тарих җиде йөз*
7. он алтты җал.	*7. уналты ел (716 – 1316/1317) иде.*
8. ....Аллаһ.............	*8. ....Аллаһ.............*

Өченче таш

(Үлчәмнәре: 110 х 50 х 25, сынган)

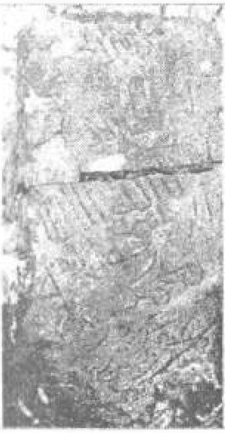

Транскрипциясе:

1. Әгузү билләһи минә-ш-шәйтани-р-
2. раҗим. Бисмилләһи-р-рахмәни-р-
3. рахим. Лә иләһә Аллаһу, Мөхәммәд расүлүлләһи.
4. Ошбу кабер........ Миңле.........

(Җ.Г.Мөхәммәтшин билгеләве буенча кабер ташы XVIII гасырның икенче яртысына карый)

Дүртенче таш

(Үлчәмнәре: 130 х 65 х 25)

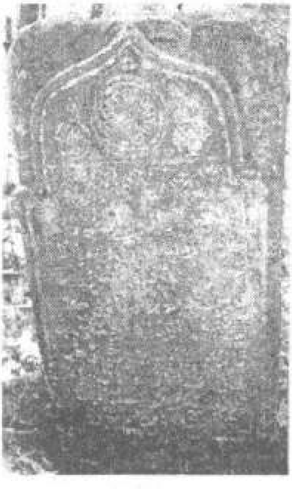

1 الحكم لله العلى الكبير
2. كل نفس ذائقات الموت ثم الينا
3 ترجعون محتر اولى مرتب ارتب
4. ميرحوز ابرر بلوى كِ
5. رحمة الله عليه رحمة واسعة
6. تاريخ جياتِ جيرح نوحور
7. جال اتى مبارك دوالقعده
8 ابجِ جرشنبه كون وافت
9. بَلطوى

Транскрипциясе:	*Тәрҗемәсе:*
1. Әл-хөкмү лилләһи әл-галиййү-л-кәбир!	*1. Хөкем – Бөек вә Олуг Аллаһтан!*
2. Күллү нәфсү заикату-л-мәүтә сүммә иләйнә	*2. Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр, соңыннан Безгә (Аллаһка)*
3. төрҗәгунә! Мөхтәр улы мөрәттибе әртәб	*3. әйләнеп кайтыр! Мөхтәр улы югары дәрәҗәле*
4. Мирхәзәр әбрәр бәлүке.	*4. Мирхәзәр намус иясе билгесе.*
5. Рәхмәтуллаһи гәләйһи рәхмәтән вәсигәтән!	*5. Аңа Аллаһның олы рәхмәте ирешсен!*
6. тарих җиате җирх тухр	*6. Тарих җиде йөз тугыз (709 – 1309/1310)*
7. җал әте, мөбәрәк зөлкагъдә	*7. ел иде, мөбәрәк зөлкагъдә*
8. айхы чәршәнбә көн вафат	*8. ае, чәршәмбе көн вафат*
9. болтарыма.	*9. булды.*

Ташлардагы язуларга кыскача аңлатама. Өч ташта да якынча бер үк язу – геометрик куфи стиле. Шактый гади, ташка чүкү коралы белән язу өчен җайлаштырылган куфи. Шулай ук «нәсх»стиле да катнашкан. Тимпанда (ташның өске өлешендәге ярым түгәрәктә) «сүлс» стиле дә (сәнгати нәфис стиль) сизелә. Гарәп сүзләре, гыйбәрәләре орфографик яктан дөрес язылган, сузыкларны (а, ә, у, ү, ө, э, и, ый) белдерүче хәрәкәләр («фәтхә», «дәммә», «кәсрә») билгеләре да кайсыбер ташларда күзәтелә. Үзенчәлек: «с» хәрефенең астында (кайбер ташларда) өч нокта күзәтелә. Төркичә хас авазлар икешәр хәреф (билге) белән белдерелә: (و ی) = ү

Бишенче таш

(Үлчәмнәре: 176 x 65 x 22, сынган)

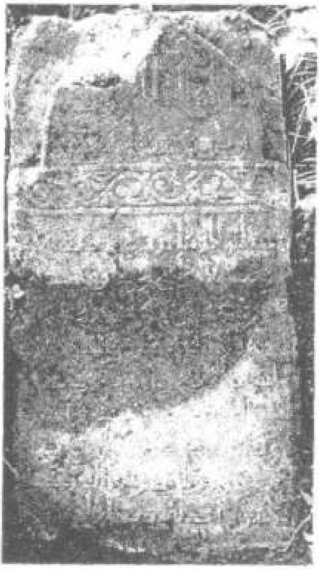

١) هُو الحی الذی لا یموت
٢) وَ کل حَی سواءٌ سَیموت
٣) جالملارغا تربیت قلقان
٤) زهدلارغا چیقان مسجد
٥) لارنی عمرت قلقان کیکوش
٦) حراتلیع مجر مَص(؟) اوغلی
٧) اسماعیل زیارة بو رحمه
٨) الله علیه رحمه واسعه
٩) وفات سلطوی تاریخ جیا
١٠) ت جوز وان سر جال رجب
١١) ایح جیرم اکش کوان ات
١٢) الموت باب
١٣) و کل انا
١٤) س داخلة

Транскрипциясе:	*Тәрҗемәсе:*
1. һүә-л-хәййү әлләзи лә йәмүтү,	*1. Ул (Аллаһ) мәңге тере, һич үлемсез,*
2. вә күллү хәййин сәваһу сәйамуту!	*2. ә барча терекләр үләр!*
3. Галимнәргә тәрбййәт кылган,	*3. Галимнәргә тәрбия кылган,*
4. заһидларга сеүгән, мәсҗед	*4. Аллаһны олулаучыларга сыенган,*
5. гиймарәт кылган, үкүз	*5. мәчетләр оргызган, күп иглекләр*
6. һәйратлиг Мажар кади (?) оглы	*6. кылган Мажар-казый (?) улы*
7. Исмагил зийарәте бу. Рәхмәту-	*7. Исмәгыйл зираты булыр. Аңа*
8. л-лаһи гәләйһи рәхмәтән васигәтән!	*8. Аллаһның олы рәхмәте ирешсен!*
9. Вафат болты: тарих же-	*9. Вафат булу вакыты тарихның җи-*
10. ти җүр он бир җал, рәҗәб	*10. де йөз унберенче елы, рәҗәб*
11. айхы җирме әкези көн әти.	*11. аеның егерме икенче көне иде.*
12. Әл-мәүтү бабун,	*12. Үлем бер ишектер,*
13. вә күллү-н-на-	*13. һәркем*
14. си даһһилүһү!	*14. аның аша узар.*

Алтынчы таш[95]

(Үлчәмнәре: 175 x 70 x 20)

١) هُو الحى الذى لا يَمُوت

٢) و كُل حى سيموتُ

٣) ... كَابر ... رج إبرَاهِيمْ

٤) أَوْلِ إِسحَاق زِيارت كُ

٥) وَفَات بُلطوُي تَارِيح جِيَاتِ

٦) جِوْر و وِطْرْ بـ... رِ جَال رَمَضان

٧) أيج اوُنِم كُوَان اَتِ الله تَعالَى

٨) ... سر أَغلق ا ...

٩) رط ... يخخِبَرَة بولطوُي

١٠) .....

١١) رحص

١٢) الراحيمُ

---

[95] Чистай шәһәре зиратында табылган борынгы кабер ташлары Алтын Урда чорына карасаларда, Казан ханлыгы кабер ташлары белән чагыштыру мөмкинчелеген тудыру һәм әле аларның бары соңгы елларда гына табылулары сәбәпле җыентыкта урын алдылар.

Транскрипциясе:	*Тәрҗемәсе:*
1. Һүә-л-хәййү әлләзи лә йәмүтү,	*1. Ул (Аллаһ) мәңге тере, һич үлемсез,*
2. вә күллү хәййин сәваһу сәйамуту!	*2. ә барча терекләр үләр!*
3. ... уар ... р-җи Ибраһим	*3. ....Ибраһим,*
4. улы Исхак зийарәте кү.	*4. улы Исхакның зирату бу.*
5. Вафат болту. Тарих жети	*5. Вафат булганда тарихның җиде*
6. жүр вә отур б... ри жал рамазан	*6. йөз утыз беренче елы, рамазан*
7. айхы оним көн әти. Аллаһу Тәгалә	*7. аеның уннынчы көне иде. Аллаһ бөек*
8. ... с-р а-г-л-и а...	*8. ....*
9. р-т ... х-х-р-ә болту	*9. .... булды*
10.	*10. ....*
11. раһманир-р-раһими.	*11. шәфкатьле*
	12. рәхимле.

Җиденче таш[96]

(Үлчәмнәре: 112 х 60 х 20)

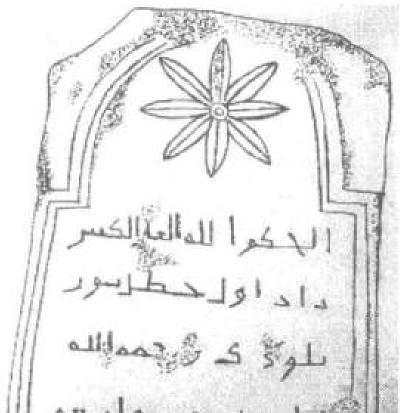

١) الحكم الله العلى الكبير
٢) داد اول حطل نور
٣) نلويك رحمه الله
٤) علبه رحمه واسعه

وفات باطو رجب ابج
حباد حور ...

---

[96] 1984 елда укылган килеш бирелә (4 юлы күрсәтелә). Таш сынган һәм аның шул өлешендә язулы алты юл булганлыгы күренеп тора.

Транскрипциясе:	Тәрҗемәсе:
1. Әл-хөкмү лилләһи әл-галиййү-л-кәбир!	1. Хөкем – Бөек вә Олуг Аллаһтан!
2. Дад улы Хатала-йори	2. Дад улы Хатала-йоринең
3. бәлүкү. Рәхмәту-л-лаһи	3. зираты бу. Аңа Аллаһның
4. гәләйһи рәхмәтән васигәтән!	4. олы рәхмәте ирешсен!
5. вафат булты рәҗәп аех	5. вафат булды рәҗәп аенда
6. . . . җети җүр . . . [97]	6. . . . җиде йөз . . .

Сигезенче һәм тугызынчы ташларның аскы өлеше

(өске өлешләре әлегә табылмады)

(Үлчәмнәре: 40 х 70 х 20; 45 х 60 х 23)

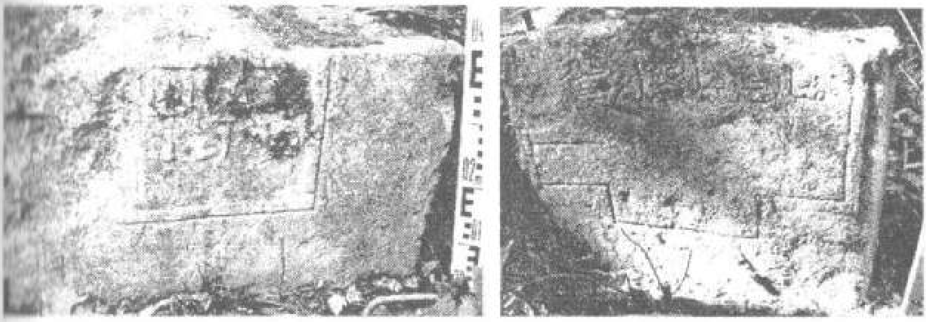

Тугызынчы ташның соңгы юлында: مان حال ذيل ح اخ حيارع *(тук)сан җал зулъхиҗҗә айх җиерме (куан әте)* дип язылган. Ташның куелу вакыты милади буенча 690 нчы елга туры килә (1290/1291). Ташның язуы тулысынча эшләнеп бетмәгән. Соңгы ике юл буш калган[98].

1983 елда Г.Ф.Сөләйманова Чистай зиратында болгар ташларына охшаш ташлар булуы турында М.И.Әхмәтҗановка хәбәр итә. Бу ташларны М.И.Әхмәтҗанов шул ук елны археологик экспедиция вакытында өйрәнә һәм Алтын Урда дәверендә куелган өч ташны билгеләп (5-7 сандагы ташлар), яңа дәвергә караганнарының да эпитафияләреннән күчермәләр ала. 1984 елда М.И.Әхмәтҗанов, Р.М.Әмирханов һәм Ф.С.Хәкимҗанов катнашлыгында узган экспедиция тарафыннан бу ташларның язмалары ачыклана. Ф.С.Хәкимҗанов үзенең фәнни язмасында барлыгы дүрт болгар ташы булуы турында хәбәр итә һәм өч ташның укылышын һәм тәрҗемәсен бастырып чыгара. Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык / Отв. ред. Э. Р. Тенишев; АН СССР, Казан. фил., Ин-т яз., лит. и истории им. Г.Ибрагимова, 191,[1] с. ил. 22 см., М. Наука 1987 (стр. 94-95, 156-157, 176-177).

---

[97] Җиденче ташның 5-6 нчы юллары Җ.Г.Мөхәммәтшин тарафыннан укылды.

[98] 9 нчы таш 2008 елда Җ.Г.Мөхәммәтшин тарафыннан укылды.

Чистай районы Иске Ромашкино зиратьы (“Таш билге”) кар һәм ташлары турында яңа мәгълүмат[99]

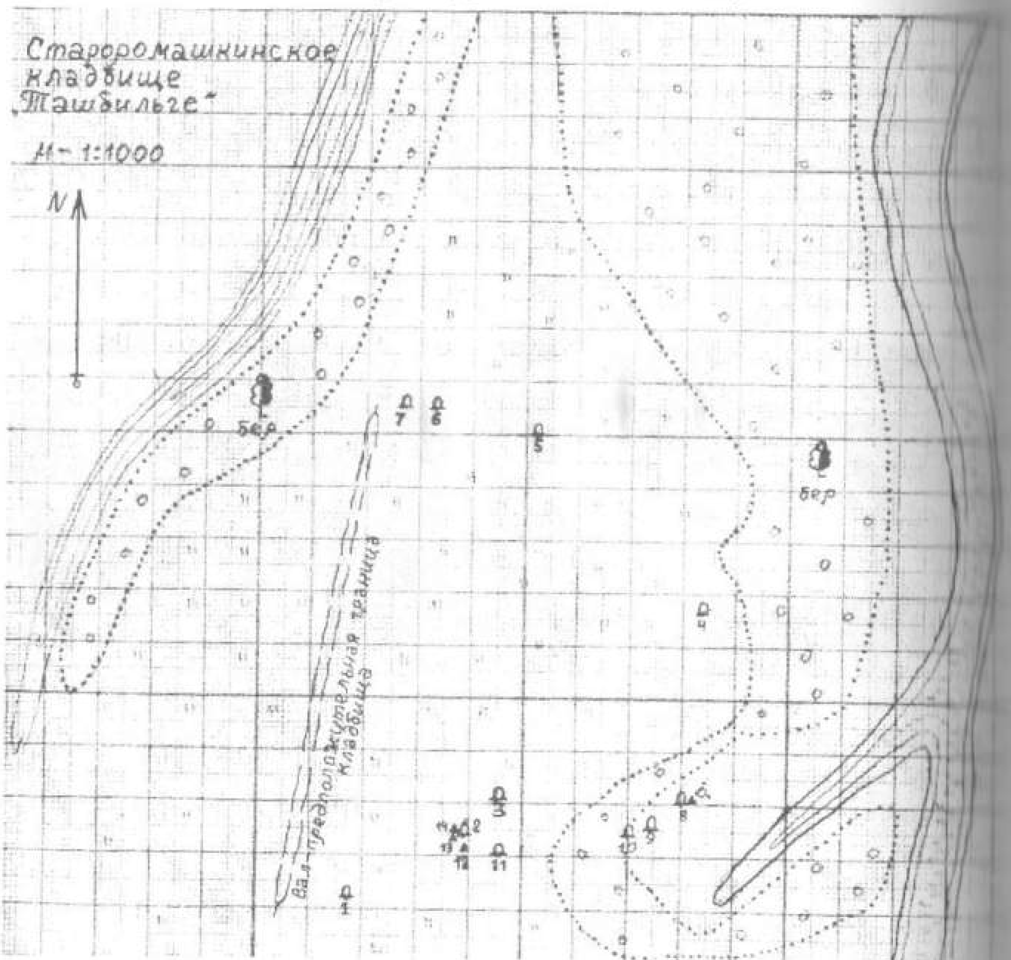
Староромашкинское кладбище „Ташбильге"
М-1:1000
N
бер
7
6
5
бер
4
Вал - предположительная граница кладбища
3
2
13
12
11
1
9
10
8

Чистай районы, Иске Ромашкино зираты ташлары (13.08.2007)[100]

1. Беренче таш. Язу сакланган. 10 юлы күренә. Биеклеге 110, кин 65, калынлыгы 22 см (ташның җирдән чыгып торган өлеше үлчәнде).
2. Икенче таш. Эшкәртелгән, язуы бар. 8 юлы күренә. 105x50x20.
3. Өченче таш. Эшкәртелгән. Таш сынган, янында бер ватыгы да бар. 9 уң ягы(70 сул ягы)x 55x18.

---

[99] “Ташбилге” картасы һәм 114 биттәге 1-нче һәм 8-нче ташларның рәсеме 2008 елда, Чист районында уздырылган археологик экспедиция вакытында (Җитәкчесе: ТФАның, Тари институты хезмәкәре Н.Г.Набиуллин) Түбән Кама шәһәре туристлар җәмгыяте җитәкче Газизов Җәлил тарафыннан ясалды.

[100] 2007 елда уздырылган экспедиция вакытында “Таш билге” зиратындагы кабер ташларын урыны JPS ярдәмендә төгәл билгеләнде.

4. Дүртенче таш. Эшкәртелгән. Сынган. 80х60х15.

5. Бишенче таш. Өсте сынган. Язулы. 7 юл. Язуы җир астына кергән. 80х65х25.

6. Алтынчы таш. Эшкәртелгән ике таш. а). 80х60х22. б). 52х60х22. Ташлар бер-берсенә терәп куелган. Бер ташның ике өлеше. Өлешчә язулы.

7. Җиденче таш. Язулы. Эшкәртелгән. Авышкан. 110х64х20.

8. Сигезенче таш. Сынган. Аскы өлеше 35х55х20.

9. Тугызынчы таш. Яхшы сакланган. Язулы 9 юлы күренеп тора. 110х65х25.

10. Унынчы таш. Таш ике өлештән тора. а) 70х65х30 (бизәге бар). б). 120х65х30. (Яннарында зур булмаган таш ватыгы да бар).

11. Унберенче таш. Язулы, бизәкле. Яхшы сакланган. 10 юлы күренеп тора. 140х60х20.

12. Уникенче таш. Таш өч кисәккә таркалган. а). 50х(55(?))х25. б).(50х70х25 (өч бизәк һәм өлешчә язу). в). 8х50(?)х25 (ташның төбе, җирдән 8 см чыгып тора.)

13. Унөченче таш. Эшкәртелгән. 55х80х20. (таш янында кечерәк 4 таш ватыгы бар).

14. Ундүртенче таш. Эшкәртелгән. Ташның бер өлеше. 20х35(?)х20

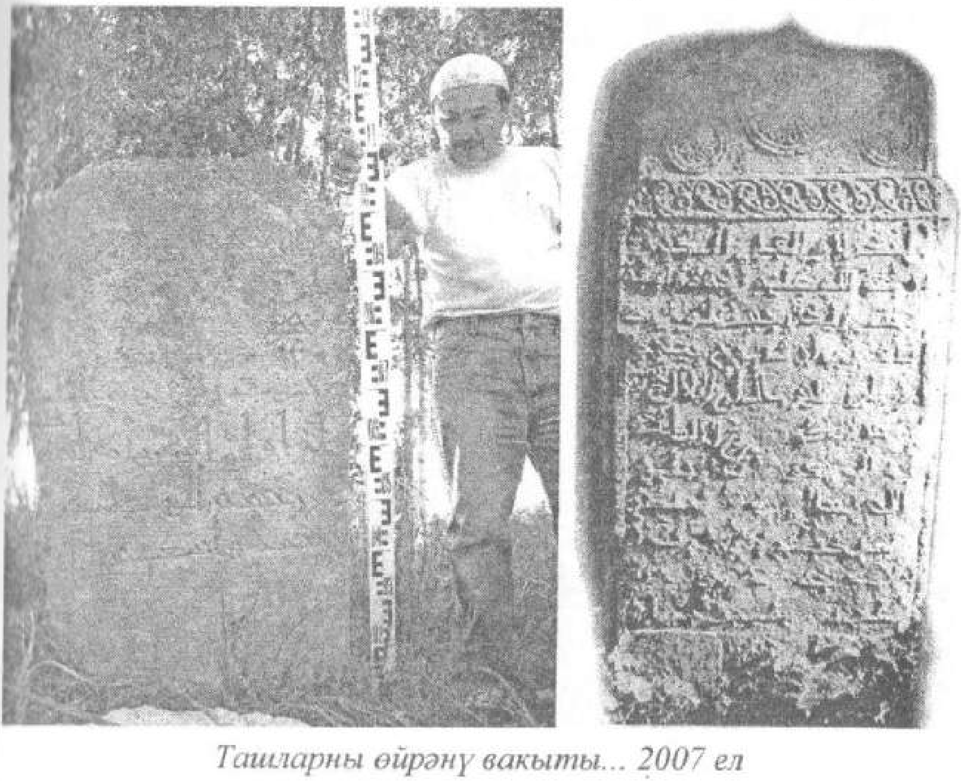

Ташларны өйрәнү вакыты... 2007 ел

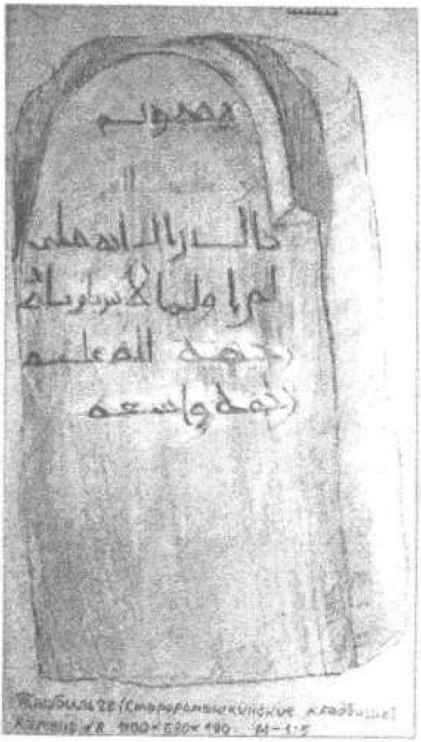
Жаубильге (Староромашкинское кладбище)
Камень №8 1100×520×190 М-1:5

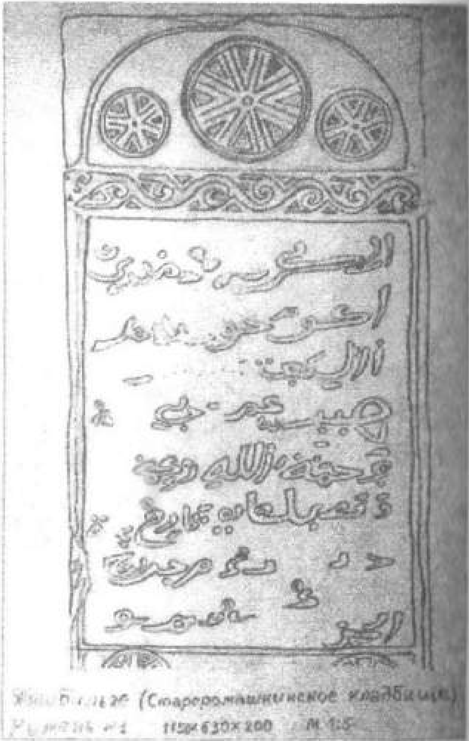
Жаубильге (Староромашкинское кладбище)
Камень №1 1150×630×200 М 1:5

Ташларны өйрәнү вакытында... 2007 ел

Чистай районы, Наратлы авылы биләмәсендәге болгар кабер ташлары

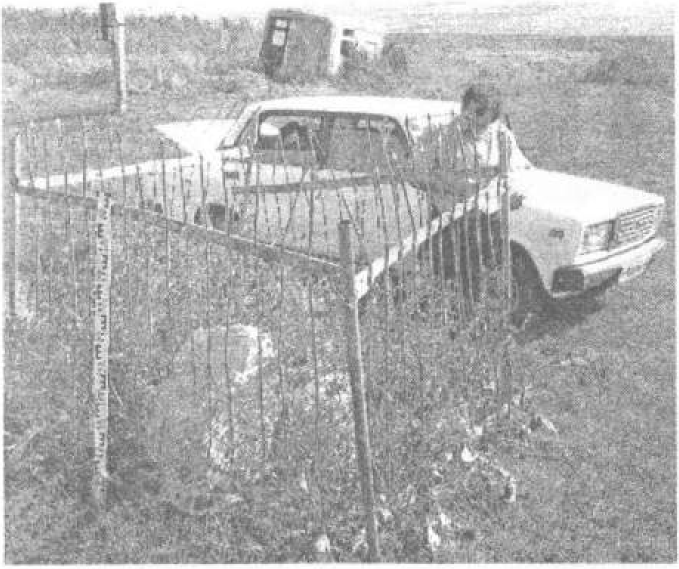

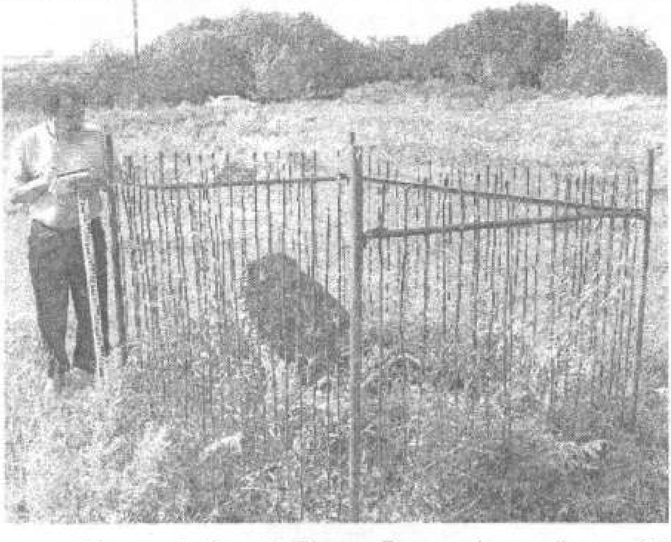

Наратлы авылы (Сосновый Ключ) "Нарат Елга шәһәрлеге"нnән 500 м. ераклыкта, көнбатыш тарафта урнашкан. Авылда бүгенге көндә кеше яшәми. Күренеп тора ки, авылда яшәгән керәшен татарлары әлеге ташларга карата яхшы мөнәсәбәттә булып, аларны саклау чараларын күрергә тырышканнар. Әлеге ташлар фәнни яктан өйрәнелмәгән. Археологик һәйкәл буларак теркәлмәгән. Тимер койма эчендәге 4 ташта эшкәртелгән (өстәге рәсем) һәм туры почмаклы ташларның аркалары һәм өлешчә бизәк өлешләре генә сакланып калган. (1 ташның үлчәме 100х60х22) Сүрәттәге ташлар бер-берсеннән 400 м. ераклыкта урнашкан. Шушы арада табылган ташларны бер урынга туплаганнар һәм тимер койма белән тотып алганнар. Элек бу урында ташлар күп булган. Хәбәрләр буенча авыл эчендә тагын ташлар бар. Авыл халкы таш куелган урыннарны "Изгеләр йорты", дип атап йөртә. Астагы рәсемдәге ташның үлчәме 130х65х12. Ташлардан көньякта, елга буенда, борынгы авыл нигезе сакланган. *2007 елда уздырылган экспедиция вакытында Наратлы авылы эчендәге кабер ташларының урыны JPS ярдәмендә төгәл билгеләнде.*

Исләй авылы биләмәсенә кергән борынгы ташлар турында мәгълүмат

Зират ачыклык урында, елга буенда урнашкан. Тимер койма белән тотып алынган. Зиратта эчендә биш таш. 2007 елда уздырылган экспедиция вакытында (Җитәкчесе: ТФАның, Тарих институты хезмәкәре Наил Набиуллин) кабер ташларының урыны JPS ярдәмендә төгәл билгеләнде.

1. Беренче таш. Язуы укыла. 9 юл. Туры почмаклы. Биеклеге 80 киңлеге 60, калынлыгы 12 см (ташның җирдән чыгып торган өлешен үлчәнде).

2. Икенче таш. Эшкәртелгән, 5 юл язуы укыла. Таш арка рәвешендә эшләнгән. 160х55х20.

3. Өченче таш. Эшкәртелгән. Ташның өчке өлеше сынган. 4 юл язу. Авыр укыла. 100х55х20.

4. Дүртенче таш. Арка формасында. Язуы юк. 115х50х12.

5. Бишенче таш. Эшкәртелгән 2 юл язу. Авыр укыла. Туры почмаклы 80х45х12.

Татар Талкышы биләмәсенә кергән борынгы ташлар турында мәгълүмат

(Авылдан 3 чакрым көньяк тарафта, елганың сул ягында урнашкан)

1. Беренче таш. 10 юлы укыла. (Сүрәте күрсәтелә). Биеклеге 120, киңлеге аста 70, өстә 60, калынлыгы 25 см.

2. Икенче таш. Янәшә үк башка ташның ватыгы һәм вак ташлар бар.

3. Өченче таш урыны калкулыклы урын (ташның күмелеп калуы ихтимал). Бу урын тимер чылбыр белән әйләндереп алынган.

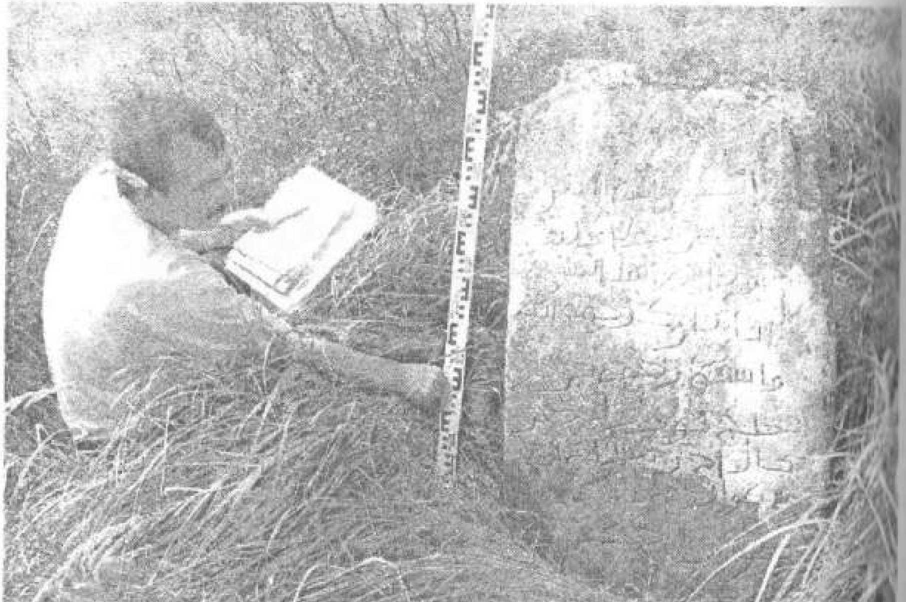

Сәнгать музее биләмәсендә сакланучы кабер ташлары

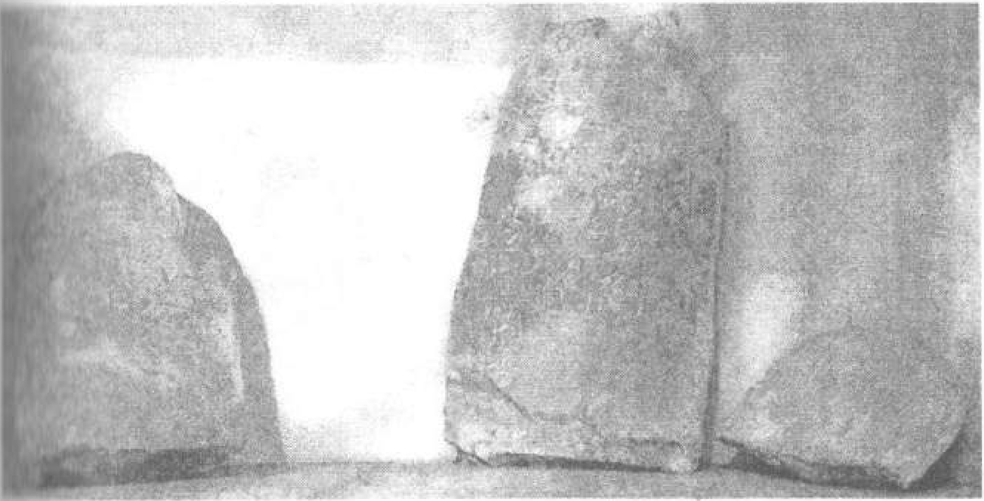

3-нче таш

4-нче таш ватыклары

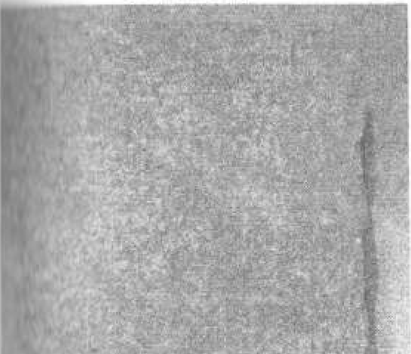

1-нче ташның аскы өлеше

2-нче ташның аскы өлеше

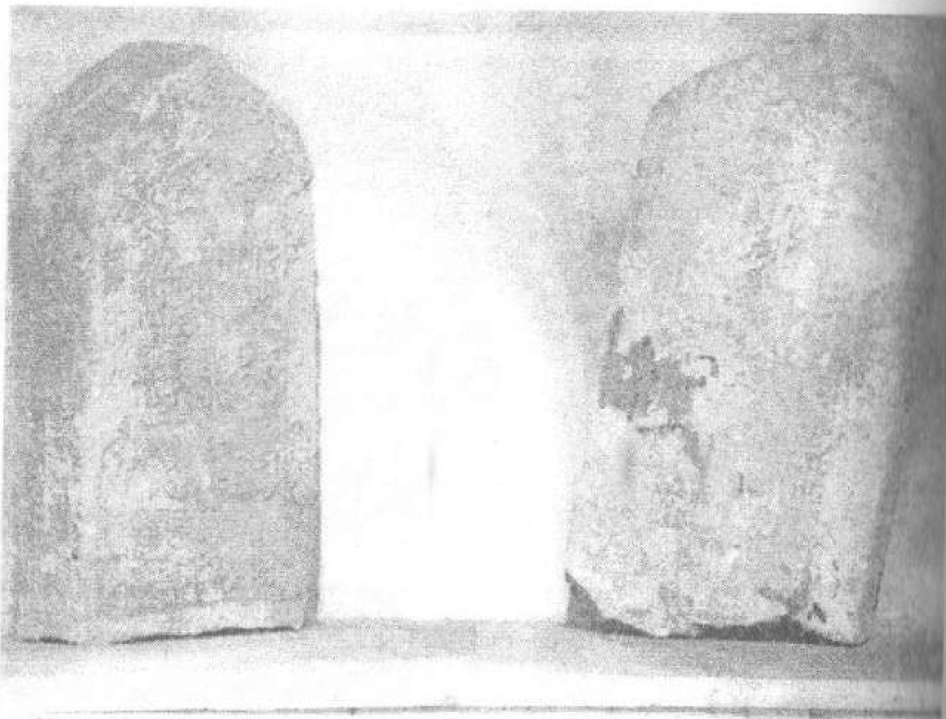

1 нче ташның өске өлеше 2 нче ташның өске өлеше

Казан шәһәре Сәнгать музее биләмәсендә Казан ханлыгы чорына караган 4 таш (барлыгы 7 өлештән тора) саклана. Әлеге ташлар Гали Рәхим, Һарун Юсупов тарафыннан өйрәнелгән һәм Казанга китертелгән. Бу ташлар берара кадерсез ята. 1996 елда аларга Татарстан Фәннәр академиясенең фәнни хезмәткәре Н.Ф.Исмәгыйлов (Нәккаш) игътибар итә һәм аларны кабат барлап, өйрәнә. Ташларның язмалары, кайдан китерелгәнлеге һ.б. мәгълуматны Сәнгать музее директорына тапшыра. Бүгенге көндә ташлар чистартылган, яхшы урында саклана (2010 елның 20 апрелендә төшерелгән сүрәт). Ташларның сүрәте югарыда, язмалары түбәндә күрсәтелә).

Беренче таш

(Бу таш Казанга Биектау районы, Сулабаш авылыннан китерелгән. Һ.В.Йосупов язмаларында искә алынган)

Сынган, ике өлештән (Сурәттә күрсәтелгән) һәм барлыгы 9 юлдан тора:

Транскрипциясе:

1. Калә Аллаһу Тәгалә:
2. «Күллү мин галәйһа фани вә йәбка вәҗһү
3. Раббикә зөлҗәләл вә-л-әкрам”
4. Калә-н-нәбиййү галәйһи-с-сәлам:
5. «Әд-дөнйа – мазрагатү-л-ахирәти»
6. Тарих тукыз йөз илле икедә (1545)
7. Дәүләткилде углы Йабынчы
8. мөхәррәм аенда даре-фәнадин даре
9. бәкага рихләт кылды.

Тәрҗемәсе:

Аллаһу Тәгалә әйтте: «Җир йөзендә булган һәмма нәрсә дә фани, бары ник бөеклек иясе кәрим Раббының йөзе генә мәңгелек. Пәйгамбәр галәйһиссәлам әйтте: Бу дөнья – ахирәтнең басуы, ягъни кыры гына”.

Тарихның тугыз йөз илле икенче елда Дәүләткилде угылы Ябынчы (яки Йабынчы) фани дөнья йортыннан мәңгелек йортына күчеп китте.

Ташның икенче ягындагы язу:

1. Бу ләүһәне әтисе Дәү-
2. ләткилде бина кылды

Ташның ян-ягында гарәп (уң) һәм татар телендә (сул) ханлык чоры ташларына хас булган билгеле шигырь юллары урнашкан.

Уң яктагы язма: *Әрәәү-д-дунйа харабән бигътибарый,*
Фә лә йәбка мәдамән би-л-карарый.

Сул яктагы язма: *Күрәрмен дөньяны үтеп баручан итеп, җимерекләр телендә, шул килеш бертөрле тормас ул мәңгегә.*

Икенче таш

(Бу таш Казанга Әтнә районы Олы Мәнгәр авылы тирәсеннән китерелгән.) Сынган, ике өлештән һәм барлыгы 7 юлдан тора:

Тәрҗемәсе:

1. Аллаһу Тәгалә әйтте: «Һичбер җан иясе
2. үзенең кайсы җирдә үләсен белмәс”. Мактаулы һәм
3. Бөек (Аллаһ)әйтте: “Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр”.
4. Пәйгамбәр, аңа Аллаһның сәламе булсын, әйтте: “Бу дөнья – ахирәтнең иген кыры гына”.
5. Тарих меңдә ике ел узып (1594),
6. зөлхиҗҗә аенда Чапкын хатыны Җанай-солтан
7. фани йорттан мәңгелек йортына күчте.

Ташның ян-якларында бизәкле өслектә язылган язу укылмый.

Өченче таш

(Бу ташның Казанга кайсы төбәктән китерелгәнлеге билгесез.)

Сынган, өске өлеше генә сакланган.

Ташның як ягында сакланган шигырь юллары:

Гарәп телендә: *Әрәәү-д-дүнйа харабән бигътибарый,*
Фә лә йәбка мәдамән би-л-карарый.

Татар телендә: *Күрәрмен дөньяны: вәйрана бары,*
һәмишә бакый ирмәс – юк карары.

Дүртенче таш

(Бу таш Казанга Арча (Әтнә) районы Иске Өҗем авылы тирәсендәге зираттан китерелгән дип фаразлана. Н.Ф.Калиннин тарафыннан төзелгән альбомда 1610 елда куелган, язмалары һәм эшләнеше белән охшаш булган ташның сүрәте бар.) Сынган, ике өлештән һәм барлыгы 9 юлдан тора:

Тәрҗемәсе:

1. Аллаһу Тәгалә әйтте: «Һичбер җан иясе
2. үзенең кайсы җирдә үләсен белмәс". Мактаулы һәм
3. Бөек (Аллаһ)әйтте: "Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр".
4. Пәйгамбәр, аңа Аллаһның сәламе булсын, әйтте: "Бу дөнья – ахирәтнең иген кыры гына".
5. Тарих меңдә утыз җидедә (1629)
6. мөбәрәк рабигыләввәл аенда
7. Җансары угылы Аксары
8. фани йорттан мәңгелек
9. йортына күчте.

Описание произвел старший научный сотрудник ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, специалист по древнетатарской литературе и каллиграф Наджип Наккаш (Наджип Файзрахманович Исмагилов). Были использованы альбомы фотографий, научные труды видных ученых Н.Ф. Калинина и Г.В. Юсупова, хранящиеся в архиве ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова.

Исмагилов

14 августа 1997 г.

Нәжип Исмәгыйлов тарафыннан тикшерелгән ташъязмалар (югарыда кыскача искә алынган кульязма өч телдә эшләнгән, 7 бит) Казан шәһәре Сәнгать музее архивына тапшырылды.

Христиан чиркәвендә мөселман ядкәрләре

Нәҗип НӘККАШ-ИСМӘГЫЙЛ "Мәдәни Җомга", 1997, №18, 9 май. 14 б.

Кайвакыт без үзебезнең татар тарихын әллә кайлардан, читтән, урыс кульязмаларыннан, документларыннан эзлибез. Ә юньләбрәк карасаң, моңарчы билгесез булган бик кирәкле, кыйммәтле мәгълүматлар якында гына, башкалабыз уртасындагы иске бинаның бармак калынлыгы штукатуркасы астында гына икән. Бу очракта дә нәкъ шулай булды...

1997 елның февраль аенда Казан кремле уртасында утырган Благовещение чиркәвен яңарту, реставрацияләү эшләре башланды. Бу эшне Мәскәүнең "Реставрация" берләшмәсе алып бара.

Әлеге чиркәү турында М.Вехнер “Великие Булгары. Казань. Свияжск” *(Москва, 1978)* дигән китапта болай яза: “Благовещенский собор был заложен Иваном Грозным на месте разрушенной мечети – в ознаменование своей победы, которой придавалось значение торжества христианства над мусульманством”.

Башта ул урынга агач чиркәү салалар, ә инде 1556 елда “Благовещение” храмын таштан төзи башлыйлар һәм 1562 елда төгәллиләр. Менә хәзер бара торган яңарту вакытында Мәскәү реставраторлары бригадиры, рәссам-реставратор В.Косушкин беренче кат штукатурканы кубара башлау белән үк гарәп язылу ташка юлыккан. Әлеге мәгълүматны шул чиркәүдән еракта түгел урнашкан фольклор үзәге директоры Котдус Хөснуллин белеп ала һәм, реставрация фондының рөхсәте белән, 4 март көнне ташны кереп карый. Язулы таш чиркәү эчендә, подвал сыман урында, ишек өстендә балка итеп салынган икән. Язу исә башка түбә куелган. Язуны шунда ук фотога, видеотасмага төшереп алалар һәм ни-нәрсә икәнен белү, ачыклау өчен Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтыннан без фәкыйрегезне чакырып китерәләр.

Видеотасмадан карап, кәгазьгә күчермәсен алганнан һәм эпиграфика хакындагы кайбер фәнни әдәбиятны карап чыканнан соң менә нәрсәләр ачыкланды.

Таштагы гарәпчә язуның бөтен сүзләре дә ачык укылмый, чөнки кайбер хәрефләр кителгән, кырылган, кайберләре измә белән укмашып каткан. Шулай да "әд-дөнйа" һәм “фәләйәбка” сүзләре ачык күренеп тора иде. Текстның ни икәнен абайлау өчен шул сүзләр житте дә, калганнарың исә мин шул чорда башка кабер ташларында сакланып калган, фәнни әдәбиятта теркәлгән мәгълүм текст буенча ачыкладым. Бу язу - XV-XVII гасыр кабер ташларында еш очрый торган фәлсәфи эчтәлекле гарәп шигыре. Аның гарәпчә яңгырашы болай:

Әраэу-д-дөнйа хәрабән бигътибарый, Фәләйәбка мәдәмән билкарарый.

Татарча сүзгә-сүз тәрҗемәсе: *"Күрәмен дөньяны бетә баручы итеп, җимерекләр хәлендә, даими бер хәлдә тормый ул мәңгегә"*. Бу шигырь шул заманнарда гадәттә ташның кырына языла торган булган, икенче кырында исә аның татарча шигъри тәрҗемәсен язганнар. Яңгырашы болай:

Күрәмен дөнйаны: вайран бары, Һәмишә бакый ирмәс, йүк карары.

Ихтимал, чиркәү эчендә башка авыр ташлар арасында кысылып, ыңгырашып ятучы бу мөселман кабер ташының капма-каршы ягында татарчасы да язылгандыр. Ә инде ал ягында кабер иясенең исеме, кайчан вафат булганы да күрсәтелгәндер... Ә ул исә, чиркәү диварының ташлары белән бастырылган.

Кабер ташларындагы язулар буенча зур белгеч, атаклы татар галиме Һарун Вәли угылы Йосыпов үзенең “Введение в булгаро-татарскую эпиграфику” *(Мәскәү-Ленинград, 1960)* китабында әлеге текст хакында болай язган: *“XVI гасыр кабер ташларының характерлы сыйфаты – ташның кабыргасында мәгълүм шигырьдән торган язу, гадәттә ул ике яктан рамкалар эчендә гарәп һәм татар телләрендә язылган. Болгар эпитафияләрендә дә урын алган суфыйчылык характерындагы бу шигырь соңрак, XVII гасырның икенче яртысында Татарстан территориясендә дә Башкортостан территориясендә дә күзәтелә...”*

Һ.Йосыпов шушы язуны эченә алган эчен үзенә мәгълүм һәм урыс галимнәре дә тикшергән иң борынгы ташны күрсәтә. Ул - Башкортстанның Чишмә авылы янындагы каберлектә, 1339 елда вафат булган Хөсәен бин төрбәсенә куелган таш. Бу китапта шундый текстлы Арча районы Иске Өҗем авылындагы XVI гасыр башы, Башкортстанда Чишмә авылы янындагы 1691 елгы, Теләче районы Максабаш зиратындагы 1681 елгы кабер ташларының да күчермәләре бирелгән. Димәк, чиркәү эчендәге бу таш та, типик бер мөселман татар ташы икән. Таштагы язу профессионал-оста кулы белән калкытып язылган, язу фигуралы кыса эченә алынган. Мондый яхшы сыйфатлы зур кабер ташы югары катлам кешеләренә генә куелган булуы мөмкин. Ихтимал, вафат булгач, кирмән эчендә махсус төрбәгә куелган берәр Казан ханының, яисә аның варислары, туганнарының билгесе, ядкәредер бу таш.

Реставрация эшләрен башкаручы белгеч В.Косушкин, әле эшнең яңа гына башлануын, кабер ташларының әле тагын да очравына, бигрәктә аларның чиркәү нигезендә, фундаментында күп булуына ышанычы нык икәнен сөйләгән. **Язулары кырылган икенче бер ташның килеп чыгуы** да бу фаразларны раслап тоора. Күрәсең, урыслар чиркәүне таштан төзегән вакытта җимерелгән мәчетнең һәм ханнарның мавзолей-төрбә ташлары гына түгел, хәтта “бисмилла”лы, “әлхәм”ле мөселман кабер ташларын да һич икеләнүсез, оятсызларча файдаланганнар.

Шулай итеп, шушы реставрация барышында Казан ханлыгы чоры тарихына караган кызыклы, яңа мәгълүматлар ачылачак, фаҗигале тарихыбызның матди истәлекләре дөнья йөзенә чыгачак икән. Әлбәттә, бу ядкәрләрне тиешле, фәнни дәрәҗәдә өйрәнүдә, аларны саклау һәм дөньяга чыгаруда Казан Кремле музей-тыюлыгы хезмәткәрләренең зур тырышлыгы сорала.

Кабер ташындагы борынгы шигырьдә язылганча, дөнья мәңгелек түгел, һәр нәрсә үтә, бетә бара, җимерелә. Шуңа күрә кешенең дөньядан китүе, үлеме гаҗәп түгел. Шулай да тарихи хәтер, язу озакка кала. Мөхәммәт пәйгамбәрнең яраны Гали Әбүталип болай дигән: “Язу – ике телнең берседер, һәм дә озынрагыдыр”. Чынлап та язу вакытлар аша үтеп чыга, тарихи хәтеребезне яңарта, онырыга, онытылырга ирек бирми... Тукаебыз да әйткән бит:

Кылт итеп искә төшәдер намнары, дәүләтләре
Карт бабайларның, моны күрсәң, бөтен Сауләтләре.
Ачыла алдында тарихтан театр пәрдәсе:
Аһ! дисең, без ник болай соң? без дә Хакның бәндәсе.

Нәҗип НӘККАШ-ИСМӘГЫЙЛ

Казан ханлыгы феодаллары белән бәйле авыллар исемлеге

№	Авыл атамасы	Атамага бәйле феодаллар	Чыганак	Хәзерге аталашы
1	Дер. Ярнушевская Урсенова, “что была пуст. Ярнуша князя”, на реч. Урсенове	Ярныш Үрсәне, Ярнуш бәк авылы	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 155; Казанский, лл. 285 об. - 286.	ТР Арча районы Татар Кадрәге (Үрсәк) авылы
2	дер. Урнашево	Шәйсуп бәк	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 159; *(ПСРЛ, XIII, 1965, с. 237).*	ТР Арча районы Орнашбаш, Орнаш
3	пуст. Тереулово, на реч. Нурме «по одну сторону»	Тереугыл бәк *(1546 елда Мәскәү хезмәтенә күчә)*	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 169 об.; ПСРЛ, XIX, с. 524; ПСРЛ, XIII, 1904, с. 149; Казанский, л.321.	ТР Питрәч районы Чертово авылы
4	дер. Тебек-Кози (Табек - Кози) Большие на реч. Максе	Җанбулат бәк Шеманов	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 227 об.; Казанский, лл. 360-360 об., 373-373 об.	ТР Теләче районы Олы Кибәхуҗа, Югары Кибәхуҗа
5	Дер. Бурнашево	Борнаш бәк	РГАДА. Ф. ГКЭ, д. 6431/23, л. 6-об.; д. 6430/22, л.1	ТР Апас, Югары Ослан, Борнаш авыллары (?)
6	пуст. Сарку-Кадыша» (Сокур-Кадыша), дер Кадышево	Кадыш бәк *(1546 елда Шаһгали тарафыннан үтерелә)*	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 136 об.; ПСРЛ, XIII, 1904, с 149; Казанский, лл. 191 об.-192, 357-358 об., 291, 298.	Казан шәһәре биләмәсе, Кадыш авылы
7	Камай	Камай морза *(1552 елда урыс ягына чыга)*	ПСРЛ, XIII, с. 202, 214, 221; РГАДА. Ф. 1209, кн. 642, лл. 108-115	ТР Биектау районы Камай авылы
8	дер. Кулуцци	Колыш бәк	ПСРЛ, XIII, 1904,	ТР Мамадыш

		(1546 елда Казаннан Мәскәүгә кача)	с. 149	районы Колышчы авылы (?)
9	Кулаево дер. Куляево (Кулаево, т. Колый - Колай), на реч. Шемеле	Колай морза	ПСРЛ, XIII, 1904,с. 245, 265; Казанский, лл. 341 об.-342.	ТР Питрәч районы Кулаево (Колай) авылы
10	Давлекеево	Дәүләк – Дәүләт морза	ПСРЛ, XIII, 1904,с. 265	Казан шәһәре биләмәсе
11	дер. Каймар займ. Камар - Мамыш («Комар - Мамыш»), “Шишкинское Бакова», на р. Казани	(Камәр) Мәмеш, Мәмеш морза	ПСРЛ, XIII, 1904, с. 265; Казанский, лл. 287-288.	ТР Биектау районы Каймар һәм Шушар авыллары
12	Кибячи	Кебәнәк морза	ПСРЛ, XIII, 1904, с. 245.	ТР Лаеш районы Дятлов (Кибәчә, Кибәч иле)
13	Кощакова	Кошчак-Олан *(Казаннан Крымга киткәндә һаләк булалар)*	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 124. Казанский, лл. 217 об.– 218, 319 об., 320.; ПСРЛ, XIII, 1904, с. 468.	ТР Питрәч районы Кощаково (Кошчак-Олан) авылы
14	Карамышево дер. Карамыш - Уланова, на реч. Суле и реч. Меше	Карамыш-Улан Карамыш бәк *(Җангали хан үтерелгәч аның яклылар Мәскәүгә килә)*	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 182. Казанский, лл. 349 об.-350 об. ПСРЛ, XIII, 1904. с. 476.	ТР Питрәч районы Уланово (Олан Иле) авылы
15	дер. Аган, «пуст. Телепеевская на р. на Меше, на Нагайском перевозе»	Телә-Би (?)	Казанский, лл. 176-176 об.	ТР Лаеш районы җирләре
16	дер. Бекеча (т.	Бәк очы (?)	Казанский, лл.202-	–

	Кибәч Иле, Кибәче), на р. Меше		203, см. № 47, 224.	
17	дер Сарбеева (Сарбиева, Сарыева), на реч. Нурме)	Сарый би (Сарый батыр) *(1553 елда Биек таудагы сугыш)*	Казанский, лл. 215 об. - 216 об, 310 об. - 311 об.; ПСРЛ, XIII, 1965, с. 239.	–
18	дер. Кудашево (т. Кодаш Иле), на реч. Нурме	Кодаш иле (Кодаш биләмәсе)	Казанский, лл. 218-218 об.	ТР Питрәч, Биектау районнары Кудашево (Кодаш Иле) Кодаш авылы
19	дер. Малая Мемер - «на ключю» пуст. Мемери Средние, (Пимер), «на ручью у Нурмы»	Би Әмир	Казанский, л. 225, 372.	ТР Биектау, Питрәч районнары Чубарово (Чубар) Пимәр авылы
20	пуст. Беляк	Бүләк – Билек	Казанский, лл. 233-233 об.	ТР Лаеш районы Беляково (Билек)
21	дер. Тевельди на реч. Киндере	Тәүгилде, Тәүкилде	Казанский, лл. 247 об. – 248 об.	ТР Биектау районы Пермяки
22	пуст. Бучюнби	Бүчен-Бүчүн би	Казанский, лл. 279 об.-280 об.	–
23	дер. Тугашево (“Тучашево”, на реч. Кокшодаме	Тугаш балалары	Казанский, лл. 279 об. - 280 об.	ТР Питрәч районы Тогашево (Тугаш)
24	дер. Инсичюрина, на реч. Инсе	Өнсә чура	Казанский, лл. 288-289.	ТР Биектау районы Өнсә
25	дер. Чюразина, на реч. Чурази	Чура Газый, Чуразый	Казанский, лл. 290 об.-291 об.	ТР Биектау районы, Каенсар (Барсуково)
26	дер. Новая, «пуст.	Дәүләтъяр	Казанский, лл. 294	ТР Биектау

	Девлезеровская на реч. на Ун(ь)бе на Сейре», «по Атницкой дороге за Казанью рекою»	Тогаш авылы белән янәшә (“Тогаевы дети”)	об.-295 об.	районы, элекке Тогашево (Тагаш-Тугаш) авылы
27	дер. Ликеево (Лекеево), «блиско реки Камы»	Галикәй	Казанский, лл. 321 об.-322 об., 323.	–
28	с. Каракчей-Кабан	Карачы Кабаны	Казанский, лл. 396 об.-397.	–
29	дер. Аметева (Ометева), «на Арском поле»	Әхмәт-Әмәт	Казанский, лл. 404 об.-405 об.	Казан шәһәре Әмәт бистәсе
30	пуст. Кеземетева, на оз. Кеземетеве	Хуҗа Әхмәт - Хуҗәхмәт	Казанский, лл. 406-406 об.	Казан, Куземетьево (Хуҗа Әхмәт) бистәсе
31	Солтан иле	Солтан Гали углы Колчура	Борынгы, 1963, 477 б. (“Хаҗи Гәрәй дастаны”)	ТР Балык бистәсе районы Солтан
32	сц. Чебакса - (Чебакча), на реч. Киндере (т. Киндерле)	Чабык бәк *(1541 дә илчелек җитәкчелегендә Мәскәүгә Чабык бәк килә)*	Казанский, лл. 251 об. - 252 об. ПСРЛ, XIII, 1965, с. 433	ТР Биектау районы Чебакча авылы
33	дер. Шамши Кобиковская, на реч. Шамше	Шәмшә бәк (*1552 елда әсир төшкәч: "Казанлылар..., җаннарын фида итәргә карар бирмешләр"*)	ПСРЛ, XIII, 1965, с. 476.; Казанский, лл. 251 об. - 252 об.	ТР Биектау районы Шәпше авылы
34	поч. Ангил(ь)деева (Енгильдеева, Янгильдеева, на реч. Ноксе	Анкилде абыз *(Нурали бәк Анкилде абызны Шаһгали янына җибәрде)*	ПСРЛ, XIII, 1965, с. 468-469.; Казанский, лл. 414-414 об.	ТР Питрәч районы Гильдеево авылы

Казан ханлыгы дини феодаллары белән бәйле авыллар атамасы

№	Авыл исеме.	Дини дәрәҗә	Чыганак	Авылларның хәзерге атамасы
1	Олы Колсәет (Казансу елгасында)	Сәет	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, лл. 115-об, 149 об.	Казан шәһәре Совет районы Колсәет авылы
2	Сәетләр (Сулы елга)	Сәетләр	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 127 об.; Казанский, лл. 224-224	ТР Биектау районы, Тылмач авылы.
3	Сәет (Киндерле елгасы)	Сәет	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 144 об. Казанский, лл. 261-261	ТР Биектау районы, Белянкино авылы
4	Олы Шихаздә (Сулы елга)	Шәехзадә	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152. л. 148 об.; Казанский, лл. 269-271, 274 об.	ТР Питрәч районы, Шихаздә авылы.
5	Кече Колсәет (Киндерле елгасы тамагы), пуст. “Кулсеитова”	Сәет	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 152 об.; Казанский, л. 377 об.	Казан шәһәре Совет районы биләмәсенә кергән авыл
6	Хозяшево (Хужаш елгасы) (пуст. Хозяшева, на реч. Хозяшеве	Хужа (мөселман титулы)	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 155 об. Казанский, лл. 286-286 об.	ТР Арча районы Чулпан авылы
7	Колсәет (Олы Кырым елгасы) дер. Кулсеитово Большое, на р. Казани и устье реч. Киндерлей	Кол Сәет, Олы Сәет	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 158. Казанский, лл. 200-200 об.	Казан шәһәре Совет районы Колсәет авылы
8	Арышхозда (Ары Шәехзадә)	Шәехзадә	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 172.	ТР Питрәч районы, Арышхазда авылы
9	Дәрбиш-Дербышко, дер. Дербышкино, на р. Казани	Дәрвиш – Дәрбишгали	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 173. Казанский, лл. 328 об. - 329.	Казан шәһәре, Олы Дәрбиш (“Дәрвишләр”) авылы
10	Обызова (Абыз)	Хафиз	РГАДА. Ф. 1209, кн.	Казан шәһәре,

	(Нокса елгасы)		152. л. 181.	Кече Дәрвиш авылы тирәсе
11	Амангозя	Хужа (Аман Хужа)	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 187.	Мишә елгасының урта агымы тирәсендәге авыл
12	Төбәкхужа, Олы, Кече, Өченче Төбәк хужалар (Нокса елгасы)	Хужа	РГАДА. Ф. 1209. Кн. 152. л. 193.	Теләче районына кергән авыллар
13	Молнино	Мулла (Мулла иле)	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 224 об.	–
14	Алдербыш-Әлдермеш	Әл-дәрвиш (Дәрвиш Гали)	РГАДА. Ф. 1209, кн. 152, л. 245 об.	ТР Биектау районы, Әлдермеш авылы
15	Кулмаметово	Кол-мәмәт. Кол-мөхәммәд	Казанский, лл. 404-404 об.	Казан шәһәре, Суконный бистәсе (Түбән Кабан күле тирәсе)
16	дер. Кузебердей, на реч. Салтановке (Солтан)	Хужа-бирде	Казанский, лл. 182 об.-183).	ТР Балык Бистәсе районы, Шумково (Шумков) авылы
17	дер. Альгозы, на р. Меше	Альгазы – Әлгазый	Казанский, лл. 198 об.-199 об., 233 об.	ТР Балык бистәсе районы Анатыш тирәсе. Ханлык чорында Әлгазый атамасындагы ике авыл булган
18	дер. Япшеик (Апшеик, Опшеик, Опшаик	Ак Шәех (?)	Казанский, лл. 273-274 об.	ТР Балык бистәсе районы, Анатыш авылы тирәсендә
19	дер. Бызазова (Абызазова), на реч. Ноксе	Абыз - Хафиз	Казанский, лл. 343-343 об., 345-345 об.	Казан шәһәре, Совет районы биләмәсенә керә
20	пуст. Амангозю (Амангози, Омангази)	Амангазый – Аман Хажи (Хужа?)	Казанский, лл. 348 об.-349.	–

Дәүләт төзелеше һәм Казан ханлыгындагы феодал вассаллык мәнәсәбәтләрен ачыклау буенча аңлатма сүзлек

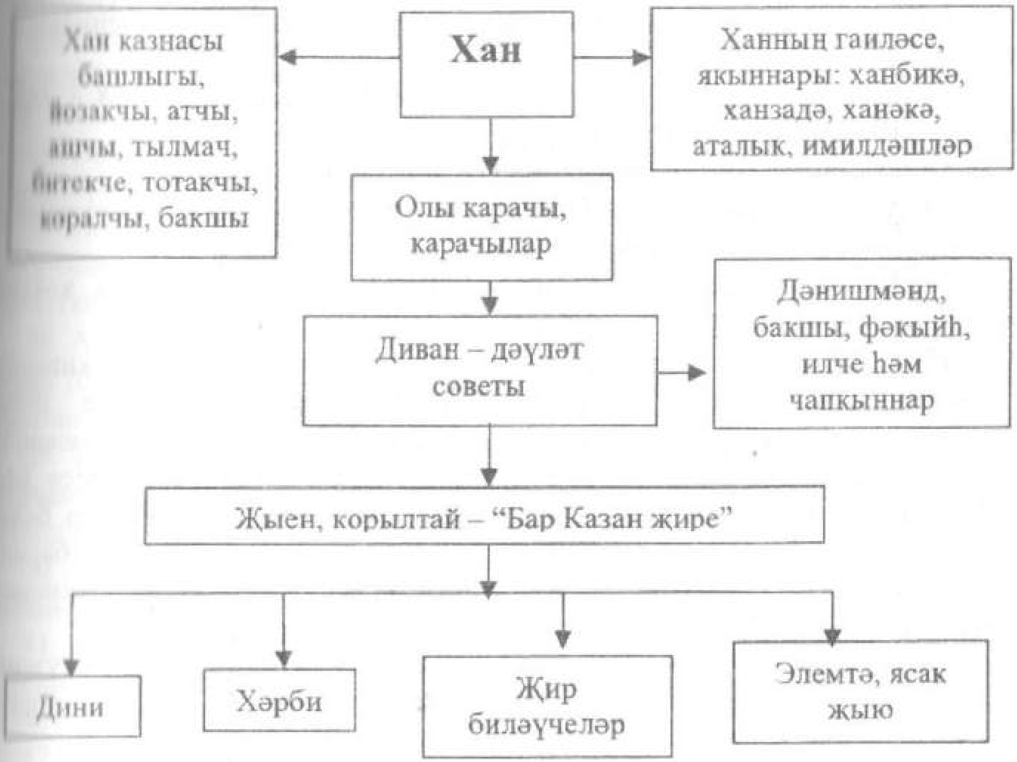
Хан
Хан казнасы башлыгы, йозакчы, атчы, ашчы, тылмач, битекче, тотакчы, коралчы, бакшы
Ханның гаиләсе, якыннары: ханбикә, ханзадә, ханәкә, аталык, имилдәшләр
Олы карачы, карачылар
Диван – дәүләт советы
Дәнишмәнд, бакшы, фәкыйһ, илче һәм чапкыннар
Жыен, корылтай – "Бар Казан жире"
Дини
Хәрби
Жир биләүчеләр
Элемтә, ясак жыю

1. Хан *(Кытай, Уйгур, Монгол, Алты Урда, Казан ханлыгы)* – дәүләт башлыгы. *(Герберштейн, 1988, с. 184).*

2. Ханбикә, дәүләтле ханым, ханым, ханша – ханның хатыннарын аңлатучы өстәмәләр. Хатын (ханша, ханым) – хан хатыннары титуллары буларак барлыкка килгән (*Султанов, 2001, с. 16*).

3. Алтын ханым – ханның олы хатыны.

4. Ханзадә – ханның улы *(Миңнегулов, 2003, 149 б.).*

5. Ханикә, ханәкә – ханның кызлары.

6. Ханыш – ханның кияүгә чыкмаган кызы.

7. Саин *(болгар-төрки)* – бөек, ирешә алмаслык, барысыннан да өстен, билгеле *(Фукс, 1817, с. 10);* Саин *(монгол)* – билгеле, яхшы, сәламат (титул) *(Древняя, 1996, с. 271),* юмарт *(Султанов, 2001, с. 84);* Саин *(татар)* – сау, сәламәт, сөекле мәгънәсен белгертә.

8. Әмин, Әмин хан *(борынгы төрки)* – имин, ышанычлы мәгънәсендә.

9. Олуг (*төрки*) – бөек, билгеле, хөрмәтле, зур һәм өлкән мәгънәсендә кулланышта *(Атласи, 1992, 448 б.).*

10. Кече, кечек *(төрки)* – яшь арасын белгертә. Түбәнсетү мәгънәсендә дә кулланышка кергән.

11. Олуг Солтан, Солтан әл гажи – Аллаһны олылау сүзеннән алынган ханның титулы. (Солтан титулын ханнарның хатыннары да йөрткән).

12. Солтан – ханның улы, тәхет варисы *(Герберштейн, 1988, с. 184)*

13. Шахзадә, падишахзадә *(гарәп)* – шах улы.

14. Җанакә – солтан нәселеннән булган хатын-кыз.

15. Угыл, Углан, (Олан, Оглан) – чынгызлылар нәселеннән чыккан ир балаларга тагылган төрки термин (*Султанов, 2001, с. 25*).

16. Калга (монгол?) – варис (гарәп) – тәхеткә утырыга хокуклы булучы *(Солтанов, 2001, с. 89)*.

17. Олы карачы, карачы – карап торучы, күзләүче, киңәшче мәгънәсендә. Хәрби җитәкче. Карачы итеп зур, көчле нәсел җитәкчеләре бәкләрбәге – әмирләр – бәкләрбәге – әмирләр билгеләнгән *(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 437)*. "Ханның дүрт киңәшчесе бар. Дәүләт эшенә бәйле мөһим карарлар кабул иткәндә хан алар белән киңәшә. Аларның берсе Ширин (ширни), икенчесе Барын (барин), өченчесе Аргын (гаргни), дүртенчесе Кыпчак (ципцан)" (*Вельяминов-Зернов, 1864, с. 184)*.

18. Аталык (*төрки*) – ата сүзеннән барлыкка килгән. Аталык сүзенең мәгънәсе куллану вакыты һәм урынына карап үзгәреп торган (*(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 437-438)*. Өч вариантта карала:

а). Хан һәм аның балаларына тәрбия кылучы. Атасы урынына калган агасы *(Султанов, 2001, с. 100)*. Кайбер очракларда киңәшче буларак языла. Аталык – тәрбияләнүчесенең, балиг булганчыга чаклы, кул астындагы җирләре белән идарә итүче (*Посольская, 2003, с. 72)*.

б). Җитәкче, хәрби башлык.

в). Кеше исеме буларакта кулланыла (*Аталык капкасы*).

19. Имилдәш (имидәш) – ханның, абый-энеләре, балаларының сөт энекәшләре, бер имидән тукланып, бер тәрбия алып үсүчеләр. Имилдәш – абый, якын туган, ышанычлы юлдаш мәгънәсендә дә йөргән (*Вельяминов-Зернов, 1864, с. 438)*. Имелдәшләр күп очракта җан сакчысы буларак хезмәт иткәннәр *(Посольская, 2003, с. 64)*.

20. Бакшы *(төрки, уйгур)* – ханның, диванның язу-сызу эшләрен алып баручы. Исәп-хисапчы *(Усманов, 1979, с. 128)*.

21. Дәнишмәнд (Дин-эш-мәнд) – фарсы телендә сәясәтче, галим киңәшче мәгънәсендә *(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 445)*.

22. Фәкыйһ – хокук сакчысы.

23. Диван (дәүләт советы) – карачылар киңәше. Ханга якын күренекле һәм хәрби җитәкчеләр җыелышы.

24. Казначы – хан казнасының сакчы һәм хисапчысы. Дәүләт хезмәткәре, ханның якыннарының берсе. Бәк дәрәҗәсендәге хезмәткәр *(ПСРЛ, XIX, 1903, с. 339).*

25. Сарай башлыгы (“дворецкий”) – хан сараендагы эшләр белән житәкчелек итүче. Бәк дәрәҗәсендәге хезмәткәр *(ПСРЛ, XIII, 1965, с. 168).*

26. Ашчы – хан һәм дәүләт идарәсендә эшләүчеләргә аш-су хәзерләүчеләр җитәкчесе.

27. Йозакчы (“Ключник погребный”) – хан гаиләсе һәм гаскәрен азык-төлек белән тәэмин итүче. Азык-төлекне хисапта тотучы. Хан хезмәткәренең дәрәҗәсе *(ПСРЛ, XIII, 1965, с. 123).*

28. Атчы – хан һәм аның гаскәрен атлар белән тәэмин итеп, аларны карап тору өчен җаваплы хезмәткәр дәрәҗәсе. Бу житәкчелеккә бәкләр куелган *(ПСРЛ, XIII, 1965, с. 168).*

29. Тотакчы – хан ауга чыкканда аны оештыручы җитәкчесе. Бу дәрәҗәне күпкә киң мәгънәдә аңларга кирәк. Ау – сугыш уеннары, сугышчыларның хәрби хәзерлеген үстерү мәгънәсендә аңлатыла.

30. Коралчы – хан гаскәрен корал белән тәэмин итүче. Бу дәрәҗәгә ышанычлы бәкләр куелган.

31. Корал ясаучы (“оружельничий”) – корал ясауны оештыручылар өстеннән житәкчелек иткән бәк дәрәҗәсендәге хезмәткәр *(ПСРЛ, VIII, 1859, с. 277).*

32. Битекче *(тәрки, уйгур, монгол)* – елъязмачы. Алтын Урданың башлангыч чорында эш кәгазьләрен алып баручы *(Усманов, 1979, с. 125).*

33. Азат әдәм, Азат адәмнәр – феодаль системадан бәйсез кешеләр. Алар азат хатлары аша бәйлелектән чыга *(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 335).*

34. Кеше – аерым гади хезмәткәр *(Герберштейн, 1988, с. 184).*

35. Кара халык – игенчеләр. Кара-ил – халык *(Гайнетдин, 1999, с. 171).*

36. Чуралар – хезмәтче, бәйле кешеләр *(Усманов, 1972, с. 92-93).*

Чуралар, нукерлар – бәкләрнең тән, шәхси сакчылары *(Исхаков, 1998, с. 77).*

Чуралар – хәрби әсирләр. Җир эшкәртүче гади игенчеләр кебек көн күргәннәр *(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 490).*

37. Бик чура – дәрәҗәле кол.

38. Кече, кечеләр (*тәрки*) – гади кешеләр мәгънәсендә.

39. Коллар – бәйле кешеләр.

Дини төзелеш

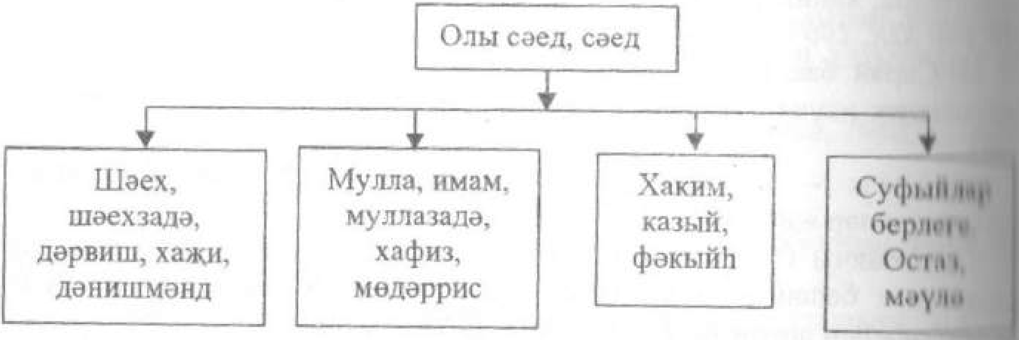
Олы сәед, сәед
Шәех, шәехзадә, дәрвиш, хаҗи, дәнишмәнд
Мулла, имам, муллазадә, хафиз, мөдәррис
Хаким, казый, фәкыйһ
Суфыйлар берлеге Остаз, мәүлә

Вәкыйф – дини фондтагы җирләр. Шуңа бәйле авыллар исемлеге (Сәет, Колсәет, Хуҗаш, Мәмле-Хуҗа Чаллысы. Мәмәтхуҗа, Дәрвиш, Әл-дәрвиш, Арышәехзадә, Шәехзадә һ.б.)

1. Олы Сәед, Сәед – дәүләттә иң зур дин башлыгының дәрәҗәсе. Сәед – Мөхәммәд Пәйгамбәр (Аңа Аллаһның сәламе булсын) нәселенең дәвамчысы санала (Сәедә – кыз туганнарына бирелгән дәрәҗә). Герберштейн буенча ханнан кала икенче кеше. Олы сәед – дәрәҗә (*Герберштейн, 1988, с. 440)*.

Сәед хан яисә башка югары дәрәҗәдәге хакимият кешеләренә охшамаса да дөресен әйтергә һәм әйткән сүзләре өчен җаза алмаска хокукы булган шәхес (*Посольская, 2003, с. 65)*.

2. Сәедзадә – сәеднең улы. Әтисе урынына каласын күрсәтүче дәрәҗә.

3. Шәех – миссионер, дин таратучы. Шәехләр – мөселман динен өндәүчеләр. Шәех–мәшәех – олы, ихтирамга лаек кеше, суфыйлар остазы, дәрвишләр ордены башлыгы мәгънәсендә.

4. Шәехзадә – шәехнең улы. Дәрәҗә буларак та кулланыла. Задә – ир бала, улы мәгънәсендә.

5. Суфыйлар – дәрвишләр, үзе өчен яшәүдән ваз кичеп, дөнья буйлап ислам динен таратучылар.

6. Мулла – мәчеттәге дин эшләрен алып баручы.

7. Муллазадә – мулла улы. Дәрәҗә.

8. Имам – рухи җитәкче. Мәчеттәге дин эшләрен алып бара.

9. Хаҗи – хаҗ кылган, яхшылык эшләүче кеше *(Смирнов, 1887, с. 222)*. Дәрәҗә.

10. Хаҗилар җәмгыяте – берләшмә. Хаҗилар дүрт халифнең нәселләренә туганлыклары булган шәхесләр. Кырым ханлыгында хаҗи – мулла мәгънәсендә йөртелгән (*Посольская, 2003, с. 73)*.

11. Хафиз *(гарәп)* – Корьән укучы, көръәнне яттан белүче. Дәрәҗә. Язык язучы, эш кәгазьләрен алып баручы буларак та билгеле *(Усманов, 1979, с. 128)*. Хафизлар хәрби хәрәкәтләрдә дә катнашканнар *(Школьская, 2003, с. 74)*. Татарларда – “абыз” әйтемендә дә билгеле *(Вельяминов-Зернов, 1864, с. 445)*.

12. Дәнишмәнд – укытучы, остаз һәм галим. Киңәшче мәгънәсендә. Дәрәҗә.

13. Мөдәррис – дәрес бирүче.

14. Дәрвиш – мөселман динендә булып, дөнья мәшәкатьләреннән баш кичүче. Ислам динен таратучы. Кеше исеме, авыл атамасы, дәрәҗә буларак та билгеле.

15. Яшь дәрвишләр – дәрвишләр йогынтысындагы шәкертләр *(Кол Шәриф, 1997, 80 б.)*.

16. Казый, ислам казыйлары – шәригать буенча каза (җәза) бирүче. Казый – халык судьясы.

17. Хаким *(гарәп)* – ике төрле мәгнәгә ия. Беренчесе хөкем итүче, өлкә судьясы мәгънәсендә. Икенчесе өлкә (олыс, даруга) һәм шәһәр идарәчесе. Дәүләт хезмәткәре. Дәрәҗә. Хаким – хан тарафыннан даругада яисә олыста хакимлек итүче. Хакимият башлыгы.

18. Мәүлә, мәүлә-зөл-ихтирам – ихтирамга лаеклы күренекле рухи (дини) җитәкчеләр *(Усманов, 1979, с. 212)*.

19. Мөфти – дини кануннар белән эш йөртүче *(Усманов, 1979, с. 212)*.

20. Мөхтәрәм хуҗалар – урындагы мактаулы кешеләр *(М.Г.Худяков)*, урындагы руханилар *(С.Алишев)*, финанс эшләренә бәйле чиновниклар (*Ш.Ф.Мөхәммәдьяров* – Сәхиб-Гәрәй хан ярлыгына бирелгән аңлатмадан).

21. Мөхтәсиб – шаригать кануннарын саклаучы *(Усманов, 1979, с. 212)*.

22. Мөәззин – азан әйтүче.

23. Шәкертләр – мәдрәсәләрдә укучылар.

24. Шәһид – дин өчен көрәштә гомерен бирүче.

Казан ханлыгына бәйле рухани башлыкларның исемлекләре. Бурнаш (1491-1507), Шаһ – Хөсәен (1512-1516), Боерган (1546), Мансур (1546) һәм аның улы Кол Шәриф (1552). Руханилар башлыгы дәүләттә ханнан кала беренче шәхес булып саналган һәм патшалар алышга вакытта, ул үзенең югары урыны аркасында, гадәттә, вакытлы хөкүмәтнең җитәкчесе булып калган.

Җир биләүчеләр (Икътисад)

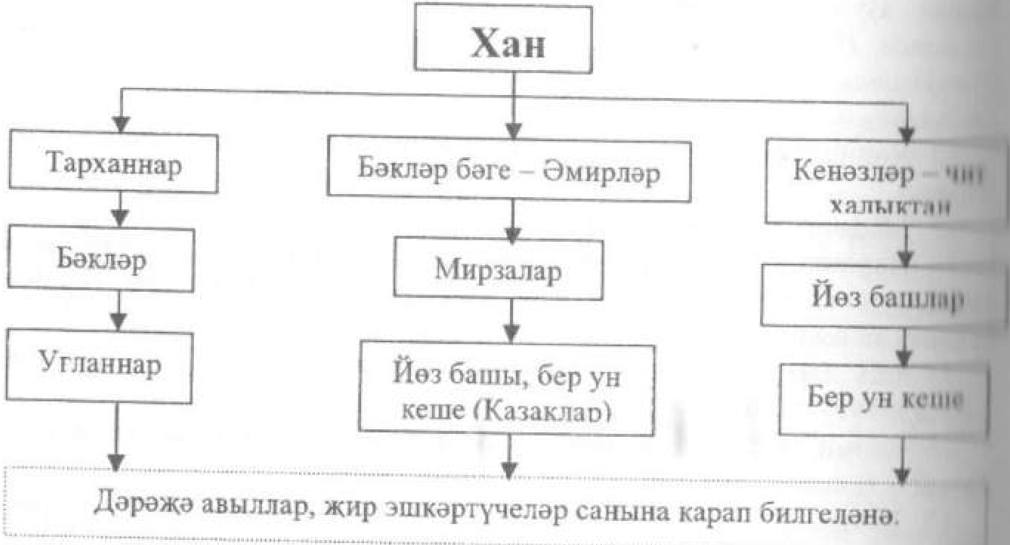
Хан
Тарханнар
Бәкләр
Угланнар
Бәкләр бәге – Әмирләр
Мирзалар
Йөз башы, бер ун кеше (Казаклар)
Кенәзләр – чит халыктан
Йөз башлар
Бер ун кеше
Дәрәҗә авыллар, жир эшкәртүчеләр санына карап билгеләнә.

1. Тархан, азат тарханнар – дәүләт эшендә, сугыш вакытында яки башка хезмәтләре өчен өстенлектән файдаланучы жир биләүчеләр. Ясак һәм биремнәрдән азат булуны белгертүче дәрәҗә *(Мухамедьяров, 1950, с. 138)*. Ата-бабаларыннаң калган җирләрдән файдаланучылар Хан тарафыннан бирелгән ярлык көченә таяналар. Тархан билгеләнгән жирдән ясак жыйган, башка өстенлекләрдән файдаланган *(Мухамедьяров, 1958, с. 10)*. Тархан системасы борынгы Болгар берләшмәсендә үк билгеле булган. *(Иречек, 1878, с. 164)*. Тархан (феодал) – хәрби уңышлары өчен жир һәм анда идарә хокукы бирелгән кеше *(Хара-Даван, 1996, с. 212)*.

2. Тархан – хәрби җитәкче, тарханлык – хезмәт өчен бирелгән жир. Тархан-бәкләр – хәрби хезмәттән башка бар бурычлардан да азат. Аерым очракларда, зур, мактаулы хезмәт эшләре өчен бүләк буларак бу жир тарханлык буларак калдырылган *(Греков, Якубовский, 1950, с. 137)*.

3. Аксөякләр – бай, дәрәҗәле кешеләр *(Миңнегулов, 2003, 149 б.)*.

4. Әмир *(Гарәп сүзе, Болгар, Уйгур, Монгол, Алтын Урда, Казан ханлыгы)* – дәүләт хезмәткәре. Дәрәҗә. Әмир хан янында яисә диванда булса карачы буларак кабул ителә. Башка аталышлары: бигләр бәге, олуг бәк, эре бәк, олыс бәге – хөрмәт, олылу билгесе. Урысча вариантта – владетельный князь, князь князей. Сугыш вакытында хан гаскәренең олуг башлыгы. Әмир дәрәҗәсе әмирнең олы улына гына күчә. Олуг бәкләр, әмирләр үз җирләре белән Казанда торып идарә иткәннәр. Әмирләр Казан ханлыгында үзенә бирелгән өлкәдән (олыс) җыелган жирле гаскәрнең башлыгы булган. Ул анда идарә иткән, шуннан туенган *(Мухамедьяров, 1950, с. 137)*.

Әмир – бөек, хөрмәтле солтан, җиңүче, ыругны данлаучы һ.б. *(Юсупов, 1960, с. 51).*

5. Бәкләрбәге – югары дәрәҗәдәге идарәче. Аның дипломатик мөнәсәбәт урнаштыру, армия һәм югары дәрәҗәдә хөкем карарын чыгару хокукы бар *(Герберштейн, 1988, с. 293).* Бәк – әмир сүзенең татар телендәге кулланышы (урыс телендә – князь, монгол телендә – нойон), *(Мухамедьяров, 1950, с. 136).*

6. Олы бәк – күбрәк нугайларга бәйле кулланышта йөргән.

7. Баш бәк – бәкләр бәге кулланышында. *(Герберштейн, 1988, с. 411).*

8. Бәк *(Кытай, Уйгур, Монгол, Алтын Урда, Казан),* (Би-бәй-бай, ага – Төрки, Болгар) – дәүләт хезмәтендәге идарәче. Дәрәҗә. (Әмирнең кече уллары.) Бәк – хәкимият кешесе, хан янында эшләүче, дәрәҗә мәгънәсендә. Бәкләр – ыруг башлыклары, бу титул нәселдән, нәселгә олы улга гына күчкән *(Усманов, 1972, с. 92-93).* Бәк – ун мең, мең, йөз, ун (бер ун кеше) санындагы гаскәр, яисә шушы санда гаскәр бирә алучы җирлекнең башлыгы. Бәк – хәрби яисә хәрби булмаган җитәкче *(Усманов, 1979, с. 210).* Төрки “бәк” атамасы, Алтын Урда дәүләте төркиләшкәч, монголардан килгән “нойон” терминын алыштыра *(Посольская, 2003, с. 63).*

9. Олыс бие – олыс белән идарә итүче феодал вассал *(Идегәй, 1988).*

10. Даруга бәк – хәрби һәм җирле башлык дәрәҗәсеннән тыш шәһәр һәм авыллар белән идарә итүче (*Усманов, 1979, с. 210).*

11. Даругачылар (бәкләр, даруга-бәкләр) – биләгән җиренең күләменә бәйле булмаган җирле хакимият башлыклары. Оглан, бәк, даруга – уртак кулланышта идарәчеләр мәгънәсен белгерткән. Эчке авыл һәм шәһәрләрнең даруга бәкләре (Кырым) *(Усманов, 1979, с. 210).*

Даругачы – каганнар һәм Алтын Урданың башлагыч чорында хәрби җитәкче, губернаторларга тиң вазыйфа булган. Соңрак, ханлыкларга бүленгән чорда (Казан ханлыгында), даругалар дип җирле хакимият башлыкларын атаганнар. Даруга дип аталу өчен бәкләр биләгән җирләренең мәйданының хисабы әһәмиятле роль уйнамаган *(Усманов, 1979, с. 210).*

Даругачы *(Алтын Урда чоры)* – биләгән шәһәр яисә аерым авылларыннан ун меңле гаскәр куя алган хәрби булмаган (граждан) дәрәҗәдәге шәхес *(Усманов, 1979, с. 210).* Даруга атамасы төрле чорда төрле мәгънәви үзгәреш кичергән.

Даруга – олы юлларга бәйле юнәлеш, өлкә мәгънәсендә. Даруга бәкләр – юлда йөреп, салым җыючы бәкләр. Даругачы – юл йөрүче бәк мәгънәсендә. Мәсәлән шул ук мәгънәдә карачы бәк – карап, тикшереп торучы бәк.

12. Бикә – бәкнең хатыны.

13. Бикәч – бәкнең кызы.

14. Биана – бинең (бәкнең) әнисе.

15. Биага – бинең якын туганы.

16. Мирза *(фарсы)* – әмирнең кече улы. Әмирзадәнең кыскартылган варианты – мирза. Татар телендә “морза” атамасында бирәбез. Морза титулы нәселдән нәселгә күчкән *(Усманов, 1972, с. 92-93)*. Морзаларның да олы карачы буларак саналганы бар. Җирле кешеләр. Аларның үз гаскәрләре булган. Морзалар татар аксөякләренә саналсаларда хан нәселеннән булмаганнар *(Посольская, 2003, с. 63)*.

17. Кенәз – рус телендә бу сүз күп очракта Казан ханлыгына кергән чит халыкларның бәк, морза, әмирләре кебек югары катлам кешеләрен белдерү өчен кулланылган.

18. Алпавыт, алпавыт улы – бай, дәрәҗәле кеше, җир биләүчеләр.
Алпавыт – бай киңәшче *(Герберштейн, 1988, с. 184)*.

19. Хуҗа *(фарсы)* – әфәнде, баш кеше, укытучы мәгънәсендә йөргән мөселман титулы *(Ислам, 1993, 152 б.)*. Хуҗа, байхуҗа – югары катлам аристократиясенең бер төркем вәкилләренең аталашы *(Әхмәтҗанов, 2002, 234 б.)*.

Җир биләүнең төрләре:

1. Хан биләмәләре (Урман, тугай, күл, кырлары).
2. Әмирләрнең җирләре. (Үзләре Казанда торып идарә иткәннәр)
3. Вакыф җирләре (Дин эшлекләләренә, дини үзәкләргә, уку йортларына бүленгән җирләр, авыл исемнәре буенча билгеләнә).
4. Бәк, морза, угланнарның билек-биләмәләре.
5. Тарханлыкка бирелгән җирләр.
6. Хәрби-лен җирләре (сөергал) – хәрби хезмәт өчен, җирбагарлар тарафыннан эшкәртелгән җир биләмәсе. Җир вакытлыча, хезмәт иткән вакытка гына бирелгән.
7. Биләмә җирләр (Сатырга яраган).
8. Җәмәгать (мәхәллә) җирләре – җир биләүче хокукый берәмлек. Бер мәхәлләгә берничә авыл кергән очраклар да булган. *(Лашков, 1887, с. 26)*.
9. Ясак җирләре (Көтүлекләр. Авыл җыены рөхсәтеннән башка сатырга ярамаган).
10. Мир (мирнеке) – мөселман дөньясында, дәүләтләр эчендә үз үзләре белән идарә итүче өлкәнең (домин) атамасы. Мирнек – көтүлек җире (*Лашков, 1887, с. 28*).
11. Пай (татар) – билгеле бер җир өлеше. Пай җире җәмгатькә керүне (бурычлы булуны) аңлаткан (*Лашков, 1887, с. 41*).
12. Шәхси хуҗалык җирләре.

Хәрби төзелеш *(Хан гаскәре төзелеше)*

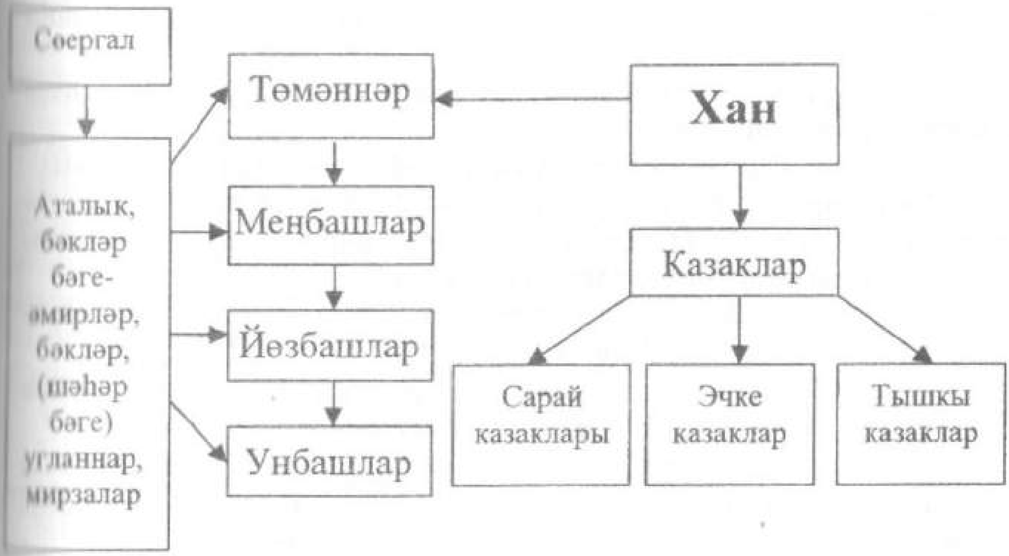
Сөергал
Төмәннәр
Хан
Аталык, бәкләр бәге-әмирләр, бәкләр, (шәһәр бәге) угланнар, мирзалар
Меңбашлар
Казаклар
Йөзбашлар
Унбашлар
Сарай казаклары
Эчке казаклар
Тышкы казаклар

Сөергал – хәрби хезмәт өчен җир биреп тору, аны бүләк итү системасы. Ханга яисә дәүләткә яхшы хезмәт күрсәткәне өчен бүләк итеп җир бирелгән кешеләр тарханнар дип аталган. Тархан – җир-сулар, урман милке өчен салымнардан азат ителгән. Сөергал (тархан) ярлыгы – тархан феодалларның мәнфәгатен яклый һәм саклый торган документ. Тархан биләмәсе берничә авыл урнашкан җир күләмендә саналган. Тархан ярлыгы тотучы вассал –буйсынучы буларак, хәрби хезмәт бурычын үтәргә тиеш булган. Ул шул җирдән тукланган, үз гаскәрен (ополчениясен) әзерлектә тоткан.

1. Орыш бие (бәге) – карача бәк, хәрби җитәкче *(Идегәй, 1988; Исхаков, 1998, с. 68).*

2. Угланнар (уланнар), *(Улан – Төрек, Уйгур, Монгол, Алтын Урда, Казан)* – гаскәр башлыклары. Хан уллары мәгънәсендә. Угланнар – ханның якыннары яисә бай, дәрәҗәле кешеләрнең уллары *(Гайнетдин, 1999, с. 169).* Төрле дәрәҗәдәге гаскәр башлыклары. Улан ханнан кала дәүләттә сәед белән бергә икенче кеше буларак та искәртелә *(Герберштейн, 1988, с. 184).* Угланнар – гәскар башлыклары. Феодал буларак җир биләгәннәр. (Оглы, улы, ул (т*әрки)* – Болгар, Казан ханлыгы).

3. Төмән – ун мең сугышчыдан торган гаскәрнең башлыгы. Төмән шулай ук ун мең сугышчы бирә алырлык хакимлек берәмлеге буларак та йөргән (*Федоров-Давыдов, 1973, с. 122-124).*

4. Меңбаш, йөзбаш, унбашлар. Санына карап идарә ителгән гаскәр башлыклары *(Гайнетдин, 1999, с. 169).*

5. Шәһәр бәге – шәһәр тормышы белән идарә итүче бәк.

6. Вилаять идарәчесе – аерым төбәк белән идарә иткән.

7. Хан казнасының башлыгы – аны саклаучы, хуҗасы, җаваплы кешесе мәгънәсендә.

8. Капка сакчысы – кирмәнгә керү капкасын саклаучы, аның өчен җаваплы гаскәр башлыгы.

9. Аль-хаҗи – дин өчен сугышучы *(Сәхиб-Гәрәй ярлыгы, 1-нче юл).*

10. Казаклар – гади сугышчылар. Гади татарлар, ялланган сугышчылар формасында да кулланышта йөргән. Атлы сугышчы буларак та казак дип аталганнар (“Атлы казак”).

Казаклар – Мөхәммәд Әмин вакытында (1518) ханның төп гаскәрен тәшкил иткәннәр *(Мухамедьяров, 1958, с. 12).*

11. Сарай казаклары (хан сараен саклаучылар). Хан гаскәренең төп үзәген тәшкил иткәннәр. Ханның шәхси гаскәре.

12. Эчкеләр – сарай хезмәткәрләре (бәк-морза, углан, казаклар) Эчке казаклар. (Кирмән сакчылары. Шәһәр эчендә тәртип саклаганнар. Сугыш вакытында ныгытмаларның төп сакчы-гаскәре).

13. Тышкы сакчылар: а). Чик сакчылары; б). Төрле биләмәләрдә утыручы феодал бәкләр, морзаларның гаскәре; в). Ханның идарә, ясак җыю һәм феодал мөнәсәбәтләрне саклау бурычы куелган гаскәре.

14. Нәүкер, казаклар *(кырым)* – сугышчылар. Эчке-тышкы нәүкерләр (казаклар) *(Гайнетдин, 1999, с. 169).*

15. Чирү-чәри, Чирү башлыгы – Чәрибаш (төрки) – гаскәр, гаскәрбашы *(Миңнегулов, 2003, 149 б.).*

Элемтә, ясак җыю һәм тәртип саклауга бәйле ханлыктагы төрле дәрәҗә һәм хезмәт атамалары

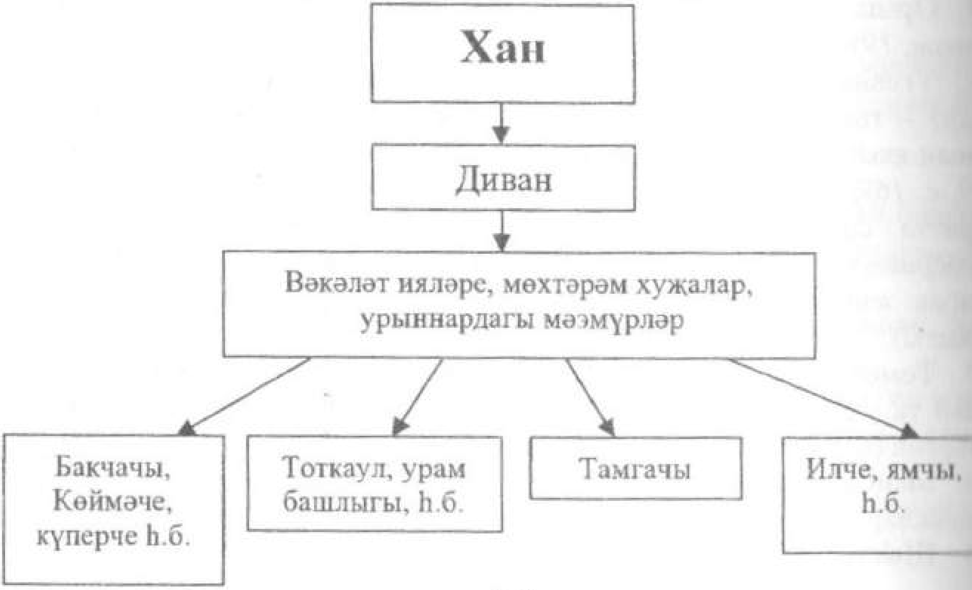
Хан
Диван
Вәкаләтияләре, мөхтәрәм хуҗалар, урыннардагы мәэмүрләр
Бакчачы, Көймәче, күперче һ.б.
Toткаул, урам башлыгы, һ.б.
Тамгачы
Илче, ямчы, һ.б.

1. Вәкаләт ияләре – закон сагында торучылар *(История, 1937, с. 132)*, урта һәм кече дәрәҗәдәге авыл, күмәк хуҗалыкларының башлыклары *(Мухамедьяров, 1950, с. 136)*.

2. Урыннардагы мәэмүрләр. Мәэмүр – жирле чиновниклар (*Вахидов, 1925а, с. 33)*.

3. Мафа – дәрәҗә атамасы, салым һәм йөкләмәләрдән азат кеше. Сәүдәгәрләр өчен кулланылган булса кирәк. Мафа (муаф) – Кырым ханлыгында кичерелгән, хезмәттән киткән ирекле кеше шулай ук салымнардан азат булган йомышлы (хәрби яисә башка төр хезмәттәге) татарларның атамасы. Маафи нукар – салымнардан азат хан сакчысы *(Смирнов, 1887, с. 274)*.

4. Илче, илчеләр – хәбәрче (ямчы) *(Миңнегулов, 2003, 149 б.)*.

5. Ямчы – дәүләт эшләре белән йөрүче илче, чапкын. Аның өчен жирле салымнардан өлеш каралган.

6. Бакчачы – бакча салымы җыючы.

7. Көймәче – көймә тотучылардан салым җыючы.

8. Күперче – күперләрнең төзеклеген күзәткән һәм шуның өчен махсус салым җыючы *(Мәстәкыймов, 2003, 21 б.)*.

9. Урам башлыгы, Урам башы – урам-мәйданнарда тәртип саклаучы, гаепледәрне җәзага тартучы.

10. Тоткаул – базарда тәртип саклаучы

11. Тамгачы – тамга салып, салым алучы. (Һәр кешенең, жирнең һәм мал-таварның үз тамгасы булган).

12. Тамга-бартынак – салым төре *(Гайнетдин, 1999, с. 170)*.

13. Тамга – сатылучы товардан алынучы җыем (*Посольская, 2003, с. 65)*.

14. Үлчәмчеләр – товар үлчәүчеләр. *(Федоров-Давыдов, 1994, с. 17)*.

15. Базарган – сәүдәгәр *(Гайнетдин, 1999, с. 170)*.

16. Урдабазарчылар – хакимият һәм аксөякләрне кирәк-ярак белән тәэмин итүче сәүдәгәрләр (*Посольская, 2003, с. 65)*.

17. Кешеләр – хуҗаның якын-яраннары, аңарга бәйле хезмәтче һәм иген игүчеләр. Кара кешеләр, аксөяк кешеләр.

18. Таныклык – ышаныч кәгазе язып бирүчеләр.

19. Даруга, даругачы *(монгол)*, баскак *(төрки)* – ханның басып алган төбәкләрдә ясак җыярга хокук биргән ышанычлы кешесе (идарәчесе).

20. Ясаклы чуашлар (ясаклы татарлар) – социаль аңлатма, ясакны натуралата түләүче кара халык. Чуаш – кара халык.

21. Йомышлы (служилые) татарлар – дәүләт хезмәтендәге кара халык. (Ясакны төрле хезмәт белән түләгәннәр).

Дәүләт төзелешенә бәйле дәрәҗә-титулларның таралышы
(Алтын Урда оешканчы)

Дәүләтләр → Идарәчеләр ↓	Төрки каганат	Монгол	Болгар	Жучи Олысы (Алтын Урда)
Дәүләт башлыгы	Кахан	Хан	Илтабар-Әмин Хан-Әмир-Саин	Хан (Саин)
Кабилә башлыклар - аксөякләр	Әмирләр	Нойон - кабилә (бәкләр) башлыгы. Төм, туг, орхон – иң өлкән хәрби җитәкче, тыныч вакытта җирле идарәче.	Әмир-Рәис (кабилә башлыгы)	Карачылар, Бәкләрбәк, вәзир. (Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак)
Җирле аксөякләр	Бәкләр	Темник, Тархан	Инал, Бәк, бикә, бәй-би-бай.	–
Хәрби төзелеш	Казак – атлы сугышчы	Туг -100000, Төмән - 10000, Әмир -1000 сугышчы башлыгы. Тархан хәрби җитәкче. Багатур Нукер - сугышчы	Йувари-сугыш ирләре. (Юлбарс)	–
Җир биләүчеләр	–	–	Морзалар	Морзалар
Дини җитәкчеләр	–	Геген – дини дәрәҗә (буддизм)	–	–
Ханның якыннары	–	–	–	–
Ясак җыю системасы	Баскак-ясак җыючы гаскәр башлыгы	Даругачы-ясак җыючы гаскәр башлыгы.	–	Даругачы - ясак җыючы гаскәр башлыгы, Даруга-бәк

Алтын Урда таркалганнан соң

Дәүләтләр → Идарәчеләр ↓	**Казан ханлыгы**	Касыйм ханлыгы	Кырым ханлыгы	Нугай Урдасы	Себер ханлыгы	Астрахан ханлыгы

Дәүләт башлыгы	**Хан Ханбикә**	Хан, Солтан	Хан	Олы бәк, Олуг би	Хан, Солтан	Хан
Кабилә башлыклар-аксөякләр	**Карачылар. Бәкләр бәге. (Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак, соңрак Мангыт)**	Карачылар (Аргын, Кыпчак, Җалаир, Мангыт) Башка атамасы - бәкләр-бәге	Карачылар – Олы бәкләр (Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак, соңрак Седжеут, Мансур). Икенче мәгънәдә ханга якын кешеләр.	Олы карачы, карачылар	Карачы олысы	–
Җирле аксөякләр	**Бәк, Мирза**	–	Калга. Даруг бәкләр – тышкы һәм эчке (авыл һәм шәһәр)	–	–	–
Хәрби төзелеш	**Углан, Аталык, Бәк Морза, Эчке, тышкы, сарай казаклары,**	–	Нуретдин, Кикбуи	Нуретдин, Кукейват, Соңрак Тайбуга	Төмән бәге, Мең бәге, Йөз бәге	–
Җир биләүчеләр	**Бәк, Морза, Тархан**	Морзалар	Морзалар	Морзалар	Морзалар	
Дини житәкчеләр	**Сәед-ислам**	Сәед	Сәед	Сәед	Сәед	Сәед
Ханның якыннары	**Аталык** Имилдәш	Аталык Имилдәш	Аталык Имилдәш	Аталык Имилдәш	Аталык Имилдәш	Аталык Имилдәш
Ясак җыю системасы	**Вәкаләт ияләре-ясак җыючылар**	–	Даруг бәк - ясак җыючы гаскәр башлыгы.	–	–	–

Җир бүленешенә бәйле ярлыклар

1. Ибраһим хан. Сөергал сүзем. Ходайның ризалыгы, Алла илчесе Мөхәммәтнең Шәфәгате (яклавы) өчен бу үксез угыл һәм тол хатынның азат тархан булсын дидек. Бу азат җибәрелгән кешеләрнең исеме: Гөл Бостан хатын һәм аның улы шаһ нәселе – Җанәкә солтан нәселе Мөхәммәт Газиз хан. Шундый исемле кешеләр азат ителде. Тагын аларның Хушкилде исемле чуралары да (хезмәтчеләре дә) бергә азат булсын дидек, һәм тагын Мөхәммәт Гали Мөхәммәт Газизнең элекке хуҗасы бүләк итеп биргән бу ике тамга урманын ил агалары белән берлектә ирәктә (кремльдә) аларга яңадан бүләк иттек. Болардан башка билгесез бер нинди кеше аларның урманнарына йөрмәсеннәр; игеп игеп, сабан сөрсә хәрҗ-анбар алмасыннар; аларга көч белән кунак төшермәсеннәр; тарханнар һәм илчеләр алардан олау һәм менү атлары алмасыннар; шулай ук теләсә кайсы яктан җәбер итмәсеннәр дип (элек) Хәйдәр Гали тарафыннан азат ителгән Гөл Бостан хатынга, аның улы шаһ нәселе – Җанәкә солтан нәселе Мөхәммәт Гали Газиз ханга, шулай ук Хушкилде исемле хезмәткәренә алар тота торган бу дәрәҗәле ярлык бирелде. Тарих сигез йөздә рамазан аеның берендә язылды. Хаҗи корбан-хафиз язды *(Алишев, 2002, 4 б.).*

2. Казан ханы Мөхәммәд Әмин тарафыннан Надыйр Уразмәтнең нәселе Асылхуҗа Мизәккә һәм аның улларына 1516 елда бирелгән тарханлык ярлыгы: “921 елда Зөлкагдә (Зөлхиҗҗә?) аеның 23 нче көнендә Мөхәммәд Әмин Баһадыйр ханнан: иң намуслы һәм хөрмәткә лаеклы туганнарыбызга, гаделлектә тәрбияләнгән балаларыбызга һәм соңгы чиккәчә намуслы булып калучы барлык мөселман даирәсенә, урындагы чиновникларга һәм хәрбиләргә һәм бер урында торучы бай кешеләргә, гади илчеләргә, чапкыннарга, көймәчеләргә, җир эшкәртүчеләргә, чик сакчыларына, тамгачыларга, Казанда урнашып торучы идәрәче – казна сакчыларына, кыерсытучы, зыян салучы һәм кайгы китерүчеләрдән саклаучыларга игълан ителә. Асылхуҗа Мезяковны балалары Хәсән белән белән Хөсәенне тархан кылып бүләк бирдем һәм аларны кайда йөрүләренә һәм яшәүләренә карамастан бер кем тарафыннан да кагылмаска; үзләренә, кешеләренә, терлекләренә дә авырлык һәм кысанлык тудырмаска; алардан ясак һәм имана салымы һәм башка төрле вак җыемнар таләп итмәскә; аларнын ирексезләп йортларында тукталмаска һәм киләчәктә аларны дәрәҗәле кешеләр буларак санарга тиешле кылдым” *(РГАДА. Ф. 248, оп. 67, кн. 59595, лл. 451-451об.; Исхаков, 1999, с. 17-18).*

3. Казан ханы Сафа-Гәрәй тарафыннан Надыйр Уразмәтнең нәселе Хөсәен белән Хәсән Асылхуҗа улларына 1526 елда бирелгән тарханлык ярлыгы: “933 ел, шәгъбан аеның 15 ендә Габдел-Фатыйх Сафа-Гәрәй Баһадыйр ханнан: намуслы һәм хөрмәткә лаеклы игелек иясе, һәм гаделлектә тәрбияләнгән хан баласыннан, әхләк үрнәге булган барлык мөселман даирәсенә, урындагы чиновникларга һәм әрби башлыкларга, чик сакчыларына, тамгачыларга, явызлыклардан саклаучыларга, мөхтәрәм өлкәннәргә, гади көймәчеләргә, җир эшкәртүчеләргә, барлык Казанда урнашып торучыларга, ханның игълан үзе: түбәндә искә алынучы тарханнар Хәсән белән Хәсәен Ябураше Асылхуҗа улларына, үзләренең тарханлыкларын белгертүче тархан ярлыкларын күрсәткәнчегә чаклы, ханнан үзләрен элеккәчә тарханлыкларын бүләк итеп калдыруларын сорауларына бәйле элеккечә читтә җирләрдә, юлда һәм йортта чакта аларны кыерсытмау, кысынкылыклар тудырмау һәм төрле илчеләрнең һәм үтеп йөруче кешеләрнең ясак таләп итмәүләрен, шулай ук төн куну өчен йорт, азык һәм башка бүләкләр таләп итмәүне һәм дә аларны тынычлыкта һәм иминлектә калдырырга тиешлекне кылдым” *(РГАДА. Ф. 248, оп. 67, кн. 59595, лл 451-451 об.; Исхаков, 1999. с. 17-18).*

4. Сахиб-Гәрәй хан ярлыгы. Әбел-газый Сахиб-Гәрәй хан сүзем: хакимнәргә, бөек солтаннарга, мөселман казыйларына, ихтирам ияләре булган мәүляләргә, түрәләргә, шәһәр хакимнәренә, вәкилләргә, илчеләргә, ямчыларга, көймә багучыларына, юл сакчыларына, юткавылларга, тамгачыларга, Казан вилаяте һәм Ходай Тәгалә химаясендә булган җирләрендә (Аллаһы Тәгалә аларны афәтләрдән һәм бәлаләрдән сакласын) барлык яшәүчеләр һәм бөтен торучыларга бу боерык җиткәч сүзе улдыр: бу Мөхәммәд улы Шәех-Әхмәд улы Әбдал, Сәед-Әхмәд энесе Мәхмүтәк, улы Муса, Сәед улы Йагкуб, энесе Барлас, энесе Нур-Сәед – бу җиде кеше безгә килеп баш ордылар: (алар) элекке хан агаларыбыз тарафыннан тархан ителгән кешеләр икән. Без дә аларны бүләкләп, югарыда исемнәре кичкәннәрне Тәңре тәгалә ризасы һәм мөхәммәд рәсүлулла шәфәгате өчен тархан кылдык. Моннан соң бу югарыда әйтелгәннәргә юлларында һәм торакларында, сәфәрләрендә һәм торган чакларында, кешеләренә һәм колларына, йөкләренә һәм (дүрт аяклы) малларына һичкемнәр һәм һичничек кагылмасыннар, ясак – калан, салыг дигәннән салмасыннар, колыш-мөлкәтләренә, акларына (?) һәм җир суларына кул озайтмасыннар, өйләренә көчләп илче-кунак кундырмасыннар, сала хәрҗе – җир хөбләсе, морҗа салымы, дип (аталган салымнарны) алмасыннар, азык – төлек һәм хайван азыгы сорамасыннар, һичбер яктан зыян-зарар китермәсеннәр. Тыныч торып, кичен-иртәсен, таңын-кичен безгә һәм безнең ыруыбызга дога һәм алкыш кылсыннар. (Аларга) һичнинди көч-басым, зәхмәт-йончу китермәсеннәр. Болай дигәч тә, ярлык тыңламый көч-басым, зәхмәт-йончу китергән кешеләрнең үзләренә һич яхшылык булмас дип, ал нишанлы ярлык бирелде. Тарих тугыз йөз егерме тугызда мөбарәк сәфәр аеның 13-нче көне иде *(Мөстәкыймов, 2003, 17-29 бб.).*

5. Кырым ханы Хаҗи Гәрәй улы Дәүләт Гәрәй хан ярлыгы: *"Ярлык Даулет Герей сын Хаджи Салим Герей хана: Я отец победы, роитель, Саламат – Герей хан говорю: великого улуса правого крыла и левого крыла всем сборщикам податей... сеитам муфтиям и*

наставникам, должностным судьям, шейхам, суфиям, палатским письмо водителям, ясаулам, урядникам, лодочникам, мостовщикам, сокольникам, барсникам, путникам и проводникам, по какому либо делу идущим придворным слугам, всем по порядку округам да будет ведомо... всех живущих в верхней крепости иудеев делают тарханами – льготными, свободными от взаимании и удержек... от таможней пошлины и от весового, от заставного, от выходового и расходов, от рабочейповинности, от так называемого налого, от насильственного помещения людец к ним в дома на постой, от взимания их коней и скотов под подводы. Освобождали их от правительственных налогов хаканских ради охраны ими крепости" (крепости – буйсынуларын белдерүләре) – *Фиркович, 1890, с. 82*).

6. Юрий Васильевич тарафыннан метрополит Филипка Мәскәү өязе, Воре волостендагы җирләргә бирелгән тархан ярлыгының “жалованная грамота – тарханная не судимая” үрнәге: *“Се яз князь Юрий Васильевич... пожаловал есми земли... и кто унего тех селех и деревнях имеет людей жити, и тем людем надобе ям, ни подводы, ни мыт, ни тамга, ни коня моего не кормят, ни сен моих не косят, ни к двору кому, ни к становщику не тянут, ни в какие проторы, ни иные им никоторые пошлины не надобе, опричь церковные пошлины. А волостели мои ворския и их тиуны кормов своих у них не емлют и не судят их ни в чем оприч душегубство... и у тех людей монастырских волостели мои и их тиуны и доводщики не ставят, и всякие ездаки, ни кормов, ни подвод, ни проводников у них не емлют. А через сию мою громоту кто, что на них возмет или чем их обидят, быти от меня в казни. А дана грамота на Москве 5 июля 6973 (1465) г. (Акты, 1951, с. 76).*

7. “Служилой из мурз татарин Резепъ княжъ Бердеевъ сынъ Богдановъ бил челом Иоанну и Петру Алексеевичам о том, что в прошлых годах дано предкам его в Кадомском уезде в деревне Шмуе пашенной земли пятдесятъ четвертей да в казанском уезде Ногайской дороги в деревне Каирлы пашенные земли сто пять четвертей в поле, а в дву по тому-жъ, сенных покосов по четыреста копенъ. А межа той пашенной земли и сенным покосам по обе стороны речки Каирлы. Черной лес, и в нем находятца сенные ж покосы. Нижняя межа Челнинская круглая поляна, верхняя межа до устья Берели речки. На что и дана была его деду княжъ Бердею сыну Богданову вводная грамота; и та вводная грамота, незнаемо как, утрачена, он у разбору в отказных своих ту пашенную землю, бортнои ухожаи и сенные покосы писал за собой именно, а не утаил... А по справке с разборными книгами боярина и воеводы Дмитриа Лвовича Плещеевы с товарищи, за скрепою дьяка Бориса Карелкина, 1678, 1679 и 1680 годов написано ж. Да поразборныи же книге князь Григорья Шаховскаго 1670 года написаны т дачи действительно заним, для того из одного вводную грамоту велено переписать точную копию (Акты, 1859, с. 46).

Ташларга язылган коръәннән аятьләр һәм гыйбәрәләр

1. "Лә иләһә иллә Аллаһы..."

Аллаһыдан башка илаһи зат юк.

2. "Һуәл-хәййе әлләзи лә..."

Ул (Аллаһы Тәгалә) үлемсез.

3. "Рабби лә тәдәрри ли-әмурни вә..."

Аллаһының әмереннән качып булмый.

4. Һуәл-хәййе әлләзи лә йәмүт вә күлли хәйи сәйәмүт калән-нәби галәйһис-сәлам. Әд-дөнья сагать фәәҗгальһа тагать садака калән-нәби галәйһис-сәлам. Әд-дөнья җәйфат вә талябиһа киляб.

Ул [Аллаһы Тәгалә] үлемсез, ә башка һәрбер тереклек иясе үләчәк. Пәйгамбәребез [Мөхәммәд], аңа Аллаһы Тәгаләнең сәламе булсын, әйтте: Дөнья бер сәгатьлек, аны гыйбадәт белән үткәр. Садака. Пәйгамбәребез [Мөхәммәд], аңа Аллаһы Тәгаләнең сәламе булсын, әйтте: Бу дөнья үләксәдер, аны этләр эзләп йөрер.

6. Җир йөзендәге җанлыларның барысы да юкка чыгачак *(55 - Рахмән сүрәсе, 26 аять).*

7. Бары тик җиңелү белмәс кодрәт иясе, олуг Аллаһ кына мәңге калачак *(55 - Рахмән сүрәсе, 27 аять).*

8. Калә Аллаһу Тәгалә: “Күллү нәфсү заикатү-л-мәүтә”. Аллаһу Тәгалә әйтте: “һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр”.

Всякая душа вкушает смерть, потом вы (все) к Нам вернетесь (29 – Ганкәбүт (Үрмәкүч) сүрәсе, 57 аять).

***9.* Калә Аллаһу Тәгалә: үәмә тәдрий нәфсү биәййи арди тәмутү калә субханаһү”.**

Аллаһу Тәгалә әйтте: “һәм белми җан иясе кайсы җирдә үләсен”.

“И не знает душа, в какой земле она умрет” (29 – Ганкәбүт (Үрмәкүч) сүрәсе, 34 аять).

10. Күрәрмен дөньяны вәйран бары бакый ирмәс һәмишә юк карары.

Күрәмен дөньяны вәйран булган хәлдә, берни дә мәңгелек түгел — Аллаһының моңа карары юк.

11. Әд-дөнья җифәтен вә талибаһа кәлбен.

Дөнья - үләксәдер, аның артыннан куучы эттер *(Насыйри, 2005).*

12. «Ул (Аллаһы Тәгалә) исән һәм үлмәс. Барча яшәүчеләр үләрләр.

13. “Самый терпеливый к опасностям здешней жизни – не умирает без (раньше) предельного (срока)” *(Юсупов, 1960, 126).*

14. “Смерть (тебя) известит (о) сроке, а могила [есть сундук деяний]» *(Юсупов, 1960, 126).*

Ханнар зиратының элекке күренеше. 2003 елның язы.

Ханнар зиратының хәзерге күренеше. 15 октябрь, 2005 ел. Хәтер көне

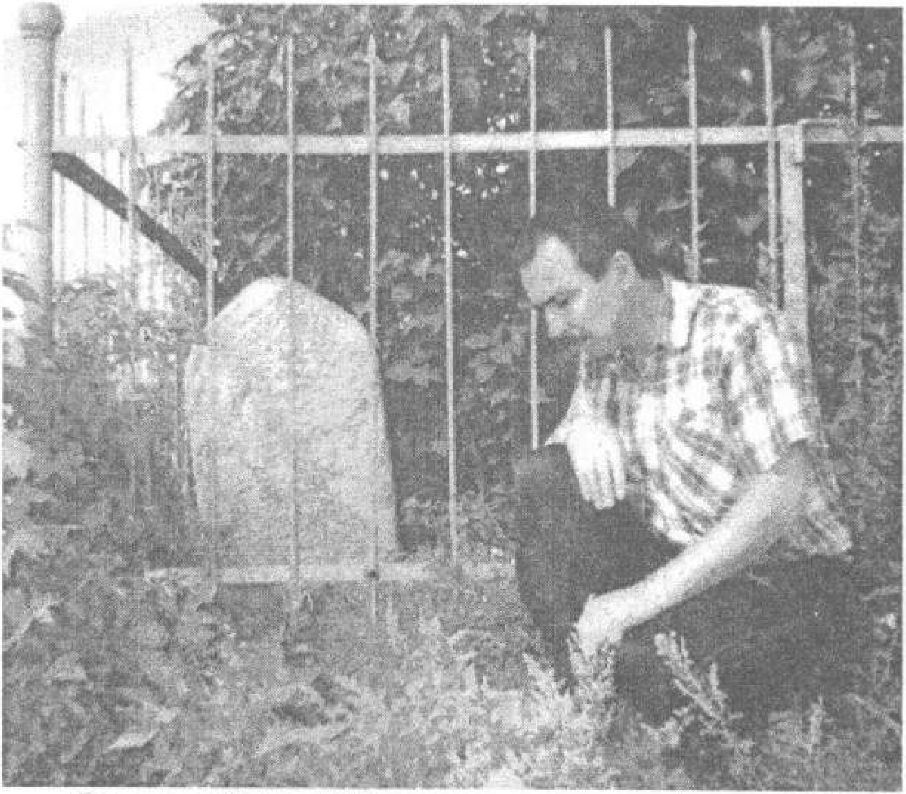

Биектау районы, Айбаш авылындагы таш. Август, 1999 ел,

Саба районы, Измә авылы. 5 июль, 2001 ел.

Чистай районында археологик экспедициядә катнашучылар. 2008 ел

Балык бистәсе районы, Бирдебәк, Котлы Бөкәш авылары арасы.
“Бохаралы Хажи Хәбибулла” кабере (Ханлык чоры) 2005 ел.

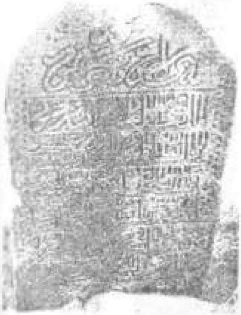

هو الحى
[1] الذى لا يموت و كل حى سيموت
[2] قال الله سبحانه و تعالى كل نفس ذايقة الموت ثم الينا ترجعون
[3] قال الله تعالى و ما تدرى نفس باى ارض تموت ان الله عليم خبير
[4] و قال النبى عليه السلام المومنون لا يموتون ولكن
[5] ينقلون من دار الفناء الى دار البقاء قال النبى عليه السلام الدنيا ساعة
[6] فاجعلها طاعة. تاريخ توقوز يوز يكرمى تور تدا جمادى الاحراي نك
اوليندا ايردى كيم حاجى حسن اوعلى شيدا
[7] لله . . . . . .ياشندا دار فنادين دار بقاغا رحلت قيلدى

Теләче районы Олы Нырсы һәм Бичер авыллары янындагы 924/1518 елгы таш

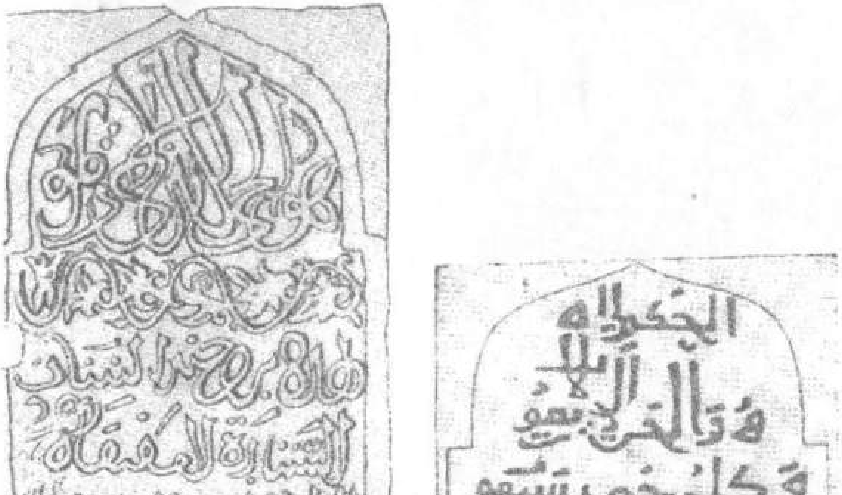

Болгар ташлары. Сул якта беренче (701/1311), уң якта икенче (722/1322)
стильдә эшләнгән ташларның график сурәте
Болгар һәм ханлык чоры ташлары белән чагыштыру өчен китерелә

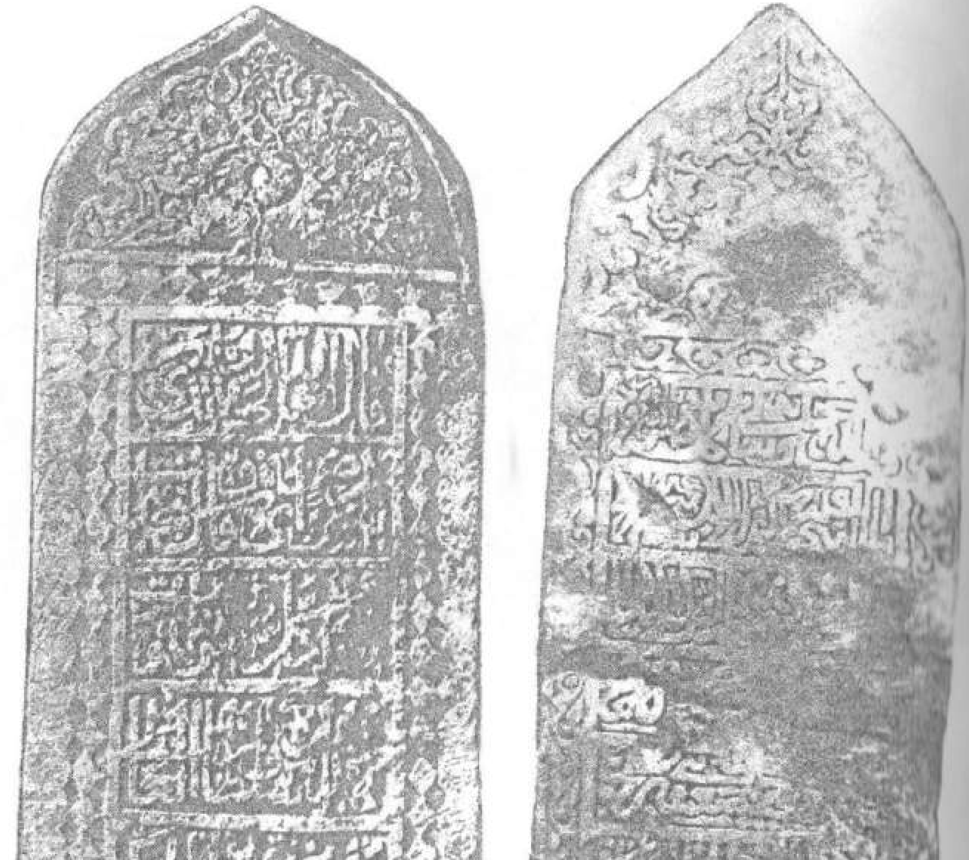

Арча районы Түбән Сәрдә 952/1545-46 һәм Наласа (XVI гасырның 1-нче яртысы) авыллары янындагы кабер ташлары сүрәте

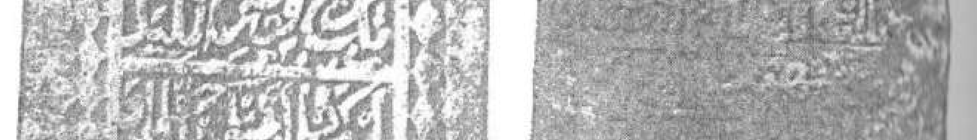

Чебоксар шәһәренең үзәк музеенда сакланучы ташның җан (сул һәм уң) ягы (1542-43). Чувашиянең Иске Шигали авылыннан алынган.

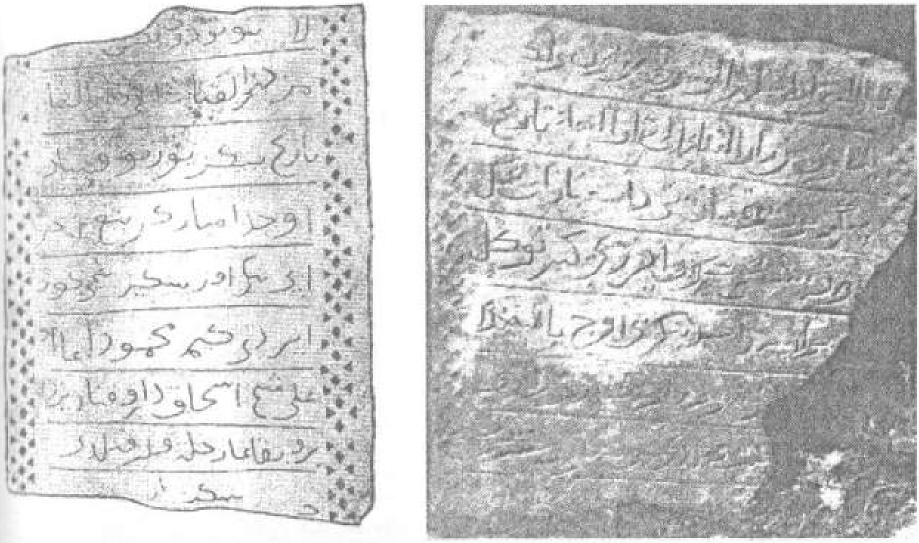

Теләче районы Олы Нырсы һәм Бичер авыллары янындагы 893/1487 (график) һәм 897/1491 (фото) елгы ташлар

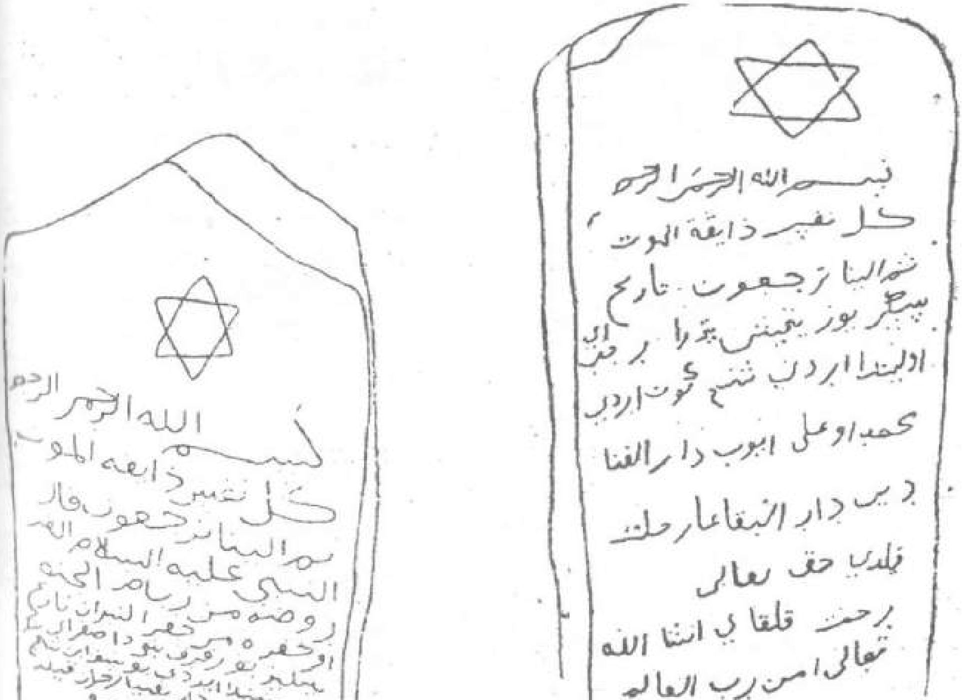
بسم الله الرحمن الرحيم
كل نفس ذائقة الموت
ثم الينا ترجعون . تاريخ
سكز يوز يتمش يتدا
ای
ادلينداايردى رجب
ششنبه كون ايردى
محمد اوغلى ايوب دار الفنا
دين دار البقاغا رحلت
قلديلار حق تعالى
رحمت قلغاى انشا الله
تعالى امين رب العالمين

Теләче районы Олы Нырсы һәм Бичер авыллары янындагы 847/1443 һәм 877/1472 елгы ташларның график сурәтләре

Болгар һәм ханлык чорларына бәйле бизәкләр[101]

Болгар чоры
ташының янкойма бизәкләре
Язу белән тимпан (өске бизәк)
арасындагы орнамент

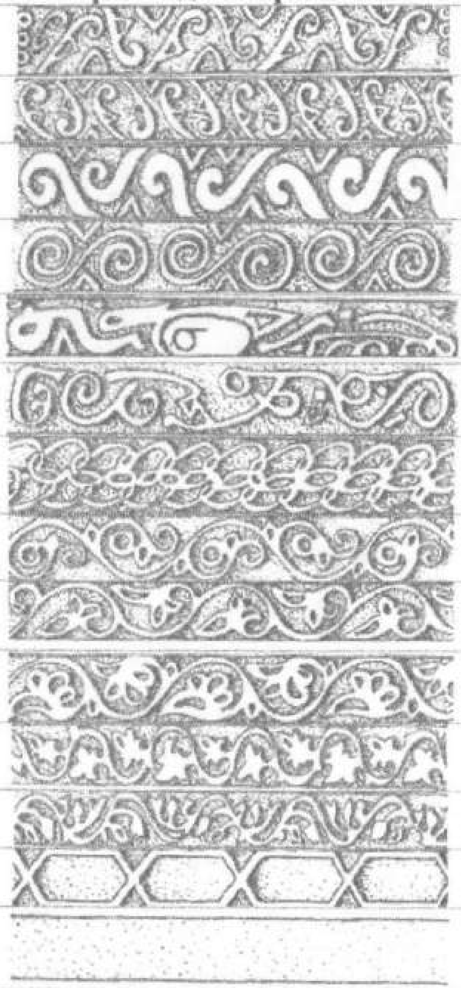

Болгар чоры янкойма бизәкләре
(Болгар жирләре үзенчәлеге)

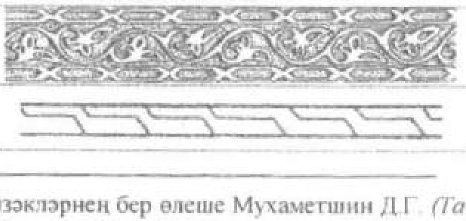

Ханлык чоры
Ташның янкойма бизәкләре
XV-нче гасыр

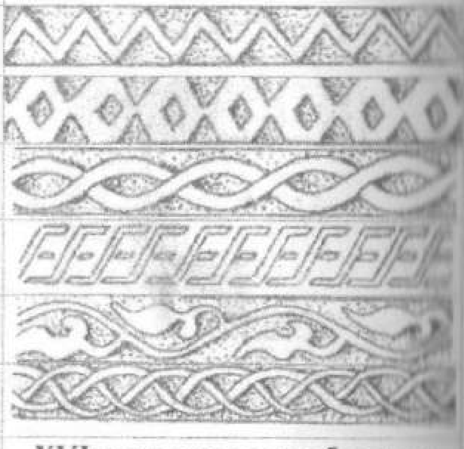

XVI-нчы гасырның беренче
яртысына караган бизәкләр

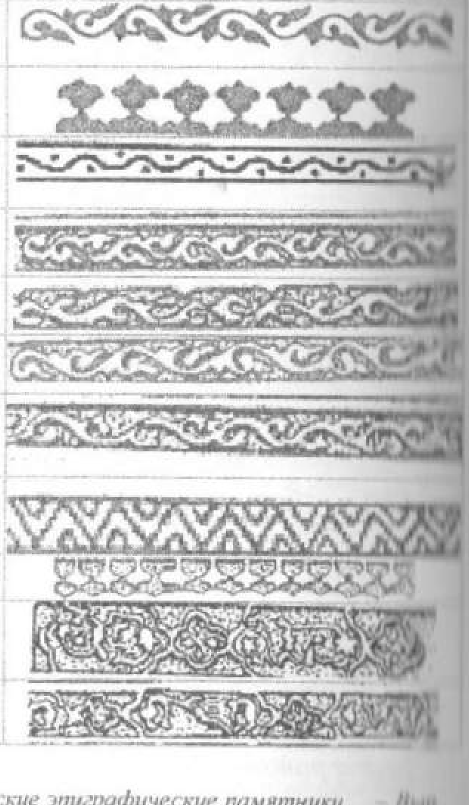

---

[101] Бизәкләрнең бер өлеше Мухаметшин Д.Г. *(Татарские эпиграфические памятники… – Вып. 6. – Казань, 2008. – 132 с. илл)*. китабыннан алынды.

Болгар чоры **Ташның өске ягындагы бизәкләр.** **Болгар тирәсе (үзенчәлекләр)**	**Казан ханлыгы чоры** **Ташның өске өлешендәге (тимпан) бизәкләр.**
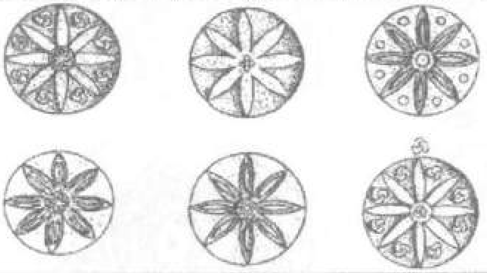	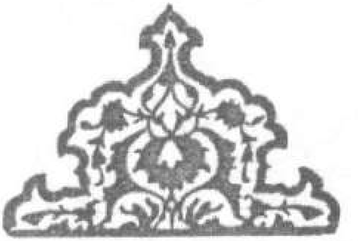
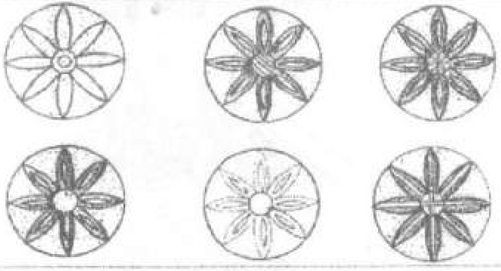	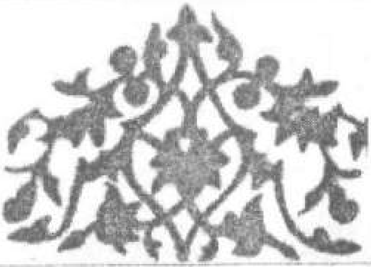
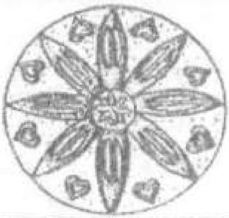	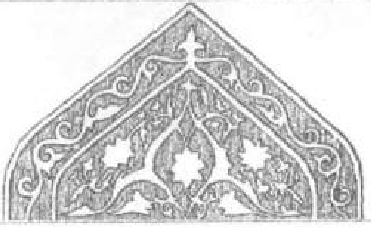
Кирмән-Җүкәтау тирәсе 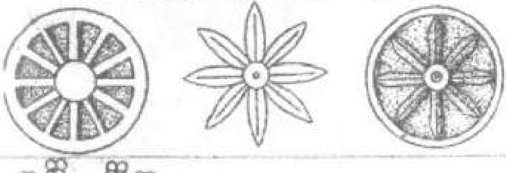	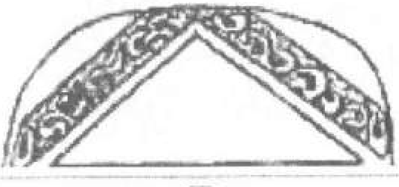
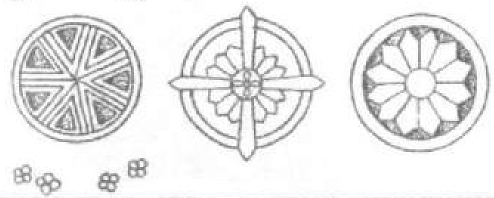	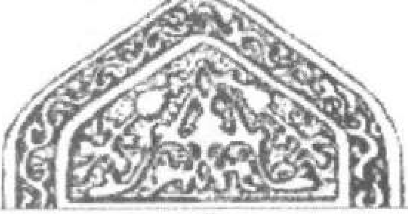
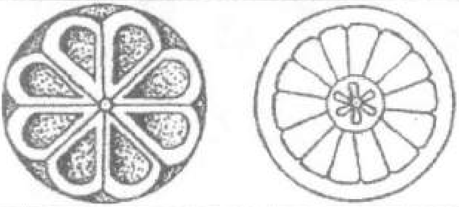	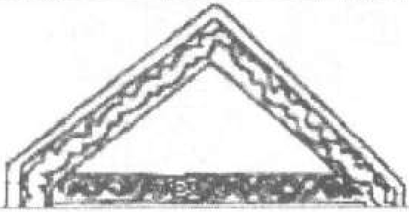

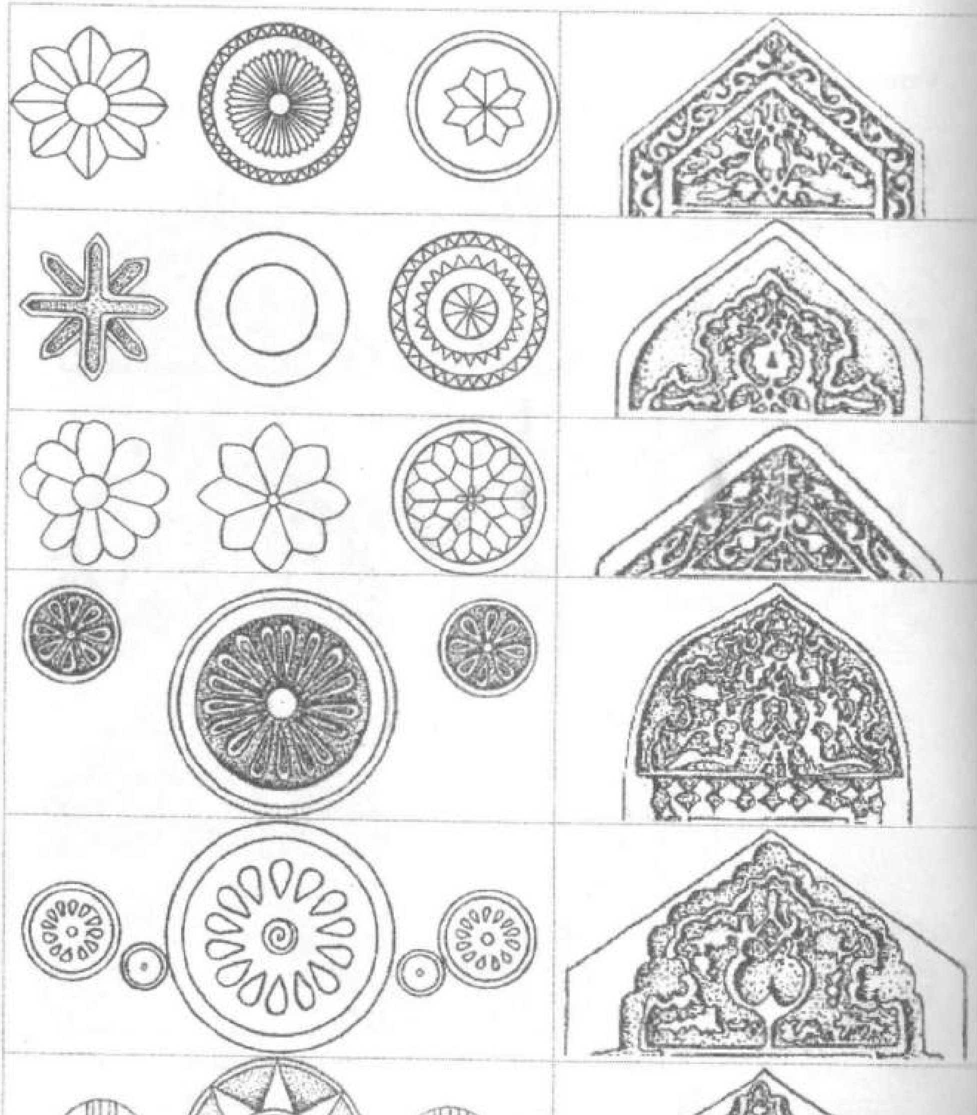

Болгар ташларының (XIII-XIV) арткы ягындагы орнаментлары 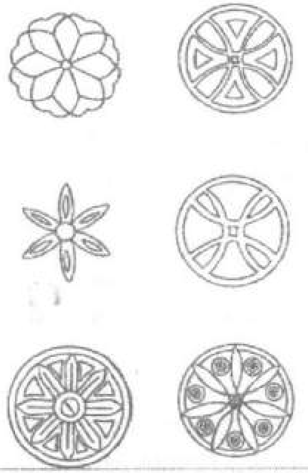	**Ханлык чоры ташларының арткы ягындагы орнаментлары** 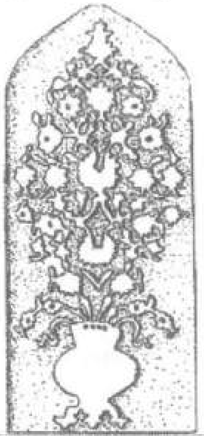
Болгар ташы аркаларының формасы 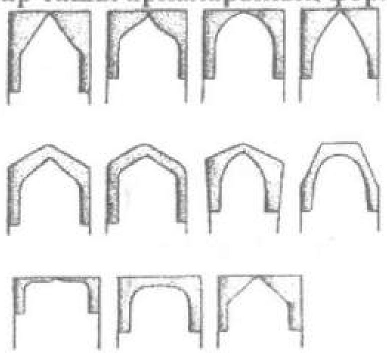	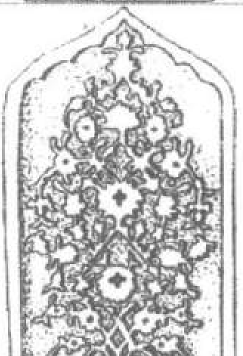
Болгар ташларының аскы өлеше 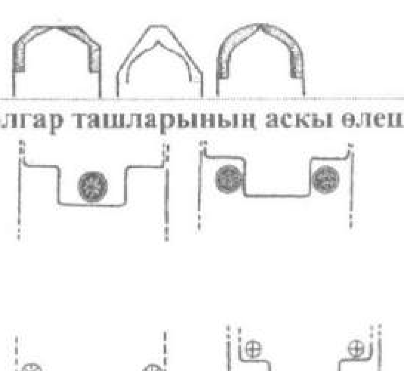	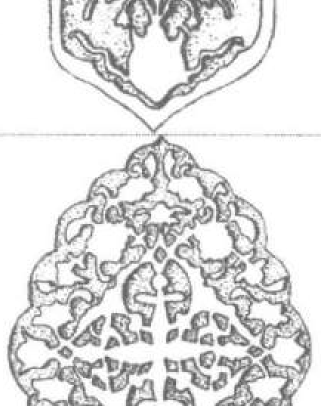

ЭЧТӘЛЕК

Казан ханлыгы чорына караган эпиграфик ташларны барлау, исәпкә алу һәм аларга статистик анализ..........3
Казан ханлыгы чорына караган кабер ташлары..........12
Кабер ташларында да болгар-татар халкы язмышы 33
2004 елда Казанда табылган ташлар турында мәгълумат..........56
Организация раскопок в Казанском кремле в 1935 году..........57
Иске зиратлар хакында..........59
О двух татарских памятниках,..........62
Чаллы төбәгендәге Казан ханлыгы чоры кабер ташлары..........68
Тарихи сәхифәләр ачылганда (Чистай шәһәре зиратындагы борынгы ташлар турында)..........75
Чистай районы, Иске Ромашкино, Нарат Елга, Татар Талкышы Исләй, авыллары янындагы кабер ташлары турында мәгълумат......84
Сәнгать музее биләмәсендә саклаучы кабер ташлары..........89
Христиан чиркәвендә мөселман ядкәрләре..........93
Казан ханлыгы феодаллары белән бәйле авыллар исемлеге..........95
Казан ханлыгы дини феодаллары белән бәйле авыллар атамасы......99
Дәүләт төзелеше һәм Казан ханлыгындагы феодал вассаллык мәнәсәбәтләрен ачыклау буенча аңлатма сүзлек..........101
Дәүләт төзелешенә бәйле дәрәҗә-титулларның таралышы..........112
Җир бүленешенә бәйле ярлыклар..........114
Ташларга язылган коръәннән аятьләр һәм гыйбәрәләр..........117
Болгар һәм ханлык чорларына бәйле бизәкләр..........124

* * *

Гариф Нурулла Гыйматдин улы

Казан ханлыгы чоры
ташъязмалары

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Тарих институты басмаханәсе
Оригинал-макеттан басарга биреелде 10.05.2010.
Форматы 60х84 $^{1}/_{16}$ Тиражы 200 данә
Нәшер-хисап табагы 7,5
Казан шәһәре, Кремль, 5-нче керү юлы

Аллаһыдан башка илаһи зат юк.

Ул [Аллаһы Тәгалә] үлемсез, ә башка
һәрбер тереклек иясе үләчәк.

Җир йөзендәге җанлыларның барысы да юкка
чыгачак. Бары тик җиңелү белмәс кодрәт иясе,
олуг Аллаһ кына мәңге калачак.

Һәрбер җан иясе үлем ачысын татыр.
Һәм белми җан иясе кайсы җирдә үләсен.

Күрәмен дөньяны вәйрана бары, берни
дә мәңгелек түгел – Аллаһтан юк карары.

Ошбу дөнья – ахирткә таба бара
торган юлда бер иген кыры гына.

Дөнья – үләксәдер,
аның артыннан куучы эттер.

Дөнья бер сәгатьлек,
аны гыйбадәт белән үткәр.

Аллаһының әмереннән качып булмый.